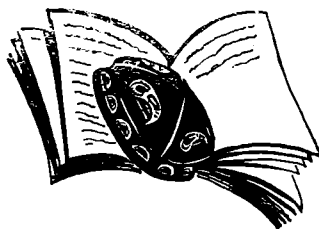


ОМОН МУХТОРОВ

УЧҚУР ПОЕЗДЛАР

(Ҳужжатли қисса)



Тошкент
Ўзбекистон ЛКСМ
Марказий Комитети
«Ёш гвардия»
нашриёти
1981

МУАЛЛИФДАН

Мени ажойиб шоир, қаҳрамон жангчи Султон Жўра хотираси олдидаги қарздорлик ҳисси қўлимга қалам олишга ундади.

Мен Султон Жўранинг ҳаёт йўли билан яқиндан танишдим, уни кўрган-билган, мулоқотда бўлган кўплаб кишилар билан суҳбатлашдим. Менга бу асарни ёзишга кўмак берган, мени рағбатлантирган барча ўртоқларга ташаккур айтмоқчиман.

Қардош белорус тупроғида жангчи-шоирнинг ҳурмати баланд. Унинг номида кўчалар, мактаблар, музейлар бор. Мен асар баҳонасида қардош тупроқдаги дўстларимизга ҳам Султон Жўрага нисбатан меҳр-муҳаббатлари учун ташаккур айтаман.

Мен бу асарни ёзганимга қадар Султон Жўра ҳаёти ва ижодига қизиқиб, бу борада изланган олимлар, журналистлар, шоирлар — барча қалам заҳматкашларига ҳам раҳмат дегим келади.

Қисса «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилинганидан сўнг менга кўп ўртоқлар ўз фикр-мулоҳазаларини билдиришди, анча мактублар олдим, уларда ҳам китобхонлар асар тўғрисидаги фикрлари ва истакларини баён этишган. Мен асарни китоб ҳолига келтирганимда буларнинг барини инобатга олишга ҳаракат қилдим.

Асар ўқувчиларга манзур бўлса, буни ўз бахтим деб биламан...



Тақризчи: Озод Шарофиддинов

М $\frac{70303-107}{356 (04)-81}$ 46—81 4702570000

«Ёш гвардия» нашриёти, 1981.

Биринчи қисм

ҚОРА КҮН

Ҳаёт ҳали бир маромда оққан, одамлар тинч, бахтиёр бўлган кунлардан бирида, кечга томон Хўжақулнинг уйида унинг ёри-дўстлари тўпланишди.

Ҳовлидаги сўрида жой тузалганди. Уртада дастурхон ёзиғлиқ. Дастурхонда тандирдан янги узилган иссиқ нон, ёз неъматларидан тортиб, шўрданак, нўхат, майиз, ёнроққача кўзга ташланарди. Бухородан келтирилган мис кўзачада қўлбола май, узун шишаларда ароқ ҳам бор эди.

Хўжақул уйига таклиф қилган кишилар барчаси, асосан, ўз вақтида йиғилишган эди. Аввалига Қарим Аҳмадий билан Восит Саъдулла, сўнг Жасур, Ҳошимжон Раззоқ, Офтобхон Холботировалар келишганди. Меҳмонлар орасида фақат Султон кўринмасди. У ҳамадан кейин, анча кеч келди.

Султон келганида, меҳмонлар дастурхон атрофини эгаллашиб, кўзачанинг қопқоғини, шишаларнинг оғзини очишган, қадаҳлар аллақачон даврани айланишга тушган эди.

— Йўқ, шунақа ҳам бўладими?! Йўлингизга қарай-вериб, кўзларимиз тешилди,— шикоят қилди Хўжақул, Султон ҳовлига қадам қўйгани заҳоти. Хўжақул Султонга чиндан ўзича интизорлик чекиб, азбаройи бўғилганидан, энди унинг сўрига яқинлашиб, нафас ростлашини кутишга ҳам сабри чндамади.

Хўжақулнинг Султондан бундай ўпқаланиши бежиз эмасди. Улар илк ёшлик кунларидан ошна, ҳамшаҳар ва буларнинг устига, Бухорода бирга ўқишган эди. Бундан ташқари, Хўжақул шаҳар маданият ташкилотларидан бирида хизмат қилар, бу соҳадаги ҳар қандай кишининг ўзи билан маълум даражада ҳисоблашишини истарди.

Султон эғнида янги дазмолланган оқ кўйлак, сочиния эғтибор бериб тараган, унинг озғин, рангпар юзида ҳар қачонгидек кўзлари порлар эди. У Хўжақулга индамай, ўз одатича, содда, беозор кулимсираб, ҳамма билан шошмасдан кўришди. Шундай осойишталик билан сўридан жой олганидан кейингина, даврага юзланиб:

— Узр. Мен сизларни бир оз кутдириб қўйдим албатта,— деди.

Султоннинг ҳаммани кутдирганидан Хўжақул ҳамон норозиланиб ўтирарди. Унинг хаёлини, Султон нега кечикди, қаерда, нима сабабдан тутилди экан, деган саволлар банд этганди. У бу саволларга тезроқ жавоб олмаса, кўнгли таскин топадигандек эмасди. Қадаҳлар яна даврани айланишга тушиб-тушмасдан, Хўжақул шу тўғрида сўз очишдан ўзини тўхтатиб туролмади.

Султон истар-истамас кўйда:

— Кенжа қизимнинг тоби қочиб қолди,— деди.

— Бола оғримасдан вояга етмайди. Узингиз биласиз,— гудранди Хўжақул.

Султон унга жавобан ҳеч нарса демади.

У кеч келганига қарамай, шу купи Хўжақулнинг уйида узоқ ҳам ўтирмади. Султон ўзини эркин, бардам тутар, чехраси очиқлигидан, беғам-бепарво одамга ўхшарди. Аммо шу билан бирга, унинг одатдагига нисбатан елкалари андак чўккан, ўзи ҳар қачонгидан кўра ўйчан, ҳорғин эди.

Даврадагилар ган орасида Султонга, сизнинг негадир кейинги пайтларда умуман мапқингиз паст, олдинги қувноқ юришларингиз йўқ, нимадандир нотинч одам-

га ўхшайсиз, дейишди. Султон уларга ўйчанлик билан, шу кунлар дунёнинг ўзи қандайдир нотинч, киши беихтиёр паришонланасан, деди.

Ёши ўттиздан жилла ошган кичик жуссали, нозиккина бу йигитнинг босиқлиги, ҳар бир сўзни ўлчаб, салмоқли гапириши кўпинча Хўжақулнинг ғашини келтирарди. Бугун ҳам Султоннинг олис бир нуқтага тикилиб, дунё тўғрисида сўзлаши унинг бехосдан ғашига тегди. Бундан ташқари, Хўжақул шу кунлар дунёнинг аллабурчакларида урушлар бўлиб, қаерлардадир қон тўкилаётгани-ю, Султоннинг шуни кўзда тутиб гапирганини яхши биларди. Аммо унга Султон бунинг учун ташвишланиши ниҳоятда эриш туюлган эди. Шу боисдан ҳам, Султонга:

— Сиз ўзингизни ўйланг, Султонбой. Дунёни қўяверинг,— деди Хўжақул.

Султон сал нохушланиб:

— Буни ўйламаслик мумкин эмас, Хўжақул ака,— деди.

Шундан кейин, у нечундир, ишларим олдин яхши кетаётганди, бир неча кундан буён тўхтаб қолди, ҳеч юришмаяпти, деб ўксингандек бўлди.

Хўжақул Бухородаги эрлар билим юртида ўқиб юриб, Султон билан бирга қўлига қалам олган, аммо кейинчалик Султон эл орасида шоир сифатида танилиб, мансаб йўлини туган Хўжақул бу борада ундан жуда орқада қолиб кетган эди. Худди шунинг учун ҳам, Хўжақул, Султон меннинг ошналгимми ҳам, раҳбар эканимни ҳам унутиб қўймадимикин, менга беписанд қарамаяптимикин, деб қўрқар, кўнглида баъзан Султонга нисбатан рашк-адоват қўзғаларди. Бугун ҳам, у эмас, мана шу рашк тилга кирди.

— Сиз нолисангиз, билмадим, Султонбой,— гудраиди Хўжақул.— Сиз ҳамиша ёниб яшайсиз. Бу яхши, лекин, менимча, одам ўзига бир оз эҳтиёт ҳам бўлиши керак. Қўпроқ ёнган шам эртароқ сўнади, дейишади...

Султон Хўжақулга жавобан бу гал ҳам ҳеч нарса демади.

Орадан ярим соат чамаси ўтар-ўтмас, у ўрнидан қўзғалди.

— Эртага боғда ош қилмоқчи эдик. Келарсиз,— деди Хўжақул у билан хайрлашаётиб.

— Билмадим. Келсам керак,— деди Султон ноаниқ, мужмал.

* * *

Хўжақул шаҳарнинг обрўли, гапдон зиёлилари тўп-ланган давра қизимаслигини, уйдаги ўтириш ўтириш-га ўхшамаслигини меҳмон чақирганида хаёлига келтирмаганди.

У Султоннинг ҳамма қатори келишини кутган, ниҳоят: «Қани, дастурхонга марҳамат. Бошлайверайлик, Султон ҳам келиб қолар!»— деб, меҳмонларни сўрига таклиф қилган эди. Хўжақул хотини Шарифанинг «Султон ака келмасликлари ҳам мумкин!»— деган гапига жавобан, хотини қолиб, асосан меҳмонлар учун: «Султон меникига келмаса, кимникига борарди»— деб мағрурланганди. Султоннинг ҳаммани илҳақ қилиши, шунчаки ҳовлига бош суқиб, дарров жўнаб қўя қолиши Хўжақулнинг ақлига сиғмасди. У мансаб курсисиди ўтириб, маданиятга дахлдор кишиларнинг барчасига нисбатан кўнглида бир оз «отахон»лик даъвоси бўлгани учун ҳам, Султоннинг муомаласидан энди унинг аста-секин иззат-нафси оғрий бошлаган эди.

Султон кетгач, Хўжақул даврага юзланиб, мен бугун Султоннинг ишига тушунолмадим, у негадир ўзини бошқача тутди, деб гудранди.

— Ҳаммаси оддий,— деди ўртоқларидан ёши, мавқеи катта, давраларда аксар оқсоқоллик қилган Қарим Аҳмадий.— Бола оғриганида киши кўпинча ўзингни қўйишга жой тополмайсан...

— Одамларни кутдириб, бундай ўтирмасдан кетишга бола важ бўлмайди,— ғудранди Хўжақул.

— Султон ҳар қандай ваъдалашган даврага вақтида келиб, бемалол суҳбатлашиб ўтирарди. Бошида бирон ташвиши бўлмаса, бунақа қилмасди албатта,— деди Жасур.

— Дунёда кимнинг ташвиши йўқ, иним! Ҳамманинг ҳам ўзига яраша ташвиши бор,— деди унга Хўжақул.

— Дўстимиз аввалдан институтда тутилган бўлиши ҳам мумкин,— деди Ҳошимжон Раззоқ. У Султон билан бирга ўқитувчилар тайёрлаш институтида дарс берарди.— Бугун шанба, ҳафтанинг охири. Султон тил-адабиётдан бўлак, тарих-география факультетини битириб, охириги йиллар ўзига анча иш орттирди...

— Бизнинг ҳам ишимиз бошимиздан ошиб ётипти. Бу ерда ҳеч ким бекорчи эмас,— Ҳошимжоннинг гапидан ҳам қаноат ҳосил қилмади Хўжақул.

— Султоннинг кейинги пайтда бош қашишга вақти йўқлиги тўғри. У ҳаттоки мен билан овга ҳам бормай қўйди,— гапга аралашди, жилмайиб Восит.— Бўлмаса, ўзи бир кунлар тилга тушиб мақталган «Овчи» шеърини тўқайзорларда милтиқ кўтариб юрганимизда ёзган...

— Йўқ, умас, бумас, Султон ўзига бино қўя бошлади, — деди Хўжақул. — Мана, кўрасизлар, у эртага, ҳали ошга ҳам келмайди...

Даврадагилар Хўжақулга индашмади. Орага бир оз сукут чўқканидан сўнг, Хўжақул яна асабийланди.

— Унинг нолишини қаранг. Икки-уч йил ичида қанча шеърлар, дostonлар ёзди. Обрў қозониб, мукофотланди. Бундан ортиқ одамга нима керак?!

Султон икки йил муқаддам «Хурмат белгиси» ордени билан мукофотланган, ўзини Султондан кам деб билмаган Хўжақул бунга тасодифий бир ҳол деб ўйлар ва унга бу айниқса алам қилар эди.

Ушанда кичик бир воқеа рўй берганди. Султоннинг уйига узоқ-яқин кишилар ёпирилган, уни табрикла-

гани Хўжақул ҳам Шарифани бошлаб борган эди. Даврада меҳмонлар Султонни улуглашиб, шунчаки илиқ гаплар айтиш билан кифояланиб қолмай, эркалаганча, рўй-рост бошларига кўтаришганди. Хўжақул ошнасига кўрсатилаётган илтифотдан авзоси ўзгариб, ўзини тезда одамлардан четга тортганди. У айвонга чиқиб, узоқ папирос тутатиб ўтирган, ниҳоят толиққанини билдириб, хотинига ҳам қарамай, даврани тарк этганди... Кейин, Хўжақул бирданига хасталаниб, деярли оёқдан қолган, энди қишин-ёзин оёқлари оғрир эди.

Бу тақдир ўйини — Султон обрў қозониб, Хўжақулнинг мажруҳланиши бир пайтда рўй берганини ҳаммадан ҳам Шарифа яхши биларди. Эҳтимол, шундандир, у эрига қаттиқ тикилиб, қутилмаганда сўз қотди:

— Султон ака бошқача одам, Хўжақул ака. Сиз беорга хафа бўляпсиз...

Шарифа сўри чеккасида қандайдир қунишиб ўтирарди.

Хўжақул хотинининг кўзларига тўқнаш келиб, юз-ни секин четга бурди...

* * *

Хўжақул одатда мазали таомни ёқтирар, кўпинча ярим ҳазил, ярим чин оҳангда: «Мен дурустроқ овқат бўлмаса, ўзимни одамдек ҳис этмайман!»— дерди. У, буни айтиб, хотиним ошпаз, қўли ниҳоятда ширин, деб мақтанар, бирон ерда уйдаги сингари овқатлана олмаслигини таъкидлаб юрарди. Шарифа чиндан ҳам хонадонни гуллатадиган аёллардан бўлиб, бутун уй ишларига тўн кийгизар, айниқса ошпазликни ўрнига қўярди. Уша куни ҳам, меҳмонлар йиғилишиб, қадаҳ даврани бир қур айланиб-айланмасдан, у дастурхонга қаттиқ солиниб устига кўкат сепилган чучвара келтириб қўйган, ана шунда, Султон йўқлигидан эрининг бўғилаётганини кўриб, алланечук қўрқув аралаш ҳолатда: «Султон ака келмасликлари ҳам мумкин!»— деганди.

Шарифа бир ичкарига югуриб, бир сўри ёнида пайдо бўлганча, ўзини худди дастурхонни яна қандай безашга тараддудланаётгандек тутган, аслида эса, у бугунги ўтиришга ҳаммадан кўпроқ Султоннинг келишини кутган эди.

Султон ҳадеганда келавермади.

Коронғи тушиб, сўридаги чироқни ёқишди.

Даврадагилар Султоннинг йўқлигини афтидан унута бошлашди.

Шарифа — фақат у, Султонни унутмади. Шарифа уй, ошхона билан сўри ўртасида бирдек қатнар, дастурхонни ҳамон қандай безашга тараддудланаётганга ўхшарди. Аммо у ҳар гал ошхона томон борганида, ҳеч кимга билдирмай, очиқ дарвозадан кўчага ўғринча қарар, азиз меҳмоннинг йўлига интиқ кўз тикарди.

Шарифа Султонга тенгдош, аммо Султонни ҳурмат юзасидан «ака» дер, кўнглида бу йигитни ниҳоятда ардоқлар эди. У баъзан ҳаттоки меҳри ийиб: «Дунёда яхшиямки Султон акадек одамлар бор! Султон ака эзгулик тимсоли!»— мазмунда гашириб ҳам юрарди. Буларнинг барига сабаб: шаҳардаги знёлилар тўпланган давраларда Султон боніқалардан ажралиб турарди. У кўпинча бутун давранинги жиловини қўлга олгандек бўларди. Султон гоҳ кулгили, гоҳ маҳзун кайфиятдаги ҳар хил ҳикояларни гашириб ўтирар, унинг ҳикояларида ҳаминша кишини поклик, улугворликка ундовчи ёниқ бир руҳ сезиларди. Бундан ташқари, даврага у ҳар гал ўзининг янги шеърлари билан келар, унинг шеърлари аксар даврадагиларнинг ўша кунги ўй-хаёлларига мос тушарди. Султон фақат шеър ўқиб қолмай, ёри дўстлари илтимос қилишганида рубоб чертар, уйда гармон бўлса гармон, пианино бўлса пианинода куй чалар, беш тилда — ўзбек, рус, татар, қозоқ тилларида кўшиқ куйларди. Шарифа учун бундай давралар байрам эди...

Султон ниҳоят келди.

Шарифа:

— Султон ака... Султон ака келдилар,— деб сўри атрофида ёш боладек ирғишлади. Хўжақулнинг андак хижолат чеккани, инжиганига ҳам парво қилмади.

Сўнг, у сўри чеккасига ўтирганча, Султонга ҳуркак, илтижоли тикилиб, Султонни илиқ нигоҳи билан гўёки эркалади.

Шарифа Султоннинг паришонлигини тезда пайқади. Уни алланечук ваҳим босди.

Султоннинг кечиккани етмагандек, дарров жўнашини у ҳам кутмаганди. Аммо Султон кетгач, Шарифа Хўжақул сингари бўғилмади. Аксинча, чуқур ўйга толди.

У шаҳардаги зиёлилар тўпланган давралардан сўнг, ҳар гал одатда икки-уч кун уйда мотам тутар, ғамгин рубоб чертгани-чертган эди. Гап шундаки, Шарифа бир пайтлар театрда хушовоз хонанда, таниқли актриса бўлиб, Хўжақул уйлангач, унга санъат йўлидаги барча қопқаларни беркитганди. Ушанда Хўжақул қизиқ бир гап айтганди: «Хотин меники бўлгач, ҳаммага хизмат қилиши шарт эмас. Менинг хотиним ўзимга керак!» Энди Шарифа баъзан эри билан баҳслашарди. «Мен ўзимга ўзим хиёнат қилдим!» — дерди Шарифа. «Сен Султондан андаза олма. Сен аёлсан!»— дерди Хўжақул кескин. «Аёл бўлсам, нима қипти?!» «Аёлнинг дунёда душмани кўп. Сен билмайсан!» «Сиз бу маданият соҳасида нима қилиб юрибсиз, тушунмайман...»

Шарифа Хўжақулнинг Султон тўғрисидаги шикоятини тинглаб, шу гапларнинг барини эслади. У ёстиқдошининг ўзига нақадар бегона эканини ўйлаб, жигарбағри қон бўлиб кетди...

* * *

Султон Хўжақулнинг уйдан кўчага чиққач, кўнглида андак нохушлик ҳис этди. «Кунора сабабсиз дастурхон тузаб, бундай базми жамшид қилишнинг ҳожати

бормикин?!— ўйлади Султон.— Хўжақул ака кундан кунга нечундир давлат орттириб, феъли атворидан бир пайтлардаги боёнларга ўхшаб қоляпти!» Кейин у, тўғри ишлаб, ҳалол яшаган одам ҳеч қачон бу даражага бормаган бўларди, деб ўйлади. «Мен билан Хўжақул ака бир-биридан еру осмондек фарқ қиладиган одамлармиз,— ўйлади яна Султон.— Аслида мен у билан кўришмаслигим, бугун унинг уйига ҳам келмаслигим керак эди. Лекин, ажабо, дунёда баъзан бир-бирини ёқтирмайдиган кишиларнинг ҳам муносабатга киришиб, мулоқотда бўлиб туришлари зарур экан-да!»

У Хўжақулнинг сўрида ястанганча ўтириб, насиҳат оҳангида, донолик билан, ўзингизни ўйланг, дуёни қўяверинг, деганини шу аснода бейхтиёр эслади ва наҳотки, шоирликни орзу қилган киши дунёнинг потинчилигига лоқайд қараш мумкин, йўқ, бу шoirга хос эмас, деган гаплар ҳам хаёлидан кечгандек бўлди...

Султон Андижон шаҳри марказида, коммунал хўжаликка қарашли ҳовлидаги торгина даҳлиз, икки хонадан иборат уйда хотини, болалари билан истиқомат қилар, Моҳиранинг ойиси — Моҳрўй опа ҳам уларни-кида яшарди.

У кўчадан уйга қайтганида, ўғли Ботир, қизчалари Нурия ва Румиялар хона ўртасига қатор тўшалган ўринда уйқуга кетишган эди. Моҳрўй опа ҳам аллақачон дераза остидаги тўшакка чўзилган. Фақат Моҳира уйғоқ эди. У кенжатой Илҳомия ётган хона бурчагидаги беланчак ёнида чўнқайиб ўтирарди.

Султон даҳлиздан хонага кириши билан, қизининг аҳволи қандайлигига қизиқсиниб, секин:

— Илҳом ухлаб қолдимиз?!— деб сўради.

Моҳира бошини кўтариб, эрига ғамгин, аммо меҳрибон қаради. У Султонни кутган, ҳамон кутаётгандек ҳолатда эди.

— Ухлаяпти,— деди Моҳира.— Сал енгил тортди шекилли...

— Бўлмаса, сен нега ухламаяпсан?! Сен ҳам дам ола қол,— деди Султон унга, бола оғриганига қарамай зиёфатга боргани-ю, уни кутдиргани учун қисиниб.

— Сиз-чи?!— сўради Моҳира.

— Мен бир оз ишласамми, дегандим...

Моҳира индамади.

Султон болаларни ёнлаб, ичкари хонага кирди.

Уйда аввалдан бу хона Султонга ажратиб берилгандек эди. Бир четда диван, тўрда китоб жавони. Дераза олдига ёзув столи қўйилган, столда китоблар, ҳар хил дафтарлар, варақлар бетартиб сочилганди. Султон оқшомлар кўпинча шу хонада ўтириб, китоб мутолаа қилар, конспект дафтарлари тўлдирар, шеър ёзар эди.

У столга яқинлашиб, стол устидаги қора чироқни ёқди.

Шу сонияда, Султон бир неча кундан буён иши юришмаётганидан яна ўксиниб, бугун ҳам толиқгани-ю, ишлаш олмаслиги эҳтимолга яқин эканини ҳис этди. Мен сўнгги йилларда бир даста шеърлар, дostonлар ёздим албатта, ўйлади Султон. Улар одамларга манзур ҳам бўлди. Лекин, ишимдан ҳали ўзимнинг кўнглим тўлгани йўқ. Обрў қозониш яхши, мукофот — шараф. Аммо ижодкор — у чиндан ижодкор бўлса, булар учунгина азиат чекмайди. Шоирнинг одамлар олдидаги бурчи, азалий вазифаси бор. У ҳаётнинг гўзал ва ҳар қандай гўзаллик сингарини осойишта бўлишини истади. Бунга қўмаклашгани келиб, туши кун потинчланади.

Тошкентда ўтган катта анжуманлардан бирида машҳур адиб Садриддин Айний билан қисинибгина кўришиб, икки оғиз сўзлашгани Султоннинг нечундир сира хаёлидан кетмасди. Айний эгнига нисбатан кенгроқ костюм кийиб, бошига бухор дўппи қўлдирган, миқти, чўққисоқол — бир қарашда анчайин оддий киши эди. Аммо унинг ҳозиргина ҳордиқ олгандек осойишта юзи, катта, очиқ кўзларида тенгсиз сиполик, ажиб улугворлик акс этарди. Султон Бухородаги сўнгги тахт вориси

амир Олимхон Айнийин Регистоида етмиш беш дарра билан сийлаб, уни зиндонга ташлатганини яхши биларди. Ушанда бу йўсин жазо олган, бадани калтакдан моматалоқ кўп исёнкорлар қайтиб қомат тиклашолмаган. Айний эса, ўрнидан дадилроқ қўзғалди! Бу етмагандек, у ўз давридаги барча ижодкорлардан кўпроқ китоб яратди! Унинг бутун жисми, бутун руҳида, шундандир, кўзга яққол ташланадиган белги — қудрат, матонат эди. Устод Султоннинг қўлини меҳрибон қисди, сиз ҳам бухоролик экансиз, ўғлим, менга айтишди, деди. Кейин кишига далда берадиган оҳангда, негандир, баракалла, деб қўйди. Султон бу мулоқотдан ниҳоятда суюнди, аммо буюк ҳамшаҳри наздида бир оз хижолат ҳам чекди. Ахир Айний Бухорони кенг кўламда қаламга олган санъаткор! У бўлса, айрим шеърларида Бухоро руҳини бериб, «коса тагида ним коса» сингари иборалар, «чақалоқ» ўрнида «нинича» дегандек сўзларни ишлатганини айтмаганда, қадрдон воҳа ҳаётига бағишлаб ҳали биронта асар ёзмади. Умуман, уни Айнийга қийслаш қийин. У ёши улғайиб, шоир бўлиб танилгани билан, мағрурланиб юрадиган ҳеч иш қилгани йўқ.

Султон бугун ҳам ўзига дарсхона, ижодхона бўлган гўшада, ёзув столи ёнида ўтириб, шу тўғрида ўйлади. Режалар кўп, аммо улар қачон амалга ошаркин, бу менга умримда насиб этармикин, деган изтиробли хаёлларга чулғанди. У нисон ҳаётининг боқий эмаслиги, иш эса доим бирдек юришавермаслигидан қаттиқ эзилди. Утган ўттиз йиллик ўз ҳаётига назар ташлаб, унга ортда қолган умри шунчаки бир нафасдек бўлиб туюлди...

* * *

Унинг болалиги Бухоро воҳаси Шофрикон туманидаги Қоғолтом қишлоғида ўтган эди. Бир пайтлари Қизилқум саҳроси Шофрикон тумани бахтига офат бўлиб, бу ердаги қишлоқларни қум босгани-босган эди.

Шу бонсдан, оқар сув бўйида жойлашган Қоғолтом атрофдаги бошқа қишлоқларга нисбатан ҳар қалай обод, файзли саналар, бу ердаги аҳолини ҳам асосан қум босган турли қишлоқлардан сарсон-саргардон намоишда кўчиб келган кишилар ташкил қилишарди. Султон болаликдан ўзининг ота-онаси аслида шу ерлик ёки бирон қишлоқдан келишганини билмаган, шунингдек туғилган пайтини ҳам бировдан аниқ эшитмаганди. Унга кексалар фақат, шу бизнинг қишлоғимиз, нарёғининг аҳамияти йўқ, дейишиб, Бухоро салтанатида амир Аҳадхон вафот этиб, амир Олимхон тахтга минган йилда таваллуд топганини маълум қилишганди. Султон ота-онаси ҳам кўп қатори қандайдир сарсон-саргардонликлар кўришганини ҳис этган, Қоғолтомни ватан деб таниганди. У кейинчалик тарих ўрганиб, ўзи минг тўққизи юз ўнинчи милодий йил қиш ўрталарида дунёга келганини аниқлади. Отасининг исми Жўра, онасининг исми Зоҳида эди...

Султон отасининг қиёфасини кўз олдига келтиролмасди. У онасини ҳам ғира-шира эслар, азиз волидасини умрида худди биргина дафъа — илк ва сўнги дафъа кўргандек бўларди. Деворлари тўкилган харобгина ҳовлида туришарди. Қийшайган айвон, унинг панасида пастаккина уйча бор эди. Айвонга ўчоқ ўрнатилган, қора қумғон, декча, бир қучоққина ўтин. Уйда эски бир шолча, йиртиқ-сиртиқ, қум остида қолаверганидан оқиш доғлар тушган икки-учта кўрпа, оғзи доим очиқ ётган қандайдир нон сандиғи кўзга ташланарди. Султоннинг волидаси уй тўрида ранги ўчиб, беҳол чўзилиб ётар, ўзи ҳам нечундир жасад сингари оққа ўранган эди... Улар оиласи аёлманд бўлиб, аввалида хонадон ғовур-шовурга тўлган эди. Бироқ кўз очиб-юмгунча Султоннинг ота-онаси вафот этишган, унинг опалари — Хадича, Фотима, Османурлар бирин-кетин ерга тегишиб, уйдан кетишган эди. Бу орада укаси Саидни ҳам аллабировлар дастёрликка олишган, шу тахлит кун-

лардан бир куни Султон ҳувиллаган вайронада ёлғиз ўзи қолган эди...

У гоҳ бировлар қўлида етимча бўлиб, гоҳ қаровсиз юрганича, тирикчилик азобини тортди.

Шу кунлар қишлоқда ногаҳон: «Инқилоб! Инқилоб!»— деган нидо янгради. Султон ўнга кирган бола эди. Аммо, қалбида бир ўзгариш рўй бераётганини ҳис этгандек бўлди. У қишлоқ билан хайр-хўшлашиб, қаердасан, Бухоро, деб шаҳар томон пойи-пиёда йўлга тушди. Султон Шифиркон тумани билан Бухоро ораси озмунча йўл эмаслигига қарамади. Йўлдан ташқари, Бухоро авра-астари ағдарилган, нотинч эканига ҳам парво қилмади. Суюкли опаси Фотима шаҳардаги Бозорнав гузарида туришини биларди, холос. Шаҳарга келиб, опасининг уйини суриштира бошлади...

* * *

У илк болалиги қумли қишлоқда ўтгани учундир, кейинчалик қум тўғрисида кўп ўйлади. Бир шеърда ўғлининг дафтарларини кўз олдига келтириб:

Қумда қолган қушлар изидек,
«Хуснихат»лар ёзиб тўлдирад...

деган манзара чизди. Бошқа бир шеърда «Булут — оқ қум...»— деган ғалати қиёсни ишлатди...

* * *

Султон сарсон-саргардонлик тўғрисида ҳам кўп ўйларди.

У қишлоқдан шаҳарга кетганида, онасининг чиройли бир рўмоли, отасининг белбоги, ямоқ бир кўйлак, тоқчада ётган пичоқ, остонада ётган супургини, уч-тўрт бўлак қотган нонни халтага солиб, орқалаганча йўлга тушганди. Бухоро тўғрисида чоллардан ривоятлар, ҳикоятлар эшитган, ақлини таниган пайтдан унинг учун Бухоро эртакка, ҳашаматли, улуғвор, аллақандай афсонавий мамлакатга айланган эди. Шаҳарга кириб келганида, шундандир, унга ҳамма нарса ғаройиб туюлиб,

уни ниҳоятда ҳайратга солди... Қуёш шуъласида ярқираб, худди осмонга тутшиб кетган зангор гумбазлару мусулмон ништдан тикланган, бир-бирига ўхшамайдиган обидалар; бир-бирларининг пинжларига тиқилишган катта-кичик ҳунармандлик дўконлари-ю, турк, эрон, афгон бозорлари; нўхат шўрва, каллашўрва сотилган расталару кўча оғзидаги новвойхоналар... Кўчалар, ҳовлилар, ҳар ўн беш-йигирма қадамда кўзга ташланган ҳовузлар ҳам Султоннинг диққатини жалб этишди. Бухородаги обидалар қишлоқдаги кичик бир айвон, пастак мезана, ғарибгина хонақодан иборат масжидга сира ўхшамагани сингари, бу ердаги кўчалар, ҳовлилар, ҳовузлар ҳам қишлоқдагидан тамоман фарқ қилишарди. Ҳовлилар болохонали, уларни оралаб ўтган ингичка кўчалар устига осмон чойшаби тортилган йўлакка ўхшар эди. Ҳовуз атрофларига каттакон харсангтошлар терилган, буларга мрамар тарновлардан сув келарди. Бутун шаҳар остида сув йўллари томирлар каби чирмашиб ётар, ҳалиги тарновлардан келган сув бошқа тарновлардан чиқиб кетарди. Белига ёйдек меш осиб олган мешкоблар ҳовузлардан ҳовлиларга сув ташшишар, мешларни ерга бўғзигача кўмилган ошхоналардаги хумларга қулдирашиб бўшатишарди. Шаҳарда ўзбеклар, тожиклар, араблар, афгонлар, ҳиндлар, руслар, татарлар, яҳудийлар, эронийлар, турклар — умуман, турли-туман халқ яшарди. Кўпчилик ўзбекча ва тожикча гаплашишар, бошқа миллат кишилари ҳам бу тиллари бийрон билишарди. Эркаклар эгниларига тўн, чопон, яхтак, оёқларига этик ёки маҳси кийишарди. Аёллар ҳали паранжи-чиммат ёпинишар, оёқларига оғир, аммо шарқона кўркама ясалган ковушлар илиб, тўқиллатиб юришарди.

Кўчаларда аҳён-аҳён учраган фақат лўлиларгина шаҳардагилардан ҳеч кимга ўхшамасди. Лўли аёллар боши, юзи очиқ юришарди. Уларнинг сочлари тимқора, қарашлари ўтли, эркин, ёввойи. Лўли йигитлар бош-

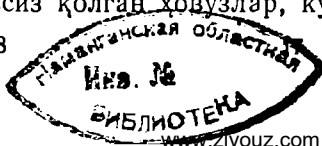
лари, белларини рангин рўмоллар билан танғишарди. Улар кўчалардан ўтиб бораётиб, дарвозалар оғзида тўхташар, ғалати чучук тилда: «Апажон, тароша борми ёришга?!»—дейишарди. Лўли йигитлар одамларга ўтин ёриб беришар, уй эгаси яхши қаршинлаган пайтлар остонада чўнқайишиб, қандайдир сарсон-саргардонлик шнокютига инсон қонидаги эрк дарди қоришган қўшиқларни тўлиб-ёниб куйлашарди...

* * *

Султон йўлга чиққанида, шаҳарга кетаётган аллабир туякашлар юраклари ачиб, уни ўз пинжларига олишган эди. Аммо шаҳарга кириб-кирмасдан, бошқа бир тўп кишилар Султонни тўзондек ўрашди. Улар бола елкасидаги халтани юлқишиб, обдон қоқишди. Халтадаги нарсалар билан бирга, ерга шувиллаб қум тўкилди. Ҳалиги кишилар эса, онасининг рўмоли, отасининг белбоғини, унинг кўйлақчасини олиб кетишди. Оёқ остида бир ҳовуч қум, Султоннинг бир қўлида занглаган пичоқ, бир қўлида чўлтоқ супурги қолди...

Йўқ, Бухоро фақат эртақдан, афсонадан иборат эмасди.

Бухорода зангор гумбазлар гўёки ўзича бир осмон, оппоқ лайлақлар кичик бир булут парчаси бўлиб туюлар эди. Аммо асрий обидалар теграсидаги кўчалар, уйларга қараганда, аксинча, юрак увишар, шаҳар сўнгги паллада ниҳоятда хароб ҳолга тушгани кўрниниб турарди. Кўпгина ҳовли-жойлардаги деворлар худди елканг тегиб кетса, устинга ағдариладиганга ўхшарди. Болохонали ҳовлиларни оралаган ингичка кўчалардан ўтганингда ҳам деворлар гўёки бошинг устида бир-бирлари билан қучишнб, кўча ҳозироқ кўмпилб қоладигандек таассурот уйғонарди. Бухоро — ўлимдан бўлак дардга шифо топган Ибн Сино юрти. Бухорода аммо қаровсиз қолган ҳовузлар, кўлмак сувлар кўплигидан



вабо, безгак, ришта кунда хуруж қилар, кўчаларда кеча-кундуз «во, отам», «во, онам», деган садо эшитиларди. Лабиҳовузда расталар ҳаммавақт, тунда ҳам ишларди. Одамлар ҳимматли, ҳотамтой: сенга нонми, таомми, ширинликми, бепул ҳам бераверишарди. Аммо шаҳарда, шу билан бирга, ўғрининг ошиғи олчи, шом қўниб-қўнмасдан кўпчилик ҳовлилар дарвозасини шунчаки занжирлаб ёки қулфлаб ҳам қолмай, тамба қўйишиб, уларни тақа-тақ беркитишар эди. Бу ҳақда одамлар ҳаттоки, ибора ҳам тўқишганди:

Ҳамма хешу табор бир тарафу амма бир тараф,
Ҳамма қулфу калит бир тарафу тамба бир
тараф...

* * *

Султон кундузлари ер ёрилиб одам чиққанидан қиёмат қойим бўлган, кечаларни кимсасиз, зулмат-зимистон кўчаларда гоҳ оч-наҳор судралиб, гоҳ дуч келган овлоқларда мизгиб, шаҳарга қадам қўйганининг бешинчи куни, ниҳоят Бозорнав гузарини, опасининг уйини топди.

Фотима опа Султоннинг келганига суюнди. Кейин, опа-ука ўз хонадонлари бошига тушган бутун кулфатлар тўғрисида сўзлашиб, бир оз йиғлашди.

Аммо бу энди ўтмиш эди!

Фотима опа Султонга ғамхўрлик кўрсатиб, унинг қад-қомат тиклашига кўмаклашди.

Султон мактабда хат-савод таниб, Бухородаги эрлар билим юртига кирди. Бу ерда ўқишни битиргач, ўзи муаллимлик қила бошлади...

* * *

У ўқиш йиллари Регистон майдонида жойлашган билим юрти биносидаги ётоқхонада Қурбон, Ато деган йигитлар билан бирга турарди. Хўжақул, Расул деган

Йигитлар ҳам Султон турган хонага кўп киришарди. Уларнинг барчаси ўшанда китобларни қўлма-қўл ўқишар, адабиётдан суҳбатлашишарди. Баъзан шеър ёзишар, баъзан куй чалиб, ашула ҳам айтаверишар, расм ҳам солаверишарди. Улар бундан бўлак, Регистон майдонига чиқиб, тўп тепишга ҳам имкон топишарди. Султон ўзича шеър ёзиб, бир неча шеърлари газета-журналларда босилган бўлса-да, бунга лоқайд кишига ўхшар, илк қарашда худди уни соз чалиб, ўйин-кулги билан бўш вақтни ўтказиш, тўп тепиш ҳар нарсадан кўпроқ қизиқтираётгандек туюларди.

Аmmo у билим юртини тугатиб, Қурбон деган дўсти билан Мирзафаёз гузаридаги кичик болохонада истиқомат қилаётганида, унинг ҳаётида унутилмас бир воқеа рўй берди.

Эрта баҳор куни Қурбон кутилмаганда кўчадан ҳовлиқиб келиб, Султонга ҳаяжон, тантана билан: «Сени ўртоқ Гафур Ғулом сўраяптилар!»— деди.

Султон ўрнидан сапчиб, тез кийинганча, кўчага югурди.

Гафур Ғулом уни билим юрти эшигида кутиб турарди.

Таниқли шоир Султонга, мен сенинг шеърларингни анчадан буён кузатиб бораман, Бухорога йўлим тушганида сен билан кўришишга аҳд қилгандим, деди. Сўнг, Султоннинг шеърларини ўқиб, уларнинг китобга киритилишига ёрдам беришини айтди.

Унинг шеърлари китобга киритилди.

У тез фурсатда кўпчиликка шоир бўлиб танилди.

Бундан икки йил бурун Султон Тошкентга борди. Пойтахт шаҳар вокзалида Москвага отланишган бир гуруҳ адиблар ва икки юздан ортиқ қишлоқ хўжалиги стажановчилари тўпланишган эди. Қиш. Ерга қалин қор кўрпаси тўшалганди. Перронда, одамлар орасида Йўлдош Охунбобоев шунчаки сайр қилаётгандек айланиб юрар, деҳқонча содда, бегубор жилмайгани-жилмайган

эди. Уша куни бу ерда митинг бўлди. Кейин, барча марш садолари остида поездга минншди.

Султон Москвада Михаил Калинин билан кўришди. Мамлакат оқсоқоли унинг кўксига орден тақди...

Умуман, сўнгги ойда қизи бир-икки хасталагани-ю, кўнглига аллақандай баёнсиз мунг ўрмалаб, иши унча юришмай қўйганини айтмаганда, Султоннинг ҳаётдан шикоят қилишига ўрни йўқ эди...

* * *

У Бухорода муаллимликка эндигина киришганида, Фотима опанинг эри хизмат юзасидан Андижонга юборилган эди. Кўп ўтмай, Султон ҳам, суюкли опамдан узилиб қолмайин, деб Бухородан кўч-кўронини кўтарди. У Андижонда ҳам муаллимлик қила бошлади. Шу билан бирга, ўзи ҳам ўқишни давом эттирди.

Султон жигарбандларидан фақат Андижон этагида яшаган Фотима опа билан баъзан ойда бир, баъзан ойда икки марта кўришиб турарди. Ҳадича, Османур деган опалари сарсон-саргардонлик йиллари Туркистонга кўчиб кетишган эди. Бухорода қолган укаси Саид билан ҳам у мукофотланган йили охириги марта кўришганди. Аммо ўшанда кичик бир воқеа рўй бериб, бу учрашувдан ҳам, Султоннинг кўнглида қандайдир хижиллик қолган эди.

У бекатга меҳмонга келган Саидни кузатгани чиқди. Перронга одам ёпилган. Ҳамма юкини кўтариб югурган, вагонлар эшигига тиқилган эди. Поездга яқинлашиб бўлмасди.

Ниҳоят, Саид зўр-базўр ичкарига кириб, Султон унга вагон ойнасидан юкини узатди. Ана шунда, Саид акаси билан негадир қўл қисишиб, хайрлашгиси келди. Султон ҳам, вагон ойналари қаршисида тиқилишган одамларни оралаб, юраги алланимадандир безовталаган кўйда, унга қўлини чўшди. Аммо шу пайт поезд бир-

дан силтанди. Поезд кескин ўрнидан жилди. Ака-ука-
нинг олдинга чўзилган қўллари бир-бирига етмасдан,
ҳавода муаллақ қолаверди...

* * *

Султоннинг йилдан-йилга нечундир ташвиши орт-
ганди.

У кунни институтда ўтказар, оқшомлар машғулот-
ларга тайёргарлик кўрар, шеър ёзишга уринарди. Бўш
пайтларида болаларини ўйнатар, уй-рўзғорга тегишли
юмушлар билан шуғулланарди. Аммо, шунга қарамай,
Султон одатда шаҳардаги зиёлилар тўпланган давра-
ларга оғринмасдан борарди. У Хўжақулнинг уйидаги
ўтиришларни ҳам ҳеч қачон малол билан қабул қилма-
ганди. Ёшликдан ошнасининг феъл-атвори, юриш-тури-
шини унчалик ёқтирмаса ҳамки, бунни сездириб, озор
етказгиси келмасди. Хўжақулдан ташқари, Шарифа-
нинг ўзига нисбатан ҳурмати, меҳрини ўйлаб, айниқса
бу аёлнинг кўнглини чўкдириб қўйишдан қўрққани
учун, уларникига ҳам бораверарди. Султон фақат ош-
насининг уйи эмас, умуман, Шарифа бўлган барча
давраларга жон-дили билан қадам ранжида қиларди.
Булар иккиси кўринган даврага эса, кўпинча файз ки-
рарди.

Султон давраларда ҳаммага руҳ бахш этгиси келар,
асосан, кўтаринки кайфиятдаги шеърлар ўқирди:

Парил-парил ёниб бош устимда,
Заррин ханда сепар юлдузлар.
Зилол сув ҳам кулар шилдир-шилдир...

У шеърдан қўшиққа ўтар, қўшиқларга яна шеър
уланарди:

Чалинар ғижжақ, най, чилдирма, дутор,
Руҳлар-ла ўйнашар шўх қизлар куйи.
Раққоса йўрғалар — «Дилхирож», «Уфор»...

Шарифа Султонни берилиб тинглар, ниҳоят Хўжақулға кўзи остидан қараб қўйиб, баъзан у ҳам рубобни қўлга оларди. Шарифа халқ йўлидаги қўшиқларни маромига келтириб куйлар, булар орасида бир қўшиққа айниқса жон киритарди:

Сенга шайдо бўлмасам, куйлар тўқиб юрмасмидим,
Ўй суриб сен тўғрида, ўйлар тўқиб юрмасмидим...

У: «Сенинг келаман, келаман, деб келишларингдан ўргилай, қадди қоматингдан ўргилай сенинг» — мазмунидаги тожикча бир қўшиқни ҳам кишининг кўзлари ёшланиб кетадиган даражада таъсирчан куйларди:

Омад, омадат гардам, жон,
Қадди қоматат гардам...

Бугун ҳар қачонгидек хушчақчақлик қилиб бўлмади. Султон Хўжақулнинг уйига аввалдан алланечук мажбурият ҳис этгандек борди. Кўнглига ҳеч нарса сиғмаганидан, у ерда ўтиролмади ҳам.

Султондан кимдир озор чеккан бўлиши мумкин. Лекин Султон нима қилсин?! У ёлғондан қовоқ уйиб, ёлғондан ўзини қувноқ тутишга ўрганмаган...

* * *

Султон ўзига дарсхона, ижодхона бўлган гўшада, ёзув столи ёнида ўтириб, шу куни худди олдинги кунлардаги сингари иши унмади. У шунчаки бир оз хаёл суриб ўтиргач, ўрнидан туриб, чироқни ўчирди.

Султон эртаси куни саҳардан яна ичкари хонага биқинди. Аммо у яна ишлаёлмади. Қоралаб қўйилган шеърларни кўздан кечирди холос. Бир сатр ёзолмагани етмагандек, чала ёзмаларни ҳаттоки тартибга ҳам келтиролмади.

Ниҳоят Хўжақул таклиф қилган боғдаги ўтиришга бориши кераклигини, йўқса фақат ошнаси эмас, бошқа

ёри дўстлар ҳам ўзидан ранжишлари мумкинлигини ўйлаб, истар-истамас ҳолатда кийинди.

Султонга кўчада одамлар ҳар қачонгидан кўра шошқин ва андак асабий туюлишди. Аммо бунга у ортиқча эътибор қилмади.

Шаҳар маданият ва истироҳат боғи эшигига етганида, рўпарадан Восит чиқди. Воситнинг ҳам ранги оқаринқираган, ўзи бир оз тажанг эди.

— Эшитдингизми?!— сўради у, кўришганларидан сўнг.

— Нимани?!— қизиқсинди Султон.

Восит қисқа, бир огиз сўз айтди:

— Уруш...

Фашист босқинчилари мамлакатга хиёнаткорона бостириб киришганди.

Султоннинг хаёлини сўнгги пайтларда тинч ҳаётдаги муҳим воқеалар банд этган эди. У Катта Фарғона каналлида бўлиб, кўп каналчилар билан суҳбатлашган, бир дoston, бир қанча шеърлар қоралаганди:

Сув келади.

Бизга шода-шода

Марваридлар олиб келади...

Султон Алишер Навоий туғилган куннинг беш юз йиллигини кенг нишонлашга тараддуд кўраётганлар орасида эди. У Навоийга бағишлаб, бир туркум шеърлар ёза бошлаганди.

Йўқ, уруш, фашизм ҳар нарсадан кўпроқ унинг хаёлини чулғаган эди:

Кўзларида Гитлерга қарши

Чақнаб турган ғазаб ўти бор...

Султон фашизм тўғрисида мунтазам қулоққа чалинган садолардан нотинчланиб юрган, фақат урушнинг бугун-эрта бошланмаслигига умидланган эди.

Боғдаги ўтириш ҳақида энди сўз ҳам бўлиши мумкин

эмасди. Улар Восит билан хайрлашиб, уй-уйларига жўнашди.

«Немис тупроги! Дунёга Генрих Гейне сингари даҳоларни берган немис тупроги!— ўйлади Султон уйга қайтаётиб.— Наҳотки, сен вабога йўлиқиб, бу вабони дунёга тарқатяпсан? Сенга нима бўлди, буюк инсонларни яратган тупроқ?!»

Султоннинг хаёлида Генрих Гейне шеърлари бирма-бир тизилиб, қалбида янграй бошлади ва у кўчада бу шеърларни пичирлаганча ўқиб бораркан, шу аснода юрагидан беихтиёр уларга оҳангдош сатрлар қуюлиб кела бошлади:

Тўқиймиз лаънати Гитлерга кафан,
Тўқиймиз...

Султон уйга келиб, тўғри ичкари хонага кирди. У ҳаяжондан нафаси бўғзига тиқилиб, юрагидан қуюлаётган сатрларни қозоғга тушира бошлади...

* * *

Султон деярли ҳар куни кўчада саф чеккан, аскарликка кетаётган тўп-тўп йигитларни учратар, эндиги ҳаёт манзарасини яхши тасаввур қиларди. Гишт қолипдан кўчган эди. Поездлар темир изларни тарақлатиб, бетиним йўл босишар, фронтлардан Ўзбекистонга, Ўзбекистондан фронтларга қатнашарди. Улар бу томонга хонавайрон бўлган — майиблар, аёллар, етим-есирларни, турли-туман муассаса, корхоналарни кўчиришиб, бу томондан кийим-кечак, озиқ-овқат, мева-чева, қурол-яроғ, аскар ташишарди.

Султон институтга бораётган, қайтаётганида баъзан ҳарбий комиссариат жойлашган кўчадан ҳам ўтиб турарди. Торгина бу кўчада энди ҳамшиша одамлар ғужғон ўйнашарди. Йўл устида турганлардан ташқари, бу ерда, пастак дарахтлар остида кимдир қопми, шолчами ташлаб, кимдир ерга тугун, кимдир бир парча тош қўйиб, ёмғирга, қорга, намга ва аёзга ҳам парво қилмай,

қотиб ўтиришарди. Булар бари йигитларни аскарликка кузатгани келган кишилар: чоллар, кампирлар, бола-сини кўтариб чиққан келинчаклар, норасидалар бўлиб, гоҳ бир кун, гоҳ икки кунлаб эшик пойлашар, сўнг йигитларга эргашиб, бекатгача йиғлаб-йиғлаб судралишарди. Султон одамларни кузатиб, улар қаршисида ўзини алланечук айбдор сезар, юрагини аччиқ алам кечириб, кўз ўнги қоронғилашарди:

Юракдаги алам доғидай,
Қора соя кўнди қуёшга...

* * *

У бир куни институтга бораётиб, катта йўл бошига етганида, одатдаги манзарага дуч келди. Саф чеккан йигитлар кўчани тўлдириб боришар, йўловчилар икки томонда уларнинг ўтиб кетишларини кутиб туришарди.

Султон атрофга, бирон таниш йўқмикин, дегандек алфозда секин, хижолатли қаради. Унга шу аснода, кимдир бармоғини бигиз қилиб, сен қанақа шоирсан, халқнинг дардига шерик бўлиш ўрнига ҳамон ўз тирикчилигини ўйлаб, бир четда томошабин бўлиб турипсан, деяётгандек туюлди.

У йўлда давом этаркан, чуқур ўйга чўмди. «Эсла, Султон. Сен уруш бошланишидан анча бурун, гар эртага жанг бўла қолса, фидокорман Ватан йўлида, деб ёзгансан. Керак бўлса, қалам милтиқ бўлур, сенинг учун бу жон, онажон, деб ҳам ёзгансан. Худди шунга ўхшаш, агар керак бўлса, милтиқ билан, ҳам — зумда алмашинар бизнинг лирамиз, деган ваъдакор оҳангдаги сатрлар ҳам сеники! Нимани кутяпсан?! Халққа умр бўйи янгидан-янги ваъдалар бериб, ҳаётингни қофия-бозлик билан ўтказмоқчимисан?! Сен ўз сўзларингга амал қилмайдиган бўлсанг, ҳайф сенга! Унда сени шоир деб бўлмайди!»

У яна ўйлади: «Сен ўтган йилги уруш бўлаётган бошқа бир мамлакат тўғрисида, жанг тинч халқни қақшатмиш, деб ёзгандинг. Эсла. Энди шундай кун ўз

халқинг бошига тушди. Сенинг ишинг шеър ёзиш албатта. Лекин, фақат шеър билангина фашизмга гўр қазиб ҳам, Гитлерга кафан тўқиб ҳам бўлмайди. Тўғри, фронт орқасида ҳам кунига ўн икки-ўн тўрт соатдан ишлаб, меҳнат билан душманга зарба бераётганлар оз эмас. Аммо улар аксари кексалар, аёллар, болалар. Сенинг эса ўрнинг фронтда. Сен йигитсан...»

Султон шарт бурилганча, кетаётган йўлидан орқага қайтиб, тўғри ҳарбий комиссариат эшигига келди.

У ўзини аскарликка жўнатишларини сўраб, ариза топширди...

* * *

Султон, тез фурсатда жўнасам керак, деб ўйлаганди, йўқ, унга ҳарбий комиссариатда, ҳозирча ишлаб тураверинг, керак бўлса, сизни чақирармиз, дейишди.

У чақирилишини кута бошлади. Аммо бундан ҳадеганда натижа чиқмади ва Султон бошқа турмуш ташвишларига ўралашиб, бора-бора эшикка кунда тикилавермайдиган ҳам бўлди.

Янги, минг тўққиз юз қирқ иккинчи йил бошланиб, ҳаво совуқ, оппоқ қор бўралаган февраль кунлари келди.

Кейин, бундай воқеа рўй берди:

Бир куни уйда акаси, опаларига нисбатан нимжон ўсган Илҳомия шамоллаб, туни бўйи инграб чиқди. Султон билан Моҳира болага парвона бўлишди. Бадаанига, товонига ёғ суртишди, ўзларича дори ичиришди. Бу ҳам кор қилмагач, беланчакдан бўшатиб, уни галма-гал қўлларидида кўтаришди. Йўқ, Илҳомия бари бир инжийверди. Ўзи ҳам ухламади, уларга ҳам уйқу бермади...

Султон тонгга яқин бирпасгина кўзи илинган экан, беҳосдан уйғониб кетди.

— Болаи дўхтирга олиб бориш керак,— деди унга

хорғин, мудроқ товушда ёнида чўккалаб ўтирган Моҳира.

Султон хотини уйғотдими, боланинг чинқирганидан ўзи уйғондими, билолмади. Бошнини даст кўтариб, ўр-нидан турди.

Илҳомия ҳамон инқиллар ва дам сайин чинқирарди. Хона ўртасидаги дастурхон теграсида Моҳрўй опа билан бошқа болалар миқ этмай ўтиришар эди.

Султон шунчаки дастурхонга қаради. Дастурхонда каттакон чойнақ, уч-тўртта пиёладан бўлак нарса кўзга ташланмасди. У болалари ҳозир йўл-йўлакай бир пиёладан чой ичишиб, мактабга, боғчага кетишларини ўйлаб, юраги беихтиёр ачишди. Илк дафъа кўраётгандек, ўғли, катта қизларига разм солди. Уғлининг ҳам, қизларининг ҳам усти эски, юпун эди. Уларга бу йил ис-сиқроқ оёқ кийими ҳам олиб беролмагани ёдига тушди. Юраги баттар изтиробга тўлди.

Султон болаларини яхши кўрар, аммо бу тўғрида сўзлашни ёқтирмас, буни одатда ошкор этавермас эди. Индамай даҳлизга йўналди.

Уйда турмуш олдинлар баҳарнав дуруст эди. Султон болаларини фақат едириб-кийдириб қолмай, уларни кўчага ўйнатгани олиб чиққанида, истаган нарсаларини олиб ҳам берарди. Уруш бошланиб, шусиз ҳам амалтақал рўзғор чиндан ғорга айланиб қолди. Энди уйда баъзан туз, баъзан ўтин, баъзан қуруқ чой, баъзан бир парча нон топилмасди. Болалар дийдирашар, катталарнинг юз-кўзига жавдираб қарашарди. У бунга сира чидолмасди. Буларнинг бари устига, Илҳомиянинг ҳадеганда суяги қотмаётгани унга айниқса алам қиларди.

Султон шулар ҳақида ўйлаганча, хўрсиниб, уст-бо-шини кийди. Моҳира билан ойиси бу орада Илҳомияни ўраб-чирмашди. Султон болани қўлига кўтариб олди.

Эр-хотин кўчага чиқишди.

Лап-лап қор ёғар, одамлар кўчаларда, оппоқ қор

бағрида худди соялар сингари вазмин судралишар эди. Ховлилардан аҳси-аҳенда йиғи-сиғи эшитиларди. Шу кунлар, умуман, йигитларни аскарликка жўнатган кўпгина хонадонлардан маврид-маврид овоз чиқиб турарди.

Касалхонада одам кўп, зах, қоронғи йўлакда нгина ташласа, ерга тушмас эди. Боласини кўтариб ёки етаклаб келганлар бир-бирларининг пинжларига тиқилишган, болалар чинқриб йиғлашар, ота-оналар соатлаб навбат кутишганидан хуноб бўлишар эди. Ўзи дунёда инсоннинг бошига катта бир фалокат тушганида, унга кичик фалокатлар ҳам қаторлашиб йўлиқишса керак, уруш бошлангандан буён болалар ўртасида касаллик қандайдир авжига минганди.

Илҳомияни врач узоқ кўриб ўтирмади. Юзини очиб бир қаради-ю, дарҳол дори ёзиб берди; болани уйда даволаш кераклигини айтиб, хайр-маъзур қилди.

Султон қизча билан Моҳирани уйга жўнатиб, ўзи дорихонага қараб кетди.

Уч кун сурункасига ери кўк аро гирдибод урган қор энди тинган эди. Аммо кун булутли, аёз кўз очиргани қўймайди. Оёқ ости сирпанчиқ.

Султонни шу куни ташвиш кетидан ташвиш, алам устига алам кутгандек бўлди.

Шаҳар марказидаги дорихоналардан бири ёпиқ, иккинчисида номи қоғозда кўрсатилган дорилар йўқ эди.

Султон дорихонадан дорихонага қатнаб, ниҳоятда уйга келганида, Моҳрўй опа кўзлари ёшланиб, пойгакда пиёз тўграб ўтирар, катта болалар аллақачон мактабга, боғчага кетишган эди. Моҳира ҳамон қизидан ўргиларди.

Султон қўлидаги дориларни қолдириб, ишга ошиқди.

Институтда Султонни яна нохушлик қаршилади: ўқитувчи бир йигит хизматдан бош буриб, ҳарбий комиссариатга бормаи юрган экан, тунда уйдан тутиб олиб кетишибди. Деканатда ғовур-шовур эди. Бу ерда

рўй берган воқеани муҳокама қилишар, ҳалиги йигитнинг дарс соатларини кимга юклаш устида баҳс юриштишарди... Институтда ҳам энди шароит кўнгилдагидек эмасди. Муаллимлардан кўпчилик аскарликка чақирилган, ҳали уларнинг ўрни бўш эди.

Султон деканатдан чиқиб, дарс ўтадиган аудиторияга кирди.

Аудитория музхона, талабалар бармоқ билан сарнари, уларнинг ҳам кундан-кунга баракаси учган эди.

Султон одатда дардини ичга ютиб яшар, юрагини қанчалик алам кемирмасин, буни бировга билдиргиси келмас эди. У аудиторияда ҳам кўпинча очиқ чеҳрали бўлишга ҳаракат қилар, мулоҳим кулимсираб, кўтаринки руҳда маъруза ўқирди. Аммо бугун ундай қилолмади.

Султоннинг Илҳомиядан хаёли паришон, хотини сингари боланинг бошида ўтиролмаслигидан кўнгли хижил эди. Бунинг устига, талабалардан бир қизнинг акасидан «қора хат» келган экан, аудиторияда каттакон рўмол билан бошини ўраб, йиғлаб ўтирарди.

Султон қизга таскин-тасалли бериб, кейин дарс ўтишга чоғланди, аммо, йўқ, лаб жуфтлагани заҳоти, қиз бошини кўтариб, унга ғалати қараш қилди. Қизнинг нигоҳида: «Сизга нима! Сиз гапираверасиз-да, муаллим!»— деган истехзо бор эди. Султон уйда шарроп оғирлиги учун хотини, болаларн олднда кўпинча ўзини айбдор сезгандек, қизнинг қаршиснда ўзини гуноҳкор ҳис этди. У шоир бўлгани учун ҳам, рўй бераётган фалокатларга мен жавобгар эмасман ахир, дея олмади. У ҳаммасига жавобгар эди!

Султон уйга ҳар кунгидан анча кеч қайтди. Уйнинг қораси кўрингани сайин, унинг нечундир хаёли қочиб, юрагини қутилмаган ваҳим, ҳаяжон чулғай бошлади: «Менинг қизимга нима бўлди экан?!»

Ҳамма уйда эди.

У қизининг аҳволини сурштирди.

Қизиқ бир ҳолат рўй берди.

Моҳира беланчак ёнида ғамгин, фаромуш чўнқайиб ўтирарди. У Султоннинг саволига негадир жавоб қайтармади. Султонни кўриб, бошда ранги оқариб кетгандек бўлди. Кейин эрига тикилиб, бирдан кўзларига жиққа ёш тўлди.

Султон Моҳиранинг нега индамагани-ю, нега авзоси бундай ўзгарганига тушунолмаб, довдираб, паришонланиб қолди. У нари-берига аланглаб, мана энди, қайнонаси билан катта болалар — Ботир, Нурия, Румиялар нечундир бир бурчакка биқиниб олишгани, кенжа-той Илҳомиянинг беланчаги устига эса дока тортилганига эътибор қилди. Уйда бошқа пайтлар ҳам кампир билан болалар баъзан шундай бурчакка биқиниб олишар, беланчак устига ҳам баъзан шунчаки дока тортиб қўя қолишарди. Бироқ Султонга шу сонияда бу дафъатан қучли таъсир этди. Унинг миясида, Илҳомияга нимадир бўлган, деган фикр яшиндек чақнади. У бир лаҳза ичида бир дунё ҳолатни бошдан кечирди. Тунда ухламаганидан ланжлик, кун ўтиб оғзига туз олмаганидан лоҳаслик сездди. Бирдан бутун тинка-мадори қурди.

— Нима бўлди, Моҳира?!— сўради Султон беихтиёр титраб.

Моҳира жавоб ўрнига йиғлаб юборди. Кейин индамай унга қандайдир кафтдек қоғозни узатди...

Бу ҳарбий комиссариатдан юборилган чақириқ қоғози эди...

Султон қоғозни кўздан кечириб, бир нафас яна паришонланиб турди.

Илҳомияга ҳеч нарса бўлмаганди. У аксинча бир оз енгил тортиб, уйқуга кетганди.

Султон бир нафасдан сўнг, буни пайқади ва ҳар қалай гап қизи устида бормаётганини ўйлаб, кўнгли таскин топгандек бўлди. Бундан ташқари, елкасини эзиб турган тоғ ниҳоят қулаб тушганини ҳис этди.

— Сени қара-ю, Моҳира, сал бўлмаса менинг эсим-ни чиқараёздинг,— деди хотинига.— Қўй, бас қил, йиғлама. Бунинг учун йиғламаслик керак...

* * *

Шаҳар маданият ташкилотларидан бирига тегишли мўъжазгина хонадаги қора печка оғзида дам қизғиш, дам кўкимтир ўт милтиллари.

Каттакон стол орқасида ўрта ёшлардаги елкадор, хушсурат киши бир даста сарғайган қоғозни кўздан кечириб ўтирарди. Унинг чиройли юзида — унга эмас, қўлидаги қоғозларга мос ажиб заҳиллик бўлиб, у қорли-қировли кунлар ўтиб, ҳовлида қуёш чарақлаб тургани-ю, печка яқинида ўтирганига қарамай, бўйини ўраб, тиззасига бир парча қалин матони ташлаб қўйганди. Бу Хўжақул эди.

Хўжақул кўкрак чўнтагидан тилла занжирли соат чиқариб, ўйчан қаради. У тушликни уйда қилар, ҳар кун соат роппа-роса ўн иккида — бир дақиқа олдин ҳам, кеч ҳам эмас,— идора эшигига чиқар ва фойтунга миниб, уйга жўнади. Вақт шунга борган эди.

Хўжақул андак қийналган кўйда ўрнидан туриб, стол четида ётган қалин қоғоз папкани қўлтиқлаганча, эшикка чиқди.

Унинг серҳашам ҳовлиси шаҳар марказидаги идорадан анча узоқда эди.

— Шарифа! Келдим...— уйга шу сўзлар билан қадам ранжида қилди Хўжақул.

Шарифа уйни чиннидек тутганидан, эри игна кўтариб кирса, эътибор берадиган аёл.

— Папка кўтариб юрибсиз,— деди секин.

— Ҳа, бу... шеърлар...— истар-истамас жавоб қилди Хўжақул. У қўлидаги қоғоз папкани жавон тепасига қўйди.

Хона ўртасидаги узун столда дастурхон ҳамиша ёзиғлиқ.

Хўжақул стол ёнида ўтириб, ҳар хил ноз-неъматлардан оз-оздан чўқиб чимдиди. У қасалманд эканига қарамай, иштаҳаси чакки эмасди. Бу орада хотини олиб кирган бир коса шўрвани ҳам паққос тушириб, чойга новвот ташлади.

Шарифа стол қуйисиди, эрига жимгина тикилиб ўтирди. У ниҳоят тилга кирди:

— Бугун бешикни гаплашмоқчи эдингиз...

Шарифа бола тирноғига зор эди. У аёлманд синглисининг болаларини ўз фарзандлари ўрнида кўришга, уларни ўйлаб яшашга одатланган. Яқинда синглисининг кўзи ёриган, Шарифа унга: «Мен ўзим болани бешикка белаيمان»,— деб ваъда қилган эди. Хўжақулдан эса наҳорда бугун ишга борибоқ бешик билан қизиқишини сўраганди.

Хўжақул идорага келгач, бу гап хаёлидан кўтарилганди.

— Бешикми?! Ҳа, йўқ ҳали...

Шарифанинг қош-қовоғи солинди. У жавон тепасига қўйилган қоғоз напкага кўзи билан имо қилганча, дашном берди:

— Сиз нима, меням, ишним унутиб, шеър ёзиб ўтирдигизми, дейман...

— Мен ёзсам, кўнглимдаги дардимни ёзаман,— тўнгиллади Хўжақул, асабийланиб.

Шарифа индамади. У эрининг сочини юлиб, бошида ёнғоқ чақадиган хотинлардан эмас. Гапи ерда қолганидан фақат мунғайди.

Хўжақул хотинини ўзича яхши кўрарди. Бундан бўлак, Шарифанинг кўнглида алами борлигига тушинар, хотини учун арзимаган бешик масаласи ҳаётдаги мақсад даражасида турган бир нарса эканига ақли етарди. У ҳам қайтиб юмшади.

— Бешик қуриб қолгани йўқ. Албатта топамиз. Сен учун!— деди Хўжақул.— Менинг ўзимга қолса-ку, ас-

лида ҳозир бунақанги ишлар... Сінглинг биринчи бола кўрибдими. Адашмасам, бу бешинчи ёки олтинчиси!..

Шарифа унинг гапидан ранг-рўйи очилиш ўрнига, ранжиб, баттар мунгғайди.

— Майли-да, ўнта бўлса, ўрни бошқа. Уларнинг сизга оғирлиги тушмайди,— деди у секин, эзилиб. Сўнг бехосдан тўлиб-ҳаяжонланиб, тез-тез гапира бошлади:— Ҳозир ҳар бир болага, аксинча тўй-томоша қилиш керак. Шу болалар бизнинг суянганимиз. Бахтимиз...

— Шеърга келсак, улар Султонники,— Шарифани лоқайд эшитиб, гапида давом этди Хўжақул.— Урушга кетаётган экан, менга қолдирди...

Шарифа кўзларини пирпиратиб, эрига анграйиб қаради. Кейин бирдан худди этагига ўт тушгандай, ўтирган ўрнида қўлларини силкиб, типирчилади.

— Вой! Султон аканинг тўртта боласи бор-ку...— дам ўтмай унинг кўзларида ёш ҳалқаланди.

— Буни сен эмас, Султон ўйлаши керак эди!— ғудранди Хўжақул.— Институтдан, кетмасин, деб қанча ҳаракат қилишди. Ёзувчилар, биз ҳаракат қилдик. Ўзи ариза бериб, кетаман, деганидан кейин, нима дейсан! Уруш бўлаётган ерлардан ҳар хил ёзувчилар, санъаткорлар буюққа кўчишяпти. Султон бундан хабари йўқми?! Хабари бор. Ўзи бир гуруҳи билан учрашиб, суҳбатлашиб юрганди. Бари бир, кетяпти...

Шарифа унга ҳеч нарса демади.

Ўрнидан секин қўзғалиб, хонанинг қуйи деворида осиглиқ рубобни қўлига олди, ҳамон кўзларида нам, шикаста бир куйни аста-аста чалишга тушди.

Хўжақул Шарифанинг кўнглида фарзандсизлик алами борлигини тушунганидек, унинг кўнглида ўкинч борлигини ҳам билар, шу боисдан, рубоб чертишига парво қилмаслиги мумкин эди. Аммо бундай пайтларда Хўжақулни бошқа бир нарса — Шарифанинг Султонга нисбатан ҳурмати, меҳри борлиги ларзага солар-

ди. У бунинг замирида ўзига нисбатан камситишни ҳис этар, Шарифа рубоб чертишга тушдими, бас, унга хотини Султонни олқаётгандек туюлиб, қони бузиларди. Айниқса, ҳозир Шарифа Султон учун кўзиға ёш олиб, рубоб чертиши, Хўжақулнинг ҳамиятига тегди.

— У, менга қара, Шарифа... — бўғилди Хўжақул. Шарифа унга қарамади. Рубобни чертаверди.

Рубоб эмас, ханжар. Ҳар чертилиши юракка санчилади.

— Лаънат! Минг лаънат бунақа турмушга!— титраб-қақшаб, эзилганча афғон чекди Хўжақул.

Шарифа бирдан сергаклангандек бўлди. У ўрнидан туриб, рубобни қайтиб деворга илди, эгнидаги бахмал нимча чўнтагидан рўмолча чиқариб, кўзларини артди.

— Ахир, мен ҳам одамман, мени ҳам тушуниш керак. Мен Султонга яхшиликдан бўлак нарса истамайман. Мана, кетаётган экан, шеърларини ўзим сўраб, олиб қолдим. Буларни бостириб, унга, оиласига ёрдам қилмоқчиман...— Хўжақул шуларни айтиб, ўзини олижанобликка жавобан ҳаётда ноҳақ таҳқирланаётгандек сезиб, кўнгли беҳос бузилди.— Лекин, рубоб чертишнинг вақти соати бор. Кўзингга ёш олишинг ҳам, билмадим...

Шарифа индамади.

Орага бир оз сукут чўкди.

— Бешикка қайғурма. Топамиз. Сен учун!— Олдинги мавзуга қайтди ниҳоят Хўжақул.

Шарифа ўрнидан бир турганича, қайтиб ўтирмаган, ўйчан қотиб турар эди. Султон тўғрисида гаплашилгач, афтидан бешик тўғрисидаги гап унинг наздида бутун қадри қимматини йўқотиб қўйганди.

— Менимча, биз ҳар ҳолда кўнгилдагидек яшолмаяпмиз, Хўжақул ака,— пичирлади у. Кейин гапириб-гапирмасликка, иккилангандек оҳангда, аммо сал ҳаяжонланиб, қўшимча қилди. — Атрофда одамлар сарсон-

саргардон, оч-яланғоч... Кексалар етим болага ўхшаб дийдираб қолишган; болалар чолларга ўхшашади... Бизнинг эса бировга ишимиз йўқ. Устимиз бут, еганимиз олдимизда, емаганимиз ортимизда... Дунёда уруш. бесаранжомлик, муҳтожлик борлиги хаёлимизга ҳам келмайди. Худди каламуш... фақат ўз-ўзимизни ўйлаб, ғимирлаб юрибмиз...

Хўжақул хотинидан бундай гапларни ҳеч қачон эшитмаганди. Бу Шарифами, йўқми, дегандек бақрайиб қолди. Шарифанинг кўзлари яна ёшланган, унинг хонаки гул сингари сўлғин юзида ёш томчилари думалар эди.

Хўжақулнинг юрагини ўзи негалигини билмаган кўйда ваҳим эгаллади.

— Бўлди!— деди у кескин.— Мен идорага боришим керак! Ташқарига қара, фойтун келгандир...

Шарифа бўйинни итоаткорона қисди.

* * *

Фотима опа Пойтуқда, бекат яқинидаги кичик бир ҳовличада турарди.

Фотима опа табиатан кўнгли очиқ, самимий аёл эди. Бир пайтлари ғамхўрлик қилгани учун Султонни ўз олдида бурчли деб билмасди. Аксинча, укаси қаршисида ўзини бурчли санарди. «Мен укамга ёшлигида озмоз қарашган бўлсам,— дерди Фотима опа,— укам менга хизмат қилди, бошда сув ташиди, ўтин ёрди, кейин мен қоронғида қолиб кетмаслигимни истаб, мени ўқитди, тарбиялади». У Султоннинг ўзидан ҳеч вақт узоқлашиб кетмаганини айниқса қадрларди. Султон унинг кўз ўнгида улғайиб, камол топган, муаллим ва шоир бўлиб етишган эди. Фотима опа бунни ўйлаб, укасини ҳурмат қилар, укаси билан фахрланарди.

У тушга ишониб, таъбир излашга одатланган эди. Тунда алламбало тушлар кўрди. Чўчиб уйғонди. Хаёли

қочиб, тўшакда бошини букканча, узоқ ўй суриб ўтирди. Бир қизи, икки ўғли бор эди. Тўнғичи Анвар балоғат ёшига етганди. Менинг шу ўғлим бошига бирон қулфат тушмаётганмикин, деб ўйлади. Кейин опаси Хадича, синглиси Османурни, укалари Султон ва Саидни эслади. Булардан биронтасининг сочидан бир тола узилса, жони оғриди. Қайси жигарбандим қандай офатга йўлиқди экан, деб хаёлга толди.

Унинг эри, болалари кун ёришмай ишга, мактабга кетишди. У ҳовлида ивирсиб, кўрган тушига ҳамон таъбир излай бошлади Сигир соғди. Челак кўтариб, ошхонага йўналди.

— Опа-а...

Фотима опа сесканиб тушди. Кейин қайрилиб дарвоза томон кўз ташлади. Султон ўғилчаси билан нимқоронғи йўлак оғзида туришарди. Укам нега одатдагидек дам олиш куни эмас, ҳафта ўргасида келди экан?! Унинг хаёлидан шу фикр ўтди. Ҳайратланди.

У Султонга нисбатан ҳам кичик жуссали, бўй етмагач қизчаларни эслатгудек нозик, аммо ғайратли, ҳаракатчан аёл эди. Белигача жун рўмолга ўраниб олган, рўмол остидан қўлларини чиқариб, енгларини шимарганди. Қўлидаги челакни ташлаб йўлакка ошиқди.

Укаси, жиянини бағрига босди Фотима опа. Булар қачон Пойтуққа келишса, суюнарни. Аммо бугун... Жигарбандларини кўриб, кўнглига аксинча хижиллик тушгандек бўлди. Ўзи муаллим Султоннинг Ботирни дардан қолдириб, буёққа бошлаб келгани ҳам албатта хайрли эмас. Бунинг устига, кечаги туш... Қандайдир воқеа рўй берган!

Ҳовли юзи куралмаган, парча-парча қор шамолда қорая бошлаганди.

Ботир — шаҳар боласи, рўпарадаги узун пешайвонда лунжини шишириб қуруқ ўт кавшаётган сигирга қизиқсиниб қаради. Кейин ҳовли пойидаги дарахтлар остида чумчуқлар ушоқ терншаётгани-ю, қарғалар қор

чўқишаётганини кузатиб, шошганича, улар томон ўйнагани кетди.

Фотима опа Султонни уйга етаклади.

Султон ўйчан, ҳорғин, аммо одатдагидек осойишта эди. Пойтуққа бу гал у опаси билан хайрлашгани келганди. Хайрлашишдан ташқари, Фотима опа билан гаплашадиган гаплари кўп, шу мақсадда ҳам бу ерга келган эди.

Фотима опа уйга Султон келганида ҳамиша — баъзан бекорга, қаттиқ ҳаяжонланарди. Мана, бугун ҳам унинг юз-кўзида ўша, таниш ҳаяжон. Унга ҳамма гапни дарҳол айтиб бўлмайди. Юраги тарс ёрилиши мумкин. Ойнага тош отгандек.

— Яхши юрибсизларми, опа?! Қийналмаябсизларми?!— дераза қаршисидаги диванга ўтириб, опаси билан сўрашди Султон.

— Юрибмиз. Кўп қатори... Ўзинг яхши юрибсанми, укажон?! Моҳирахон яхшими?! Болалар?!— деди Фотима опа. Хаёлидан эса шу аснода, укамнинг бугун бир дарди бор, яширяпти, деган гап ўтди.— Мен ҳозир чой дамлайман. Мен ҳозир...— У шошиб, ҳаяжонланиб қайтиб ташқарига чиқди. Аммо уйга аввал чой эмас, ярим коса ширчой кўтариб кирди; хонтахта устига дастурхон ёзиб, косани укасининг олдига қўйди. Кейин пойгакдаги сандиқ устига тахланган кўрпачалар орасидан иккита юмшоқ кулча олиб ушатди ва ниҳоят ташқаридан бир чойнак чой ҳам олиб келди.— Нондан ол, укажон. Ширчойга қара...

Султон косага нон бурдалади.

Фотима опа яна эшикка чиқди.

Султон деразага тикилиб, опаси Ботирни ошхона эшигида ювинтиргани, ўша ёққа бошлаб кирганини кўрди. Чамаси Ботир уйда нонушта қилишга кўнмаганди. Фотима опанинг болага қараётгани сабаб бўлди, косадаги оппоқ сутми, Султоннинг хаёли яна болалик кунлари томон парвоз этди. У опасининг бир пайтлар

Ўзини шу тахлит ювиб-тараганлари, овқатлантириб, ўқишга юборганларини эслади. Юраги алланечук бўлди.

Фотима опа бу сафар уйга кирганида бошидаги рўмолини ечиб, укасига рўпара курсига ўтирди. Унга куюнчак тикилди. Шу укам бир оз бошқача!

Султон ўйга чўмиб ўтирар, опасининг интиқ сўз кутаётганини ҳис этарди. Ўзича, кўнглидаги гапларни содда, беозор ифодалашни истар, аммо дунёда бундай сўзларнинг камлигидан изтиробга тушган эди.

«У нега бугун ўзини жўрттага осойишта тутябди?! Ҳаёт бахтсиз воқеаларга бой бўлиб қолди... Бечора укам! Сени қандай бахтсизлик менинг ёнимга бошлаб келди?! Гапир!»

Фотима опа Султоннинг тугилган, атак-чечак юрган пайтларини яхши эслаёлмасди. У Бухородаги Бозорнав гузарида жойлашган ҳовличада турган йиллар эди. Ҳаётда нотинчлик ҳукм суларди. Шаҳар карвонсаройдек тўполон бўлиб, кеча-кундуз кўчаларда отлар дупурлар, ўқлар қарсилларди. Йиртиқ-ямоққа ўраниб, елкасига халта осган Султон ўшанда худди бугунгидек ҳовлига қўққисдан кириб келганди. У ҳадеб хижолатли ва ҳаёт ғурбатларини кўп кўрган кишилардек шикаста жилмаярди. Ўзи қоп-қора бола эди: қош-кўзлари ҳам, юзи ҳам, сочлари ҳам қоп-қора, лўли болаларини эслатар эди...

— Индамайсан, укажон?! Ўйланиб ўтирибсан...

— Ўзим, опа...— деди Султон. У кўнглидаги гапларни энди аста-аста ўртага тўка бошлади.— Шу кунлар болалигим хаёлимдан кетмай қолди... Бутун опа-укалар, ҳаммамиз бир ерда тўпланиб яшасак, яхшироқ бўлармиди. Мен бунга кўп орзу қилдим. Аммо, йўқ, вақтида ҳар ёққа тўзғиганча, тўзғиб қолавердик. Укам Саидни охирги марта кўрганимга уч йил бўлябди. Нариги икки опамни эса қачон кўрганим хотирамдан ҳам кўтарилаёзди... Уруш... Энди уруш...

— Сен бунга қайғурма, укажон,— деди Фотима опа.— Ҳозир қайсимиз қаерда яшамайлик, ҳаммамизнинг ҳам бошимиз тошдан бўлсин. Шуниси муҳим!

— Сизга яна айтмоқчи эдим, опа... Бухорога икки-уч бордим. Лекин шошдим, тезда Андижонга қайтишим зарур эди, болалик пайтларидаги сингари Бухорони кўзларимга жойлаб ололмадим... Бундан бўлак, болаликда Қоғолтомдан бир чиқиб кетганимча, қайтиб қишлоқнинг қорасини кўрмаганман. Қишлоққа бир бормоқчи эдим, бўлмади...

— Борасан ҳали, укажон. Бухоро ҳеч қаёққа қочиб кетгани йўқ. Қишлоқ ҳам... Қайғурма. Ешсан, орзуларинг бари амалга ошади...

— Айтганингиз келсин, опа...

— Сен лекин мендан бир гапни яшириб ўтирибсан... Мен бари бир сезябман, айт... Уйингда бирон кўнгилсизлик рўй бердими?!

— Йўқ, опа. Уйда ҳозир яхши. Фақат... шароитни ўзингиз кўриб турибсиз-ку... Ҳамманинг қисмати бир... Кетябман, опа...

Уруш бошланганидан буён «кетябман» деган сўз ортиқча изоҳни талаб қилмай қўйганди. Кўнгли яқин кишилар ўртасида айниқса шундай эди.

Фотима опа ўрнидан сапчиди, қайтиб ўтирди ва яна ўрнидан сапчиди. У ярим тундан ва айниқса, укаси ҳовли остонасида кўринганидан бошлаб, кўп гапларни кўнглидан кечирганди. Аммо бу... қулоқларига ишонгиси келмасди. Менинг укам обрўли шоир, ўйларди Фотима опа, уни ҳамма билади. Уни ҳеч ким оғир йўлга йўлламайди. Бўлиши мумкин эмас!

Ҳаяжондан бўғилди Фотима опа. Енди. Кейин бирдан бўшади. Кўнгли бузилди. «Эҳ, содда Фотима! Кўлга келган тўй-ку бу. Ҳамманинг қисмати бир. Уканг сенга азиз. Элга ҳам. Аммо уруш бу билан ҳисоблашмайди!»

Ўз дардини унутиб, боласининг дардини олгиси келган онадек кўз ёшларини артди Фотима опа.

— Эй, худойим-е,— деди у энди босиқ, ўйчан.— Туш кўргандим. Кўнглим сезган экан-да... Қачон кетябсан?!

— Уч-тўрт кунда кетадиганга ўхшайбман,— деди Султон.— Ҳозирча Тошкентга, ўқишга юборишябди. Моҳирага айтганим йўқ, лекин ўқиш битгач, тўғри фронтга кетсак керак...

— Эй, худойим-е...— деди яна Фотима опа.

Дераза олдида Ботир кўринди. У дунё ишлари, ташвишларига парвоси йўқ, ўйинга ғарқ бўлиб, ўнқир-чўнқирга уринган, қорга, лойга беланган эди.

— Дада, мен битта мусичани ушладим, кейин қўйиб юбордим, дада!— қичқирди Ботир. У гапини айтиб, деразадан нари кетди.

Фотима опа нима қиларини билмагандек, бир оз паришонлангач, бояги, укасига рўпара курсига келиб ўтирганди. Унинг жуссаси одатдагидан ҳам кичрайганга ўхшар, у қанчалик нозик экани шу паллада аниқ сезилиб қолган эди. Аммо ҳозир ўзи эмас, укаси тўғрисида ўйлаб ўтирарди. Менинг бу укам ғурбатларни кўп кўрди. Ҳолбуки, у ғурбатлар учун яралмаган. У шоир. У шодликни, бахтни куйлаши керак. Еҳув! Ҳаёт фақат шодлик ва бахтдан иборат эмас экан-да... Уруш...

Тиниб-тинчимаган аёл Фотима опа. Яна ўрнидан турди. Узоқ тимирскиланиб, юпқагина нон олди. Бу уйдаги охирги бурда эди. Уни удумга кўра, Султонга тишлатиб, девордаги михга илди:

— Бу сенинг насибанг, укажон. Қайтиб келгунингча ҳеч ким унга тегмайди...

— Кетадиган бўлганимдан буён Моҳира кеча-кундуз, гоҳ ошкор, гоҳ пинҳон йиғлайди,— деди шундан кейин Султон.— Овутиб кўрдим, қаттиқ гапириб ҳам кўрдим, қани фойдаси тегса. Унга қийин албатта. Бу йил каттаси ўнга кирган тўртта норасида билан қоляб-

ди. Ойиси бешинчи. Шаҳардаги турмушни ўзингиз биласиз, опа. Шаҳарда ортиқча бир қарич ер йўқ. Молҳол йўқ. Тирикчилик... Қисқаси бутун умидим сиздан, опа. Болаликда мени суягандек, болаларимни ҳам қанотингиз остига олсангиз... Менинг сиздан яқин кишим йўқ, опа...

Шу билан гап тугади.

Султон ўрнидан қўзғалди.

Фотима опа ҳовлида Ботирнинг устини қоқиб, уши яшгидан ювиб таради. Ота-бола йўлга тушишди.

* * *

Султон эзмаланиб хайрлашишип ёқтирмасди. У бугун ҳам Фотима опага, сиз бекатга борманг, опа, шуни си маъқул, деди. Аммо Фотима опа муюлишгача укаси бари-бир эргашиб борди. У Султонни бағрига босишни истарди. Бироқ укасига озор етказиши мумкинлигини ўйлаб, ҳайиқди. Ботинмади. Укаси ўрнида Ботирнинг бошини қучиб, сочларини силади. «Келиб тур, катта йигит!»— деди.

Султон бошда опасига бир кеча меҳмон бўлишни ўйлаган, унинг қишлоққа қадам қўйиб-қўймай, дарҳол изига қайтиши унчалик шарт ҳам эмас эди. Аммо бир томондан, ҳамма гап гаплашилгач, бу ерда қолиш унга ортиқча туюлди. Иккинчи томондан, у боя опасига «уйда ҳозир яхши», деганига қарамай, уйдан кўнгли нотинч эди. Шу кунлар Моҳира ўт-сув ичида. Аксига олиб Илҳомия ҳам... Уйдагиларнинг барини қийнаб юборди...

Пойтуқдан ўтадиган поездда одам кўп эмасди.

Султон бўш бир вагонга ўғлини бошлаб кирди. Ота-бола дераза олдида юзма-юз ўтиришди.

Поезд йўлга тушди.

Султон ўғлига разм солиб қаради. Ботир энди дераза олдида ўтирганча, қор қоплаган, қуёш шуъласида ярқираб ётган далаларни томоша қилиб борарди. У

ҳам далаларга тикилди ва шу аснода чақириқ қоғози келгач, ҳарбий комиссариатга борганини эслади. Уша куни торгина кўчада ҳар қачонгидек одамлар ғужғон ўйнашарди. Йўл устида турган, кўча этакларида қунишиб ўтирган кишилардан бўлак, катта оломон останага елимланганди. Чақирилганлар — ичкарида. Султон ҳам чақириқ қоғозини қўлида тутганча, бир амаллаб ўзини эшикдан ичкарига олди. Сўнг ундан-бундан кимга учрашни суриштириб, ниҳоят кенг ҳовлидаги кичик бир хонага кириб қолди. Бу ерда Султон ариза топширганида учратган кекса ҳарбийдан ташқари, уч-тўртта ёшлар ҳам ўтиришарди. Улар Султон билан қисқа гаплашишди. Ново-Черкаскийдан кўчирилган мактаб бор, Тошкент яқинида, сени шу ёққа юбормоқчимиз, дейишди. Кейин унга бир ҳафта муҳлат беришди. У қайтиб кўчага чиқди. Қор эрий бошлаган, оёқ ости билч-билч лой эди... Султон қайтиб ўғлига қаради ва энди опасн сингари, эрта-индин хотини, болалари билан ҳам хайрлашиши, мана шундай поездга миниб, сафарга жўнаши кераклигини ўйлади. Хаёлидан бундай гаплар кечди: «Ботир! Ўғлим! Дадам нега ўзини чўққа уряпти, нега ўзи бу йўлни танлади, деб таажжубланма. Мен Моҳирага, сиз болаларимга кўнглим ачийди. Мен учун ижод шахсий турмушдан муҳимроқ бўлди, бутун ишим, режаларим қолиб кетаётганига кўпроқ ачинаман. Лекин мен виждоним буюрганини бажаряпман, ўғлим! Сен уйда қолаётган йигитсан. Сен дадангнинг мақсади, дардини тушунишинг керак. Даданг биринчи галда сенга суюянишини унутма!..» Аттанг. Ботир Султоннинг хаёлидаги гаплардан беҳабар қолди... Йўқ, ҳаёт дарёси шарқираб оқажак. Орадан яна кўп кунлар ўтажак. Ботир ўсиб-улғаяр албатта. Ана ўшанда у юрак-юрагида отасннинг нидосини аниқ эшитажак...

— Бу менинг конспект дафтарларим. Дарслик етишмайди. Китоблар... Уйда бекор ётганидан кўра сизларга машғулотларга яраб туриши мумкин...— Султон шу сўзларни айтиб, институтга янги келган ёш муаллима қизларга, шогирдларига қалин бир қоғоз папкани топширди. У институтга чақирилган кунидан қатнаб, бу ердаги барча ишларини битказганди. Ҳамма билан хайр-хўшлашиб, сўнгги йиллар давомида илк дафъа уйда жуда барвақт қайтди.

Моҳира эски-туски кўйлакча, иштончаларни ямаб ўтирар, бир неча кундан буён қўли ҳеч ишга бормай юрган эди. Бугун унинг ҳар қалай куймана бошлаганини кўриб, Султоннинг кўнглига ёруғлик тушди. Моҳруй опа халта титиб, ўрик саралаябди; демак, уйда бугун пиёва. Болалар қандак ўрик солинган нордон пиёвани ёқтиришар, дастурхонга қачон пиёва келса, яйрашарди; Султон бунга ҳам суюнди. Умуман, уйда кайфият ҳар кунгига нисбатан бир оз кўтаринки эди. Ботир билан Нурия мактабдан қайтишган, қоғоз-қалам олиб, нималарнидир ёзиб-чизишга тутинишганди. Уларнинг дераза ёнида мўмингина ўтиришгани-ю, Моҳиранинг жиғига тегишмаётгани ҳам Султонни суюнтирди. Илҳомия беланчақда ётибди. Алланарсаларни чуғурлаб, ўз-ўзи билан гаплашябди. Яхши. Буниси айниқса қувончли.

Султон Илҳомиянинг беланчаги ёнига бориб ўтирди. Қизининг қош-кўзларини мулоим сийпалади. Ботир билан Нурия уни тинч қўйишмади. Дадалари фақат Илҳомияники эмас! Моҳирага секин кўз ташлаб, булар ҳам унинг теграсига келишди. Ботирнинг қўлида бир варақ қалин қоғоз бор эди, Султонга кўрсатди. Қоғозда қандайдир бўжир-бесўнақай дарахт тасвирланганди.

— Баракалла, ўғлим,— деди Султон. Кейин унга мурожаат қилди.— Менга пиёла келтир-чи...

Дадасиннинг одатини билган Ботир ўрнидан сапчиб, токчада турган пиёлалардан бирини олиб келди.

Султон қогозни ўгириб, устига пиёлани тўнтарди, сўнг доира чизиб, ушнинг ичига қатор дарахтлар, мўрисида тугун кўтарилаётган уйлар, пахса деворлар — бутун бир қишлоқнинг жажжи расмини солди. Варақни қайтиб Ботирга берди.

— Мана, ўғлим, шунга қараб чизгин...

— Бу қайси қишлоқ, дада?! Пойтуқми?!

— Бу меининг қишлоғим, ўғлим...— У ўрнидан туриб, ўғлига яна мурожаат қилди.— Бугун Румияни сен боғчадан олиб келасан, хўпми!— Кейин Моҳрўй онага юзланди.— Болаларга бугун ўзингиз қарарсиз, ойижон. Мен Моҳира билан бир оз кўча айланмоқчи эдим... Биз кечроқ қайтсак керак, бизни кутиб, болалар оч ўтиришмасин...

Моҳира қўлидаги пшни ёнпга қўйиб, эрининг қўққисдан айтган гапи маъзини чақолмай, унга ҳайратланиб қаради. Ниҳоят ўзича, эрим бекорга оғиз очмайди, кўчада иккимизга тегишли бирон юмуш чиққандир балки, деб ўйлади. Султоннинг иродасига бўйсунган, аммо ҳорғин, истаб-истамаган кўйда ўрнидан қўзғалди. Кииниди.

Эр-хотин кўчага чиқишди.

Султон ўзини ншмалар кутаётгани ҳақида ҳар нарсадан кам ўйларди. Бошга тушганини кўз кўради! Унга қора бир калхат уйи устига қанот ёзиб келаётгандек туюлар, унинг назарида Моҳиранинг аччиқ йиғлашлари ўша, рўй берадиган фалокатдан ҳозирданоқ дарак бериб тургандек эди. Бу унинг кўнглини оғритарди. У хотини олдида шу кунлар худди: «Мен бир институтдан бошқасига ишга ўтябман», дегандек алфозда хатти-ҳаракат қилишга уринар, уйдагилар ҳам ўзи сингари босиқ бўлишларини истарди. Бироқ фойдаси йўқ эди. У қанчалик осойишта юриб, қанчалик бардошга даъват этмасин, Моҳира бир гапни такрорлашни қўймасди:

«Мен қайси кунимга хурсанд бўлишим керак?! Юрагинг тўлганидан кейин йиғлайсан-да...»

Султоннинг кўчада юмуши йўқ эди. У Моҳира билан шунчаки бир оз шаҳар айланди. Улар кўчадан кўчага ўтишиб, беихтиёр ўзларни бир чоқлар кўп кезишган маданият ва истироҳат боғига келиб қолишди.

Боғ бўм-бўш, яланғоч дарахтлар аёздан жунжикиб туришганга ўхшар эди.

Улар сокин йўлкада жимгина одимлашиб, ниҳоят пайҳонликда йиғилиб турган скамейкалардан бирига келиб ўтиришди.

— Боққа кириб қишда қолган лайлакдек... ҳеч эсдан чиқмайдиган воқеа бўлди...— деди Моҳира. Кейин қўшиб қўйди.— Тушунмадим... Нега мени кўчага бошлаб чиқдингиз?!

— Ҳзим... Сен билан айлангим келди,— деди Султон. Сўнг ҳаяжонланиб, аёзданми, ҳаяжондаими титраб, Моҳиранинг елкаларини мулойим сийпади.— Бу кунлар ўтади. Оз қолди. Мен ишонаман,— деди у.— Сен кўп йиғлама, жоним. Мени тинч бўлсин десанг, йиғлама... Турмуш қурганимиздан буён бутун кескинликларим, дағалликларим учун мени кечир... Мен умримни кўпроқ ўз ишларим ўнгланиб, бўй-бастим ўсишига сарфладим; сенга ўзим истагандек бахт беролмадим. Бунинг учун ҳам мени кечиргин... Қайтиб келганимда сени фақат ардоқлашга, ҳар қандай кулфатлардан асрашга ҳаракат қиламан. Бу кунча сен болаларни авайла...

Боғ бўм-бўш, совуқ, кеч кириб қоронғилик ҳам туша бошлаган эди.

Моҳирага Султоннинг ҳаяжони юқди. Бошини эрининг кўксига босди.

Султон ҳамон ҳаяжонданми, аёзданми титраб, ушн кучди, эркалади.

Моҳира кўпдан буён эри билан бундай кўча айланишга чиқмаганди. Бир кунларни шундай узоқ-узоқ кўча

кезишиб, боғларда бир-бирларининг пинжларига суқу-лишиб ўтиришганларини эслади. Юрагини ўша кунларнинг тафти гўёки илитгандек бўлди. Кўзлари ёшланди. Аммо бу алам эмас, ҳаётдан мамнунлик нишонаси бўлган севинч ёшлари эди. Баҳор ёмғири эди бу...

Улар шундан сўнг кўкдан қайтиб ерга тушишди.

— Энди кетайлик, Султон ака,— деди Моҳира уйни, болаларини эслаб.— Биласиз-ку, уйда бўлмасам...

Ўринларидан қўзғалишиб, боғ эшигига йўналишди улар.

Кўчаларда одам сийрак эди. Унда-бунда милтираган чироқлар кўзга ташланарди.

Султон болаларни уйда қолдириб, хотини билан кўчага чиқса, ҳамиша уларга нимадир кўтариб боришга одатланган эди. Энди магазинларда арзимаган қандқурс, ширин кулча ҳам анқонинг уруғи...

* * *

Уйда ҳаммани яна изтироб чулғади...

Илҳомия бир оз енгил тортгач, аҳволи олдингидан ҳам баттар оғирлашди.

Султоннинг нияти бошқача эди... Ишларини битириб, сўнги кунни фақат хонадонига бағишлашни ўйлаганди. Ўтин-кўмир дегандек юмушлар билан шуғулланоқчи, хотини, қайнонасига имкон етганча кўмаклашиб, болаларнинг кўнглини олмоқчи эди... Ҳаммаси қолиб кетди... У турмушнинг ҳар қандай зарбасини миқ этмай қабул қилишга тайёр эди. Аммо қизининг шу кунларда... бунга қабул қилолмасди. Бу — ҳаётдаги адолатсизлик эди!

Султон табиатан рўпарасига бир парча темирни қўйиб, мутгасил, эринмасдан йўниб ўтиришни касб қилган чархчи-устага ўхшар, бирон дам ишсиз туролмайдиган одати бор эди. Кўп йиллар давомда биринчи марта ўзини худди қўлидаги темир парчаси тортди

олингандек ҳис этди. Болага дармон бера олмас, бошқа нима қилишни эса билмасди.

Вақт буралмаган соатдек тўхтаб қолганга ўхшарди. У гоҳ девор этагида мудрар, гоҳ ташқари чиқиб босим чекар, аммо бу тахлитда вақтни ўтказиш амримаҳол эди.

Бир неча марта Илҳомияга қарашмоқчи бўлиб, қизча ётган беланчакка яқинлашди. Боланинг ранги ўчган, кўзлари дарров киртайиб қолганди. Дадасига бутун ҳасратини айтмоқчидек, унга қараб, лаблари алланечук аламли қийшайди. Султон чидолмай, бўғилиб, қони қайнаб, нари кетди.

Бекорчиликдан зерикиб, бир неча марта ичкари хонага кирди; ёзув столига яқинлашди. Бироқ қизчаси ёнига борганида бўлгани сингари, яна қони қайнади. Йиллар давомида ўзига дарсхона, ижодхона бўлган бу гўшада энди осойишта ишлаб ўтиролмасди Султон... Олис сафарга отланган кишилар қадрдон уй билан бирга, уйдаги барча жиҳозлар билан ҳам бирма-бир хайрлашишади. У ҳам ёзув столи билан, жавон ва жавонда қалашган китоблар билан қайта-қайта, жимгина хайрлашди. Ўзини дўконидан бошқа дўконга кўчиши зарур бўлиб қолган косибдек ҳис этди...

Моҳирага шу кунлар айниқса оғир эди. У хона бурчагига осилган беланчак ёнида — барча оналарга ўхшаб, фарзанди учун ҳар қандай кўргуликни итоткорона қабул қилган бир намоёишда чўнқайганди. Унинг юз-кўзларида уйқусиз тун асорати, толиқиш акс этар, у афти ангоридан уч кун узлуксиз йиғлаган кишини эслатарди. Султон хотинини ўйлаб эзилар, хотини қиёфасида жамики аёллар бардошига ўзича таҳсин ўқирди...

Қизча тин олган ёки пинакка кетган пайтларда эрхотин бир неча марта узуқ-юлуқ гаплашишди.

Бир гал улар ўртасида бундай суҳбат ўтди:

— Бу қизимиз нега бунча касалманд бўлиб қолди

экан, тушунмайман, Султон ака... Биринчи бола ўстираётганимиз йўқ...

— Бари бир, аввалдан яхши қараёлмадик, шекилли... Сен ишда. Мен...

— Яхши қараёлмадик. Шароит...

— Касал кўп. Қийин... Лекин баҳорга бориб, болани балки жиддий бир кўрсатишингга тўғри келар...

Кейинги гал улар бундай суҳбатлашишди:

— Янги китоб... нима бўлди энди?!

— Улгурмадим... Лекин шеърларни Хўжақул акага бердим...

— Хўжақул акага?!

— Ҳа... Сенга қолдирсам бўларди, лекин сен ҳозирча болаларни тишингда тишлаб турсанг, ўзи кифоя...

— Мен майли... Бошқа шоир дўстларингиз бор эди. Ҳеч бўлмаганда, танишлардан Қосимовми, Мамажоновми... Ёки Тошкентда...

— Кўпчилик кетябди... Хўжақул ака эса мажруҳ. Кейин унинг ўзи қолдиришимни сўрагандек бўлди...

— Хўжақул ака манфаатпараст одам... Ҳозир унга сиздан ҳеч қандай манфаат йўқ...

— Сен менинг дўстларимдан айб қидиришга ўрганма, Моҳира. Ҳозир уруш. Киши бир-бирингга суянасан...

Бошқа бир гал улар илк ёшлик кунларини эслашди:

— Иккимиз қандай танишганимизни эслайсанми, Моҳира?

— Эслайман... Худди кечагидек...

Улар талабалик йиллари танишишганди.

— Биз кунда томоша кўрсатардик. Спектакллар... концерт... Қизларингиз бўйинларини қисиб, тортинибгина келиб қолишарди...— кулди Султон.

— Уялардик...— деди Моҳира. У эрлар билим юрти жойлашган Регистон билан Лабиҳовуз оралигида бўлган, Қўмир бозори яқинидаги хотин-қизлар билим юртида ўқирди ўшанда.— Лекин йигитларнинг айримлари Қўмир бозори атрофида айланишгани-айланишган эди...

— Йигитлардан кимнингдир эт-бетига қора суйкалган бўлса, ўзимизча, кўмир бозори томондан ўтганминг, деб роса кулгига олардик...

— Биринчи гал ўзи қизиқ бўлган... Йигитлар билан бирга кеча ўтказамиз, дейишди. Мени опамиз чақириб, қатнашасан, деди... Одамлар олдида ҳеч ашула айтмагандим. Кейин музикани билмасдим. Жудаям қаттиқ ҳаяжонландим. Ашулани музика билан қандай айтаману бу менинг музикачим ким бўлди экан?! Йўқ, сизни менга таништиришди, қарасам, оддий йигит; кўнглим бир оз тинчиди... Мен сизни олдин кўрмагандим...

— Мен сени кўриб юрардим. Лекин ўшанда негандир худди биринчи кўргандай бўлдим. Сен менга дарров ёқиб қолдинг!..

Эрлар билим юртида ўтказилган ўша кечада Султон музика чалиб, Моҳира бир пьесадан «Уроқчи қиз» деган қўшиқни куйлаганди:

Уроқчи қиз,
Ойга йўшар ўроғинг,
Ойдин йўлларда сен...

Султон бошқа айрим қизлар, йигитлар учун ҳам музика чалганди. У гоҳ рубоб чертар, гоҳ мандалина, гоҳ гармонни қўлига оларди. Булардан бўлак, ўзи ҳам куйлаганди. Илк ёшликда Султон халқ йўлидаги шўх, қочирқиқларга бой қўшиқларни куйлашни ниҳоятда ёқтирар, одатда, уларни очилиб-сочилиб, роҳатланиб айтарди:

У кўчадан келдингми, ёр,
Бу кўчадан келдингми!
Соғинганим билдингми, ёр,
Ё соғиниб келдингми!!

— Сиз кўпинча оқ кўйлак кийиб, энсиз камар тангиб юрардингиз... Бир қараса, жуда дадил, бир қараса, уятчан. Ҳайрон қолардим... Кўчада эргашиб юрардингиз. Баъзан бўлса йўлимни пойлаб, қўлимга хат берар-

дингизу аллақеёқларга қочиб кетардингиз... Шундан кейин бир куни рўй-рост уйимизга гаплашгани келганингизга қандай ақл бовар қилсин! Остонада қотиб қолганман...

— Сен чиройлисан, Моҳира. Ўшанда ҳам... нозикина, малак эдинг. Ёшлик завқиданми, уялганингданми, кўзларинг порларди. Сенга яқинлашишга менда журъат қаёқда, дейсан... Лекин кейин сени қўлдан чиқариб қўйишдан қўрқдим-да мен...

Гап шу ерга етганда, Илҳомия бехос инқиллади. Моҳира ширин тушдан уйғонгандек, оғир хўрсинди. У чойқошиқ олиб, қизчага дори ичирди. Қизча чинқирди.

— Шу қизим ҳам мени қаритди,— пичирлади бир оздан кейин Моҳира.— Баҳор дарров ўтдими, дейман...

Султон Моҳиранинг нима демоқчи эканига тушунди. У бундан икки йилча муқаддам «Жаннат» деган эртақдостон ёзган, бутун хаёлини ўшанда Алишер Навоий эгаллаганди. Тунда ёзар, кундузлари уйда: «Олимпикда Ҳирот Арастуси», ёки: «Ҳурматингга ҳар не қилса оз» сингари сатрларни ўзича пичирлаб юрарди. Бир куни Моҳирага, Султон, Шарқ шоирлари боғ билан дарахтни ҳаёт билан одамга кўп қиёслашгани, умрнинг табиатдагига ўшаб тўрт фаслга бўлинишини ҳикоя қилган, Алишер Навоийдан ғазаллар ўқиб берганди.

— Қанақа баҳорни айтяпсан?!— сўради Султон шунга қарамай.

— Ўзингиз билган баҳорни,— деди Моҳира.

Султон индамади. Аммо ўзи шу тўғрида хаёлга чўмди... Моҳирани ўйлади. Кечагина чиндан ёш, ҳуснда беқиёс эди Моҳира. Аммо қўшиқда: «Ўттизда ўтин бўлдим!»— дейилганидек, ўттизга ҳам бормасдан эрига суянган, бир этак боланинг остида қолиб, турмушда фароғатдан кўпроқ машаққатни туйган келинчакка айланди. Ҳар қандай аёл сингари бунга у бепарво қараёлмайди. Болалардан андак бўшаб, енгил тортишга улгурмай, мана энди, Моҳира, белига арқон боғланиб,

янгидан машаққатлар чоҳига туширилябди. Нондан тортиб катак дафтаргача қаҳатлашган бир даврда тўрта норасидани едириб-кийдириб, иссиқ-совуғидан хабардор туриши керак. Унинг ёшлиги, чиройи бундан сўнг баттар ўғирланмайдими?! Инсон фақат машаққатларга чидаш, изтироб чекиш, юлғиниб-юлқиниш учунгина дунёга келмайди-ку, ахир! Бу бедодлик албатта... Султон ўзини ҳам ўйлади... Умри баҳори қашшоқликда, етимликда ўтди. Ёз—болаликдан қолган жароҳатларни унутиб, қад-қомат ростлашга кетди. Мана энди, у куз ва қиш фаслларига рўпара бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Буни вақт кўрсатади... Султон бошқа одамлар ҳаётига назар ташлагисп келди... Бу кун олис майдонларда тўрт фаслдан фақат баҳорнигина кўрган минг-минглаб йигитчалар тупроққа бош қўйишябди. Ҳаёт боғида қариб-қурнган дарактларгина қулаётгани йўқ; янги кўқарган ҳаттоки навниҳолларнинг ҳам илдизига болта тушябди... Наҳотки, дунёдаги инсонлар урушларсиз яшай олмайдилар?! Наҳотки, боққа аёвсиз бостириб кирганларнинг арра, болга тутган қўлларини мангу қирқиб ташлашга башариятнинг ҳамон қудрати етмайди?! Наҳотки...

Сўнгги кун асосан шу суҳбатлар, шу ўйлар билан ўтди...

* * *

Мана, Султон жўнайдиغان ҳам бўлди.

Уйда худди сув қуйгандек жимжитлик ҳукм сурарди. Фақат Моҳира, Моҳрўй опа эмас, болалар ҳам нафсларини ичга ютишганди. Болалар нималар бўлаётганига унчалик тушунишмаса ҳамки, оталари уйдан кетаётганини англашиб, хонадон ҳаётида катта бир ўзгариш рўй берганини ўзларича ҳис этишганди.

Моҳрўй опа эрталабдан супрадаги қолган-қутган унни ўртага сидирганча, Султонга йўл учун кулча ёпди. Моҳира эса бир парча гўшт, пкки қисм гуруч топиб, ош пиширдн. Эри палов билан кўк чойни яхши

кўришини билганидан, катта чойнакда кўк чой ҳам дамлади.

Султон лаган бўшагунча ошдан қўлини узмади. Чойдан ҳам босим ичди. Кейин ўрнидан туриб, кундалик ишга кетаётган одамдек, осойишта кийинди. Ойнага қараб, одатича сочини чапдан ўнгга таради. Ювиб дамолланган оқ бир рўмолчани чўнтагига солиб қўйди.

Моҳира билан Ботир ҳам кийинишиб, Султонни кузатишга тайёрланишганди. Аммо Султон, билет менда, поезд қаёққа кетарди, деган одам қабалида ҳамон шошмасди. У Моҳрўй опанинг қўлини ўпди. Нурия ва Румияларни бағрига босди. Хайрлашди.

Ниҳоят даҳлизга чиқиб, пальтосини елкасига ташлади. Остонада турган юпқагина чамадонни кўтариб, эшикка йўналди. Кўпинча ишга кетаётиб, ана шу чамадон сингари ўнг қўлида портфель тутар, юрганда чап тарафга билинар-билинемас эгилиб, чап қўлини бир текисда силкитиб борарди. Ҳозир ҳам шу намойишда йўлга тушди...

Бекатда Моҳира кўзига ёш олди. Уни кўриб, айрилиқни туйгандек, Ботир ҳам бехос йиғлаб юборди. Султон бошда Моҳирага таскин-тасалли берди. Кейин жаҳли чиқди; сенга нима бўлди ўзи, нега йиғлайсан, деб хотинини қаттиқ койиди. Сўнг эса яна юмшаб, уни, Ботирни қучди, ўпди; уларга яхши гаплар айтишга уринди...

* * *

Поезд Андижондан йироқлашиб, бепоён далалар бағрига кирди.

Султон вагон ойнасига, ойнадан қор босган, бир хил манзара касб этган ўнқир-чўнқир далаларга ғамгин тикилди. У биринчи марта уйдан чиққани йўқ; ҳаётда яқин-йироқларга кўп сафар қилган, иссиқ кўрпа-тўшакни ташлаб кетишнинг ҳаминша кишига малол эканини ҳис этганди. Аммо унинг бу галги уйдан чиқиши олдин...

гиларига сира ўхшамас, унинг ҳолатини ҳам малол деб бўлмасди.

Султоннинг хаёллари айқаш-уйқаш эди. Унинг кўнглида туйғулар туғён урар, яқин кишилар билан босиқ-осойишта, ҳаттоки, андак совуққон ва кескин хайрлашганидан сўнг, якка-ёлғизликда асаблари бўшашиб, энди унинг тўлиб-тўлиб йиғлагиси келарди. Уйдан, шаҳардан шу чиққанича, кунлардан бир куни қайтиши ҳам, ҳеч қачон қайтмаслиги ҳам мумкинлигини ўйлар, лаблари пичирлаб, урушга лаънат ўқирди.

У кўнглидаги барча кечинмаларни шарҳлай олмасди. Унинг кўнглида улғайиб, одамлар сафига қўшилгач, қадрдон Қоғолтомга қайтиб бир қургина бора олмаганидан армон бор эди! Опалари Халича, Османур, укаси Саид билан сафар олдидан оддийгина хайрлаша олмаганидан алам! Уйда шу кунлар аксига Илҳомиянинг аҳволи оғирлашганидан изтироб! Моҳиранинг қийин шароитга қолганидан ўкинч! Моҳирага, ширин-шакар болаларига, Фотима опа, Моҳрўй опага нисбатан муҳаббат, уни Андижондан шамолдек юлқиб кетаётган кунга, ёвуз душманга нисбатан нафрат, адоват!..

Поезд йўлга тушганида қуёш уфққа ёнбошлаганди. Шафақ алвон тусга кирди; сокин бир оқшом чўкиб, далаларни тун аста-аста ўз бағрига торта бошлади.

Султон Андижондан поездда дам сайин узоқлашаётиб, хаёллари ҳам аввалгидан тиниқлашгандек, кўнглидаги туйғулар туғёни ҳам бир оз босилгандек бўла борди. Ўз-ўзидан ғаши келди. «Сен нега бунча мунғайиб ўтирибсан, Султон,— ўйлади у.— Уйни тарк этиш оғир албатта. Лекин гурас-гурас йигитлар кетишябди! Сенинг улардан бирон ортиқлик жойинг борми? Ҳамма чидаябдими, чидагин-да сен ҳам. Қайғу сенга айниқса ярашмайди».

Султон ўзини қўлга олди. У вагон ойнасидан дала-ларга, хаёлий, афсонавий, қандайдир ваҳмли шаклу шамоилга кираётган пастаккина тут туллари, тепаликлар

устидаги тўқайчалар, қиш бўйи намиқиб ётган пичан, ғўзапоя ғарамлари, бир-биридан айри ётган катта-катта тўнкаларга тикилди. Кўз ўнгидан лип-лип ўтаётиб, аста-аста тун бағрига кираётган далалар унга шу сонияда туғилган қишлоғини, болалик кунларини эсла-тишди...

Султоннинг хаёлида энг аввал харобгина ҳовли, қийшайган айвон ортидаги пачоққина уй ва уйнинг тўрида жасад сингари оққа ўраниб ётган волидаси жонлангандек бўлди. Кейин хаёлидан эгри-бугри кўча, қишлоқдан чиқаверишда соқчидек қаққайган, қариб-қуриган каттакон дарахт липиллаб ўтди. Кейин эса негадир кўз ўнгидан гоҳ ариқ бўйи, гоҳ дарахт остида, гоҳо қайсидир экин майдонида учта-тўртта бўлишиб, нималарнидир вазмин, шошмасдан сўзлашиб ўтиришган қишлоқ қариялари тизилишди. Ниҳоят қишлоқдаги етим-есирларга кўнгли кўпроқ ачишган, бир парча нон, эски бир энгил-бошни дариг тутмасликка ҳаракат қилган кекса аёлларни, ўша олис болалик кунларида ўзи улардан эшитган бир қўшиқни эслади:

Отам мени отдилар,
Бойваччага сотдилар.
Бойваччаси курусин,
Рангим зардоб этдилар...

Қишлоқда сарсон-саргардон кун кечирган ўзбек, туркман, қозоқ, тожик, татар — турли миллат болалари кўп; булар «бой отанинг етимчалари» бўлиб юришар эди. Султон ҳам онаси вафот этгач, шулар сафига қўшилганди...

Энди Қоғолтомда ҳаёт, албатта, бошқача. Аммо Султон ўзи кўрган қишлоқдан энди нималар қолгану нималар ўзгарган — билмайди. Бунинг устига йиллар давомида анча нарсани унутди ҳам. Эслаш керак. Қишлоқда у билган ўша чоллар, кампирлардан кимлар тирик бўлса?! Абдурауф боғбон... шу ном унинг хотирасида баъзан такрорланади. Қишлоқни қум ямлаб ётга-

нида боғ яратиб, ҳаммага мева-чева улашишни хаёл қилганди Абдурауф ота... Яхши одам эди. Тирикми-кан?! Халқ... Эзгулик истаган халқ ўлмайди!

У энди ўкинч билан ўтмишда ўз хонадони аъзолари ҳар ёққа тўзғиб кетишганини ўйлади. Кейин укаси Саид билан охирги марта кўришгани ёдига тушди.

...Якшанба куни эди. Султон нонуштадан сўнг Саидни Моҳира билан болалар ёнида қолдириб, ўзи бир оз китоб мутолаа қилгани ичкари хонага кирди. Эшик қия очиқ қолганди. Кўп ўтмай, нариги хонадан эшитилган товушлар беихтиёр Султоннинг диққатини жалб этди.

— Акангиздан гап олиш қийин,— деди Моҳира.— Қудуқдан сув тортгандек... Индамайдилар..

— Биз болаликда анча жабр чекдик. Акам гапирги-си келмаса керак.

Саид гугуртни чирт этказиб, папирос ёндиргандек бўлди. Ичкари хонада, ёзув столи ёнида ўтирган Султон ҳам папирос тутатди. У Моҳира билан Саиднинг гапига эътибор бермай, мутолаани давом эттирмоқчи эди; эплаёлмади. Саиднинг ҳикоясидан унинг яна хаёли бўлинди.

— Мен эслаганим, онам касал, бутун турмуш акамнинг бошида эди. Акам ўт ўрар, мол боқарди. Бўйнига эски бир тўрвани осиб юрар, уйга шу тўрвада бир каппа донми, бир бурда нонми, кўтариб келарди. Уй чўккан, қоронғи, зах, эшикдан, дарчадан, тешик-туйнуқлардан ичкарига шувиллаб қум тўкилгани-тўкилган эди.

Султон ўрнидан туриб, эшикни оҳиста беркитди. Қетма-кет иккита папирос чекди. Бироқ гаши келди. Бўлмади. Бари бир ишлай олмаслигини ҳис этди. Ўрнидан даст туриб, эшикни қайтиб очди.

— Нега ёлгон гапирябсан, Саид? — деди укасига у ярим чин, ярим ҳазил оҳангда.

— Сиз ҳаммасини эшитиб ўтирганмидингиз?!— унга ҳуркиб қаради Моҳира.

— Бўлмаса-чи!— кулди Султон.

— Мен ёлғон гапирганим йўқ. Мен...— ғудранди Саид, гўёки ўзи ёлғон гапиргану энди оқланмоқчи бўлган одамдек қизариб-бўзариб.

— Сен муштдек бола эдинг. Эсламайсан у кунларни!— деди Султон кескин. У девор этагига ташланган кўрпачага ўтиб ўтириб, Нурия билан Румиянинг бошини икки ёндан бағрига босди ва яна кулимсиради.— Мен қишлоқда ўтган болалик кунларини эсласам, кўнглим доим алланечук ёришади... Қишлоғимиз атрофида бепоён далалар кўп эди. Ариқда сув оҳангдор, майин шилдирар, ариқ бўйида оқ қумлар тўлқиндай тизмаланиб ётганидан, кишининг қувноқ ўйнаб, тоза чўмилгиси, қумда чўзилиб ётгиси келарди. Далада баҳор пайтлари тиззагача ўт ўсарди. Эрталаб чиқсанг, шабнамдан улар худди кечаси ёмғир ёғиб ўтгандек нам бўлиб, оёқ босганинда, борлигинг ёқимли титраб кетарди. Баъзан чақмоқ гугуртини чақиб, чиндан ҳам кўкдан икки-уч томчи тўкиларди. Кўкка қараб, майдаламай бирдан ёғсанг-чи, биз қапада ёғиб ўтишингни кутиб турамиз, дейсан. Дала-қир жимжит. Табиат сенга итоат қилгандек, бирдан шивир-шивир ёмғир бошланиб, охири селга айланади. Ниҳоят сел ҳам тиниб, юракка хуш бўй ҳаво ютганингча, очиқ майдон сари югурасан. Кўкда кўёш балқийди. Ранго-ранг камалак-камон кўзга ташланади. Барглар устида кумуш томчилар йилт-йилт ёнадн. Унда-бунда тўпланиб қолган сувлар кузги кўлга ўхшаш соф, тиниқ. Сув тагида осмон силкиниб, оқ булутлар секин сузаябди. Севиниб-сакраб, қоғоздан митти қайиқчалар ясайсан, уларга оқ елканлар тақасан. Улар ғоздан қолишмай, сувда юзиб кетишади... Қишлоқда ўтган болаликни ўксиниб эслаш мумкин эмас...

Султоннинг гапи шунчаки бир ҳикоя, шунчаки хаёли меваси эди. Қоғолтомда эса биргина ариқни ҳам муштазам қум кўмар, далада бўй чўзган ҳар бир гиёҳ қум аждарига ем бўларди. Бундай баҳор манзараси қаёқда,

дейсиз?! Бироқ Султон болаликдан шикоят қилгиси келмасди. Шу боисдан ҳам янгича ҳикоя тўқиганди.

Моҳира сезгир; буни пайқади. У бундан ташқари, эрининг феълени яхши билади. Султонга бақрайиб қаради:

— Э, тўхтанг, бу қайси йилларнинг ҳикояси, Султон ака?! Менимча, Қоғолтомга бунинг ҳеч алоқаси йўқ... Саид акага, ёлғон гапирма, деб ўзингиз... Саид ака тўғриси гапирдилар...

— Меники ҳам тўғри!— кулди Султон. Кейин, бу ҳақда гап тамом, дегандек суҳбат мавзусини ўзгартирди.— Сен ҳам Андижонга кўчиб келсанг, ёмон бўлмасди, Саид... Бир ерда яшасак, дегандим...

Саид акасига ҳазиллашган бўлди:

— Соя-салқин Андижон ўзингизга буюрсин... Бухорони тўзонли деб қочдингиз... Биз ўша тўзонли воҳада яшайверамиз, акажон...

Султонга укасининг ҳазили бир оз оғир ботди.

— Мен қум ичида катта бўлганман, биласан, тўзондан қўрқмайман,— деди у.— Лекин бутун Ўзбекистон бизники эмасми! У томон меники бўлиб, бу томонда биров менга, аравангни кўтар, мусофир, дегани йўқ. Опам учун келдим... Сен менга таъна қилмагин, Саид!

Орага андак сукунат чўкди.

— Кўнглингизга олманг, акажон...— Султонга сўз қотди шундан сўнг Саид жиддий.— Сиз шоирсиз. Ҳар ёққа тўзғиб кетган хонадонни қайтиб бир ерга тўплагингиз келябди. Қанийди, бу шунчалик осон иш бўлса... Азалдан одамлар бир ерга тўпланаверишган, лекин ҳар хил суронлар уларни яна тўрт томонга сочиб, кўпинча шундай яшаб қолаверишган... Ҳаёт хаёллар, орзулар билан ҳаммавақт бирдай ҳисоблашавермайди...

Султон бу гапга қўшилмади:

— Бекорларни гапирябсан! Тушкунлик бу... Менинг укам... Яхши эмас...

Саид унга жавобан ҳеч нарса демади...

Поезда Андижондан узоқлашиб кетаётган Султон ўйланиб қолди... Наҳотки, ўшанда Саид бор ҳақиқатни айтган, мен эса ростакам хаёлпарастлик қилганман?! Наҳотки инсон болаликдаги аччиқ хотираларни кўтариб юриши, уларни бот-бот эслаб туриши зарур?! Наҳотки, эндигина осойишталик топишиб, бир-бирларига интилишган кишиларни мана бу — фалокат уруш, олдингидан баттар ҳар ёққа тўзғитади?! Наҳотки, ҳаёт хаёллар, орзуларни йўққа чиқариб, уларни бемалол кўкка совуради?! Наҳотки!..

Султонни совуқ тер босди. У ўзининг қону жонига тушқунлик иблис сингари сездирмай ўрмалаётганини қис этди. Йўқ... Бу кунлар ўтади. Оз қолди.. Ҳаёт баъзан хаёллар, орзулар билан ҳисоблашмаса, эҳтимол. Лекин дунёда ёрқин ҳикоялар, хаёллар, орзуларсиз яшаб бўлмайди! Полиздаги жонсиз қўриқчидан чайла ёнидаги ўқариқда қовун қирқиб ўтирган кекса деҳқоннинг фарқи шундаки, у қушларни полиздан ҳайдаётганида ҳам, уларнинг қандай енгил учишини завқланиб томоша қила олади..

* * *

Султон пассажир поездида йўлга чиққанди.

Тун пардаси осилган ойнада энди аҳён-аҳён йилт этган чироқлардан бўлак ҳеч нарса кўринмас эди. Поезд ҳамон илдам босар, вагонда фонуслар хирагина нур сепарди. Одам кўп. Одамлар билан уларнинг соялари қоришиб, бир маромда вазмин чайқаларди.

Султон қандайдир чол-кампирнинг ёнидан жой олганди. У ҳамон ойнага ўйчан тикилиб ўтирар, фақат ора-сира одамларга кўз қирини ташлаб қўярди. Рўпарада ўрта ёшлардаги эркак, аёллар тизилишганди. Сал нарида уч-тўртта ўсмирлар — отасининг уйига келиб қолган тантиқ ўғиллардек, бемалол карта сузишар, алланималарнидир тинмай гўнғирлашишарди. Улардан нари томонда ёшгина жувон бола эмизиб ўтирарди:

икки-уч соатдан буён нечундир кўксини боланинг оғзидан олмасди. Бери томонда афти-ангоридан қотирилган балиқни эслатган бир киши ялпайганди; кўзлари сузилган, мудраабдим, уйғоқми, билиб бўлмас эди...

* * *

Йигитлар поездга қачон минишганини Султон сезмай қолганди...

— Кечирасиз, андак сурилишнинг иложи йўқми?!— Бу савол кимга тегишли бўлса?! Султон бошини кўтарди.

Йўлакда бири новча, бири паст бўйли — икки йигит туришарди. Новча йигитнинг қўлида катта тугун, нариги йигитнинг қўлида чамадон бор эди. Улар Султонга мурожаат қилишганди.

Султон индамай ёнидаги чол-кампир томон сурилди. Новча йигит тугунни оёқ остига ташлаб, тахтадан жой слди; иккинчи йигит чамадонни ўртага қўйиб, ўшанга омонат ўтира қолди.

Султон қайтиб ойнага юзланди... «Булар Асакада ёки Қўқонда поездга минишган бўлса керак...»

— Кечирасиз, мабодо сиз тошкентлик эмасми?!— Бу савол энди шубҳасиз Султонга тегишли эди.

— Мен... Йўқ...— бошини чайқади Султон. У кўнглида танҳоликка мойил эди. Аммо...— Тошкентга бор-ябсизларми?!— қизиқсинди беихтиёр.

— Тошкентга...— деди новча йигит.— Йўлни билмаймиз. Олдин бормаганмиз...

Султон яна ойнага юзланди... Унга боя новча йигитнинг дадил келиб жой олгани-ю, паст бўйли йигитнинг новчага соядеккина эргашгани унчалик ёқмаганди. Энди эса беҳосдан буларнинг соддадиллиги, очиқлигини ҳис этди. Уларни қандайдир ташвиш йўлга бошлаганини ўйлаб, кўнгли алланечук ачишди... Бу йигитлар ҳам балки хизматга кетишаётгандир...

— Тошкентдан жўнайсизларми бирон ёққа?— сўради Султон.

— Ҳозирча...— ўз-ўзига гапираётган оҳангда, бир оз нохушроқ кўйда сўзланди новча йигит.— Ҳарбий мактаб бор дейишди. Тошкентдан ташқарида...

Султон донг қотиб қолди. У йўлда ўзи билан қисмати бир кишиларни учратиши оддий, табиий ҳол эди. Аммо бундай тасодиф...

— Мен ҳам ўша ёққа кетябман,— деди Султон.— Лекин мактабни мен ҳам билмайман...

У буни осойишталик билан айтди. Аммо йигитлар... бирдан ҳаяжонланиб, шунақанги суюнишдики!.. Улар Султон ҳам йўл билмаслигига аҳамият беришмади. Аксинча, унга дарҳол, майли, ҳечқиси йўқ, бирга эканмиз, Тошкентга етиб олгач, нарёғини бир амаллармиз, дейишди. Кейин, одамлар суриштириб Маккани топишган экан, деб кулишди... Йигитлар учун, чамаси, янги бир ҳамроҳ топилганининг ўзи қувончли эди. Елка — елканинг тафтини сезади!

Султон ўзини ёлғиз сезаётганди. Йигитларнинг кайфияти энди унга ҳам юққандек бўлди...

* * *

Йўл, мақсад бирлиги тез фурсатда Султонни йигитларга, йигитларни Султонга яқин қилиб қўйди. Бир-бирлари билан танишишди. Новча йигитнинг исми Иброҳим, паст бўйли йигитнинг исми Латиф эди. Иброҳим комсомолда ишлайди. Райкомда. Латиф мактабда. Географиядан дарс беради.

Йигитлар ўз навбатида Султоннинг касби кори билан қизиқишди. Султон ўзи тўғрисида гапиришни ёқтирмасди. У ўзининг шоирлигини камтар баҳолар, халқни, унинг тилини улуғларди. Шу боисдан бир пайтлар: «Ўзбек тили — музика; биз унга янги овоз...»— деган сўзларни ёзган эди. Институт муаллимларини кўпчилик «катта мударрис» деб билишар, шу сабабдан Султонга

бу ҳақда гапириш ҳам мақтанишдек бўлиб туюларди. У йигитларга: «Мен ҳам дарс берардим»,— деб қўя қолди.

* * *

Улар тунни шунчаки вагонда ўтириб, уйқусиз ўтказишди.

Кун ёришиб, ойнада қуёш порлагач, Султон биринчи марта йигитларга яхшироқ разм солди. Буларнинг иккиси ҳам ундан анча ёш, тахминан энди йигирмалардан ўтишган эди. Иброҳим узун пальто кийиб, бошига андак олифтароқ намоишида кепка қўндирганди. Юзи буғдойранг, қошлари худди бўялгандек қалин, кўзлари катта, чиройли эди. Латиф одми фуфайкага ўранган, бошига ёздагидек чуст дўппини бостириб кийганди. Икки юзи лўппи, кўзлари тимқора, афт-ангорида, нигоҳида шу қадар мўминлик бор эдики, бундай кишиларни одатда, нимадир гуноҳ қилиши хаёлга сиғмайди, дейишади. Йигитлар ҳам Султонга разм солгандек бўлишди. Бир қарашдаёқ, Султон тоза-озода кийиниш, сипо юришга одатланганини пайқаш қийин эмасди. У оқ кўйлак устидан қора костюм кийган, қора бўйинбоғ таққанди. Бошида қоракўл телпак; пальтосини тиззасига ташлаб ўтирар, оёғида янги мойланган этик ярқирар эди. Бутун намоиши билан Султон, хизматга бораётган аскар эмас, байрам кўни томошага чиққан зиёли йигитчаларни эслатарди. Бўйи ўрта, аммо бир оз қорин қўйган, кўзлари хаёлкаш, юзи андак қонсиз, юзига қараганда бурни сал катта, оғзи эса кичикроқ, ўзи умуман малоҳатли, ёқимтой эди...

* * *

Поезддан одамлар йўлларда бирин-сирин тушишиб, вагон сал бўшаб қолди. Йигитлар Султонга рўпара ўрнини эгаллашди — Иброҳим оёқ остида ётган тугун-

ни тахта устига олиб, диванга ўтиргандек ҳорғин суян-қиради; Латиф, аксинча, устоэлар даврасига кирган шогирддек, тахта четига ҳам қисиниб, омонатгина ўтирди. Кейин улар вагон бўшаганидан фойдаланишиб, оз-оздан мизғишди; йўл хизматчисидан қайноқ сув олиб, чой ичишди...

Кеча бир қур танишиб олишгач, сукутга чўмишганди. Султон индамас, йигитлар ҳам чурқ этишмас эди.

Султон йўлга чиққан пайтдагига нисбатан анча осойишталик туйган, аммо шунга қарамай, у энди уйдан узоқда илк дафъа — уруш, бу сарсон-саргардонлик қачон тугаши, қандай воқеалар рўй бериши тўғрисида одатдагидан кўпроқ ўйлашга мажбур эди. Бундан бўлак... Мактаб қаерда жойлашган ўзи?! Мактабда уларни нималар кутябди?! — шулар ҳақида унинг ўйламаслиги мумкин эмасди. Йигитлар кеча ўзларини ниҳоятда осойишта тутган бўлишса-да, уларни ҳам шунга ўхшаш муаммолар тарк этмагани аниқ эди.

Ниҳоят... Султоннинг ҳамроҳлари иккиси ҳам самимий, дилкаш йигитлар экан. Латиф мулоим, беозор. Иброҳим босиқ, ўктам... Латиф асосан икки мавзуда гапиришни ёқтираркан. Биринчиси — уйи; иккинчиси — география. У Султон билан юракдан бир оз суҳбатлашгиси келгандек бўлди.

— Бизнинг уйимизни кўрмагансиз, Султон ака,— деди Латиф нечундир хижолат чеккан оҳангда.— Шундоқ дарвозамиз олдидан сув ўтади. Атроф чиройли. Уй-жойимиз ҳам... Чорбоғимиз бор. Лекин чол-кампир қариб қолишган. Мени эшикда пойлаб ўтиришади...— У бир нафас жим бўлиб қолди. Кейин, яна ўйчан пичирлади:— География ажойиб фан. Тоғлар. Дарёлар...

Латиф шу икки мавзуда анча гапириб ўтирди. Унинг соддадил кўйда, бир-биридан узоқ шу икки мавзуда нега бирини олиб, бирини қўйиб гапиришини билиб бўлмас, афтидан Латифнинг бутун ҳаёти шу мавзулардан тўқилгап эди. Иброҳим бу суҳбатга аралашмади. У

фақат бир гал кулимсираб, ўзича Латифнинг: «Тоғлар. Дарёлар...» — деган сўзларини такрорлаб қўйди...

Султоннинг ёнида йўл бўйи чўнқайишиб ўтирган чол-кампир поезддан тушишга ҳозирлик кўришиб, уч-тўртта халта-тугунни қўлларига олишди. Латиф гапдан тўхтаб, шу пайт ўрнидан ирғиб турди. Чол-кампирни кузатиб қўймоқчи эканини билдирди. У халта-тугунларни кўтарганча, худди ўз ота-онасига хизмат қилаётган ўғилдек беминнат, ҳаттоки андак итоаткорона кўйда вагон эшигига йўналди.

Иброҳим уларга орқадан тикилиб қолди.

— Йккимиз бир қишлоқдан. Латиф кексаларга меҳрибон!— деди у. Сўнг вагон ойнасидан перронга қаради. Наридан бери юрган ҳомилали бир аёлга кўзи тушиб, унинг юзидан қандайдир ўкинчми, изтироб акс этди:— Бечорага қийин...

Султон йигитлар тўғрисида беихтиёр ўйлади: «Иброҳим уйланган, Латиф бўйдоқ бўлса керак!» Бироқ у Иброҳимга бу ҳақда индамади.

Латиф уларнинг ёнига қайтиб келди.

— Менга, ҳали уйга бир кириб чиқишимиз ҳам мумкин, дейишди... Ўқиш битгач.. Мен-ку, кетавераман, лекин чол-кампир...

— ...Эшикда пойлаб ўтиришади. Шунақами?!— деди Иброҳим бу гал Латифга истеҳзо билан. У дўстига кескин танбеҳ берди:— Сен бир гапни кўп қайтараверма, оғайни. Ҳамманинг дарди ўзига етарли. Сен нима, Султон акани ёлғиз деб ўйлайсанми?! Мен-чи?! Биласан, хотиним, бўйида бола, йиғлаб қолди... Ҳали сенинг орқангда биров ростакам чирқиллаб қолгани йўқ.. Ота-онанг эшикда ўтирса ўтирибди-да. Районга борсанг ҳам ўтираверарди... Одамни қийнаб юборасан баъзан...

Улар шундан кейин яна сукутга чўмишди...

Поезд кун оққанда Тошкентга етиб келди.

Султонга Тошкент ҳамиша анжуманлар, қурултойлар, қизғин учрашувлар, ғаройиб томошалар шаҳри бўлиб туюларди. У шундай таассуротда вокзалга кириб борди.

Йўқ, Султон бу гал пойтахт шаҳарга бошқача тарзда келгани сингари, пойтахт шаҳар ҳам энди ҳар қачонгига ўхшамас эди. Шаҳар қопқаларидан бири бўлган вокзалнинг ўзидаёқ бесаранжомлик кўзга ташланарди. Бу ер бузилган ари инини эслатарди.

Ҳамроҳлар юкларини кўтарганча, сурилиб-суриниб вокзал олдидаги майдонга чиқишди.

Султонга бу майдон ҳам файзсиз туюлди. Катта ташвишлар сабабли энди майда-чуйдага деярли эътибор қилинмай қўйилган эди. Унда-бунда чиқинди-ахлат уюмлари. Атроф лой, ифлос, янги, кўркам иморатларга хунук йирик доғлар чапланган эди. Иморатлар пештоқида шиорлар ёзилган алвонлар ҳилпирарди. Аммо эски бир бино пештоқидаги шиорда: «Ватаннинг бошига жиддий хавф тушиб турган ҳозирги кунда...»— деган сўзларнигина ўқиш мумкин; гўёки хавфдан дарак бергандек, алвоннинг пастки томони шамолда ўралиб қолган эди. Тахта деворларга фронтга ёрдам тариқасида уюштирилган концерт афишалари, бўёғи ўчмаган плакатлар, ишга таклиф этувчи қандайдир эълонлар ёпиштирилган, булар ҳар ҳолда кишига руҳ бағишлар эди. Султон майдонда одамлар шошқин кезишаётганини ҳам кузатди. У аёлларнинг одми қора либос кийишиб, тўп-тўп ишга кетишаётганини олдинлар кўрмаган, эҳтимолки, кўрганда ҳам бунга диққат қилмаганди. Майдондан бир неча тўп шундай аёллар ўтишди, иккинчи смена ишга боришаётган бўлса керак...

Тошкент осмонида парча-парча, узинди булутлар юзишар эди. Ҳаво нам, совуқ, совуқ...

Улар ундан-бундан йўл суриштира бошлашди. Қозода адрес белгиланган, аммо бу қаер эканини улардан ҳеч ким билмас эди. Иброҳим Султон билан ёнма-ён қадам ташлар, у Тошкент тўғрисида ҳам, йўл тўғрисида ҳам индамай борарди. Латиф эса булардан сал орқада судралар, ҳар дамда юксак иморатларга анграйиб қарарди. У фақат бир гал мулойим, беозор гудранди.

— Тошкент яхши экан. Чиройли...

Уларнинг ҳадеганда мушқули осон бўлмади. Кун кетиб қолган, кечгача ҳар қалай манзилга етиб олиш керак эди... Ниҳоят, Султон ўз билгича йўл бошлайверишга қарор қилди...

Улар трамвайга миннишиб, шаҳар этагига боришди. Кейин бошқа бир поездга ўтиришиб, яна бирон соатча йўл босишди.

Поезд уларни беш-ўнта пастак бннодан иборат, янги қишлоқларни эслатган қандайдир гўшага олиб келди. Султоннинг йўл билиши ҳам шу ерда тугади.

Йўлни аниқлаш мақсадида, ҳамроҳлар, рўпарадаги гиштан тикланган, қадимий ҳаммомларга ўхшаш залга киришди. Зал бадбўй ҳидга тўлган, қоронғи эди. Бир бурчакда уч-тўрт киши совуқданми, очиқиш белгиси бўлган хасисликданми, дир-дир титраб, ниманидир кавшаб ўтиришарди. Бошқа ҳеч ким йўқ; эшиклар, дарчалар берк.

Қайтиб ташқарига чиқишди. Уларнинг ҳам энди аллақачон ичаклари сурнай чала бошлаганди. Латиф, чамаси, очликка айниқса, тоб-тоқат қиллолмасди. У, бозорда хўрозқанд сўраб отасини безор қилган боладек-инжигига тушганди.

Охири бирон ерда овқатланиб олиш, кейин яна йўл суриштиришга қарор қилишди...

Кўчаларни икки-уч айланишиб, ҳеч қаердан уйда ўзлари одатлашган пссик овқатнинг дарагини топишолмади. Кўчалардан чеккада ғарибгина чойхона кўза ташланарди: ноилж шу ёққа киришди.

Чойхонадаги юқори сўрида бир неча қариялар ўтиришар, товуш чиқармай алланималарнидир муҳокама қилишарди.

Йигитлар эшик яқинидаги сўридан жой олишди. Латиф чамадондан патир, пишлоқ чиқарди. Султон ўз чамадонидан кулча, қайнатилган картошка, тухум олиб, дастурхонга қўшди. Дастурхон тўкин, уларни уй-ўйларидан сўнгги марта сийлашган эди.

Чойхоначи уларнинг ёнига келди:

— Сув бор. Лекин қуруқ чой йўқ. Хафа бўлмайсизлар...

Латиф фуфайкаси чўнтагидан ёзувли, эски қозга ўроғлиқ қуруқ чой чиқарди. Чойхоначи худди ўғирлик мол билан қўлга тушган одамдек қисиниб, чойни олди. У дарров патнисда икки чойнак чой кўтариб келди.

Султон ҳар эҳтимолга қарши қарияга ўзлари боришаётган манзил тўғрисида сўз очди.

Қария яна қисингандек бўлди.

— Айтишим қийин. Ҳаммаёқ аскар. Фронт...— деди у. Кейин негадир шарт бурилди; чойхона тўридаги Сталиннинг ҳарбий усти бошда тушган каттакон расмига ишора қилди.— Ҳозир бутун юрт ҳарбий кийган, болам. Фронт...— Шундан сўнг қария ўзининг сиёсатдон эканидан мамнунланибми, жилмайиб қўйди ва яна бундай гап қилди:— Қидирган топади. Хафа бўлмайсизлар...— У юқори сўридаги чоллар томон кетди.

Султон чойхоначига зимдан тикилиб, яхши чол экан, ўзбек, содда, деб ўйлади. У чойхонани кўздан кечири бошлади. Ўзбекистонда доҳийлар расми қўйилмаган, деворларига ҳар хил плакатлар ёпиштирилмаган чой-

хона — чойхона эмас. Бу ерда ҳам Сталиндан бўлак, Ленин ҳаётига бағишланган бир неча расмлар бор эди. Орқа деворда учта плакат. Бири пахта тўғрисида, иккинчиси — пилла. Учинчи плакатда ёнаётган кулба, ерда ётган мурдалар, булар фонида худди ўт ичидан чиққандек бошдан-оёқ қизил кийган аёл тасвирланган; плакат тепасига: «Фашизм — хотин-қизларнинг энг ёвуз душманидир!»— деган сўзлар ёзилган эди. Султон плакатга қараб, негадир Тошкент вокзалида ўзи кўрган тўп-тўп ишга кетишаётган одми, қора либосдаги аёлларни эслади.

Латиф ниҳоятда меҳмоннавоз экан. Пишлоқни бурдалаб, тухум, картошкани дарҳол арчиб қўйди. Сўнг патир билан кулчани ҳам ушатиб, дўстларига меҳрибон қаради:

— Қани, олинглар...

Султон бир тишлам патирни оғзига солди. У чойхонани ҳамон кўздан кечираётиб, бехосдан дераза томондаги хонтахта устида йиртиқ-сиртиқ журналлар ва қандайдир газета ётганини кўрди. Газета ҳам эскимикин ёки... Ўрнидан туриб, хонтахтага яқинлашди... Газета янги, шу кунги эди.

Султон ўрнига қайтиб, чой ҳўплаётганча, газетани очди. У энг аввал биринчи саҳифада босилган материалларга қизиқсиниб кўз югуртирди. Бу саҳифада муҳим сана — Қизил Армия ташкил топган куннинг йигирма тўрт йиллигига бағишланган жанговар қаҳриқлар эълон қилинганди. Худди шу саҳифада, одатдагича қисқа-қисқа Информбюро ахбороти ҳам берилган, булар орасида жумладан, бундай сатрларни ўқиш мумкин эди:

«21 февралга ўтар кечаси бизнинг аскарларимиз немис-фашист аскарларига қарши кескин жанглар олиб бордилар...

Немис-фашист газандалари Смоленск области Дзержинский районидаги Малое Балшиново қишлоғидан че-

кинаётиб, майиб-мажруҳ кишилар — М. В. Маринчов ҳамда унинг хотини М. В. Маринчоваши, буларнинг норасида болаларини ертўлага қамаб, ёқиб юбордилар. Болалардан Иван 10 ёшда, Пётр 6 ёшда, Владимир бир ярим ёшда ва Леонид икки ойлик эди...»

— Олинг, Султон ака...

Султон ўқишдан тўхтаб, тамадди қилишга қанчалик уринмасин, фойдаси йўқ, энди томоғидан ҳеч нарса ўтмай қўйган эди.

У ҳар куни албатта газеталардан Информбюро ахборотини ўқиб борарди. Бироқ бугун ахборот унга бошқача таъсир этди. Уйини бир оз унута бошлаганди, эслади. Ҳалиги тўртта норасида ўрнида унинг кўз олдига лоп этиб ўзининг тўртта фарзанди келди. (Моҳира болалар билан нима қилаётган бўлса?! Менинг Илҳомим андак ўзига келганмикин?!) Шунинг баробарида, Султон, қизиқ... ертўлада қолган норасидалар тўғрисида болаларимга ётиғи билан гапириб беришим керак эди, эҳ, аттанг, ҳозир бунинг сира иложи йўқ, деб сал ўқинди. Бундан ташқари, уйдаги ичкари хонада, ёзув столи ёшида ўтириб шеър ёзишни ҳалитдан нечундир қаттиқ қўмсаётгандек бўлди.

Иброҳим ўртоқларига ортиқча эътибор қилмай, бемалол овқатланди. Кейин Султондан газетани олиб, бошдан-охир, шошмасдан кўриб чиқди. У хаёлга, ҳиссиётга бериладиган йиғитлардан эмас. Унинг юз-кўзида ҳеч қандай ўзгариш сезилмади.

— Олинг, Султон ака,— яна илтифот кўрсатди Латиф.— Патир билан пишлоқдан... Олинг...

Султон энди бари бир кўнгилдагидек тамадди қилолмаслиги муқаррар эди. Унинг юрагидаги осойишталик қайтиб барбод бўлган, юрагда олдин туйилмаган катта, чексиз бир нотинчлик уйғонганди. У ўзини зўрлаб, бир-икки пиёла чой ичди холос. Чўнтагидан папирос чиқарди.

Латиф ниҳоят болаликдан етишмовчиликни кўп кўр-

ган пишиқ-пухта одамларга хос бир намоёишда патнисдаги қолган-қутган емишни териб, чамадонга солди. Сунг истиҳола аралашган дадил кўйда Султонга муурожаат қилди:

— Папиросдап мумкин бўлса... Ўзи чекмайман, лекин...

Султон Латифга қутини тутиб, Иброҳимга ҳам таклиф қилди.

Иброҳим бошини чайқаб, ўз-ўзига гапираётгандек оҳангда тўнғиллади:

— Мен умримда чеккан, ичганим йўқ. Авлиё деяверасиз...

* * *

Ново Черкасскийдан кўчирилган отлиқ аскарлар мактаби паст-баланд қирлар орасида жойлашганди. Осмонга туташиб ётгандек туюлган каттакон дарахтзор этагида муваққат қурилган бинолар ва бир қатор чодирлар кўзга ташланарди. Чодирларда чироқлар милтирар, кўрпа-тўшаклар ёзилиб, туника печкалар ўрнатилган эди. Бу ерда ўқишга келган, аммо ҳали мактабга қабул қилинмаган йигитлар туришарди. Ғовур-шовур. Бирлари оддий, бирлари аскарча кийимдаги юзлаб йигитлар бино ва чодирлар атрофида нимадир юмушлар билан куйманишар эди. Фақат, ҳув минорадаги посбон йигит шамдек қотган...

Янги келган йигитлар чеккадаги чодирни эгаллашди. Бу чодирда иккита похол кўрпадан бўлак нарса йўқ эди. Совуқ. Андижонда бўлганидан ҳам, Тошкентдагидан ҳам бу ерда совуқнинг шашти баландроқ эди. Султон Иброҳимга нисбатан Латифнинг жонидан кўпроқ аёз ўтганди. У суст дўппили бошини тинмай лиқиллатар, тиш-тишига тегмай тақилларди...

Ҳамроҳлар ўзларни эгаллашган чодирни наридан-бери тартибга келтиришди. Иброҳим худди бутун шартшароитни олдиндан билгандек тугунда кўрпа кўтариб

келган экан; жой тўшади. Кейин жилла исиниш учун атрофдан хас-хашак йиғишиб, чодир олдида кичик бир гулхан ёқишди...

* * *

Султон йўлда ҳар нарсадан кўпроқ манзилга етиб олишни ўйлаганди. Мана, манзил... Бироқ инсон бир мақсадга эришгач, унинг кўнглида янги мақсадлар туғилавераркан. Ҳозир ҳам...

У ўзининг уйдан узоқдаги ҳаёти бошланаётган манзилда кўнгли бардошсиз кўйда олдинга чопаётганини ҳис этди... Тезроқ мактабга қабул қилишса! Тезроқ ўқишлар битса! Тезроқ фронтга жўнашса! Тезроқ фалокат уруш тугаса! Тезроқ! Тезроқ!..

Султонни энди осойишталик буткул тарк этганди. У ўзини қанчалик қўлга олишга уринмасин, бунинг илжи йўқ эди... Унинг юрагида уйгонган нотинчлик худди аниқ бир жисмга айланиб, дам сайин ўсиб бораётганга ўхшарди. Йўлда, чойхонада эсланидан бери уйи хаёлидан кетмас эди. Қизчасининг бетоблиги. Моҳира... Энди нечундир шеърларини Хўжақулга қолдирганидан ҳам қаноат ҳиссини туймас, уларнинг тақдиридан ҳам кўнгли тўқ эмасди... Уйи, шеърларидан бўлак, яна... ўша, таниш ўйлар... уруш, бу сарсон-саргардонлик қачон тугайди?! Келгусида қандай воқеалар рўй бераркин?!

* * *

Иброҳим билан Латиф кўп ўтмай чодирга кириб, уйқуга кетишди.

Султон гулхан ёнида ёлғиз қолди. У ҳаддан ташқари толиққанига қарамай, дарров ухлагиси йўқ эди. Осмонда юлдузлар чарақларди. Ҳўл ўтин вижиллаб-буруқсиб ёнар, учқунлар ҳам ҳар дамда юлдузлар сингари сачрарди. Олам сокин, бутун борлиқнинг ўзи хаёлга чўмгандек эди...

Эслаб кетдим гулхан —
Ичра ёнганинг...

Султон фашизм дунёда эндигина бош кўтарган пайтлар римлик машҳур мунажжим Жордано Брунога бағишлаб дoston ёзганди. Гулхан ёнида ўтириб, у беихтиёр ўзининг ўша суюкли қаҳрамонини эслади. Бундан уч аср муқаддам яшаб ўтган Бруно руҳоний-роҳиблар томонидан ўтда ваҳшиёна куйдирилганди...

Сана — минг олти юз,
Февраль одоғи...

Машҳум воқеа худди ҳозиргидек февраль ойининг сўнги кунларида содир бўлган эди.

Коперникка шогирд тутинган Брунонинг ҳаёти дарбадарликда, қувғинда ўтганди. У бир умр: «Эҳ, сен Италиям, туғилган ерим!»— деб сиғинган она юртига келганида, уни жоҳиллар тўғри «тирикларнинг сокит мозори»— зиндонга ташлашган, зиндондан гулханга отишганди.

Сира унутарми
Бир кунни башар?
Римнинг тарихида
Қолур қора доғ..
Бутхоналар хуррам
Чалур кўнғироқ.
Сира унутарми
Бу кунни башар?..

Султон дoston ёзилганидан буён ўтган йиллар ичида асарнинг кўп сатрларини унутганди. Бошдан-охир дostonни эслаб, уни ўзича ўқимоқчи эди, бўлмади. «Майдон. Тундек жимжит...»— деган бир сатрни такрорлаб қўйди ва шунчаки яна бир неча сатр ёдига тушди:

Буюк минорадек
Қаланмиш ўтин.
Ана, чиқарилди
Шунда «гуноҳкор».
Минор тепасида
Занжирли устун,

Ана, боғладилар,
Ана, ўт, тутун...
Гулхан...

Султон гулханга тикилганича, чуқур хўрсинди... У институтда қора кўз талабалари билан «Бруно» дostonи устида кўп фикрлашганди; шу суҳбатлардан бирини эслади...

— «Бруно»ни ўқидик, муаллим... Айрим мулоҳазалар туғилди...

— Эшитаман...— деди Султон.

— Сизни олимнинг фожиали тақдирини асар ёзишга ундадими?

— Шундай дейишимиз мумкин... Кечмишда кўп фан, маърифат кишилари фожиали ҳаёт кечиришган...

— Шарқда ҳам буюк мунажжимлар йўқ эмасди. Сиз нега Брунога мурожаат қилдингиз?!

— Ҳамма нарса ижодкорнинг кўнглидаги мақсадга боғлиқ,— деди Султон. У аудиторияда нари-бери юрганича, суюкли талабалари билан ўз фикр-ўйларини бафуржа ўртоқлаша бошлади.— Мен Бруно ҳаёти билан илк танишганимда, халқимиз ундан беҳабар эканини ўйлаб, ўқиндим. Бизда, фанга, фан кишилари ҳаётига бағишланган китоблар ҳали оз!.. Аммо фожиали тақдир ҳақида ҳикоя қилиш ёки бу ўқинч асарнинг асосий мақсади бўлмайди... Менинг диққатимни Брунонинг ўзидан ҳам кўпроқ у яшаган давр фожиаси жалб этди. Ушанда руҳоний-роҳиблар ҳукмронликни қўлга киритишиб, дунёда нимаики эзгулик бўлса, унга қарши чиқишган. Фақат Жордано Бруно эмас, ярим аср орасида элликдан ортиқ маърифатпарвар киши ўтда куйдирилган... Хўш, тарихдаги бу манзарани эслашдан муддао нима, дерсиз?! Бугунги кунда фашизм ҳукмронликни қўлга киритмоқчи бўлябди. Франко, Муссолини, Гитлер номлари қўлоққа чалиниб, қонимизни бузаябди... Фашизмнинг биз элаган руҳоний-роҳибларга дахли нима?! Фашистлар худди ҳалиги руҳоний-роҳиблар син-

гари майдонларга байрамона тантанавор йўналиб, нодир китобларга аёвсиз ўт қўйишябди; инсонни ўйлашдан маҳрум бўлган махлуққа айлантиришни исташябди... Тасодифий, аммо қизиқ бир фактга эътибор қилинг... Мюнхен — Гитлер қомат тиклаган шаҳар, қачоилардир монахлар-руҳоний-роҳиблар уяси бўлиб, шаҳарнинг номи «монахлар» сўзидан олинган... Демак, ўтмишдаги фожиа бугун бошқача шаклда такрорланябди. Брунонинг порлоқ руҳи эса бизни дунё тақдирига беғам-бепарво қарамасликка даъват этиябди...

Султон талабаларига ўз фикр-ўйларини янада кучлироқ юктириш мақсадида шу сўзлардан сўнг уларга дostonдан бундай сатрларни ўқиди:

Карвон каби ўтди
Роса уч аср,
Бироқ ҳали Римда
Ҳамон ваҳшийлик.
Бомбей майдонида
Кезади ҳали
Ўша одамқушлар
Халқдан қон шимиб.
Ҳали қимирлайди
Ўша роҳиблар.
Фақат номи энди:
Фашист — кушанда...

* * *

Улар эрталаб уйқудан уйғонишиб, чодирдан ташқарига чиқишганида, ҳаммаёқ қордан оппоқ оқарган эди.

Ҳамроҳлар кеча атроф-манзарани яхшироқ кўздан кечиришолмаганди. Бу ерда катта-кичик чодирлар йиғирмага яқин, сал наридаги казарма бинолари тахминан ўнтача ёғоч уйдан иборат эди. Атрофда асосан акация дарахтлари. Биноларни ёнлаб ўтган чуқур ариқ қорга бурканган дарахтзор томон бурилиб кетган. Олисолисларда тизма тоғлар қорлару туманлар бағрида худди оқ қоғозга ингичка чизилган пирамидаларни эслатади...

Улар ёнма-ён чодирларда турган йигитлардан андаза олишди — ариқдаги музни ёриб, ювиниб-таранишди. Бундай пайтларда кишилар тез тил топишишади; печка ёқилган қўшни чодирга кириб, алюмин кружкаларда чой қайнатиб ичишди.

Уларга бугун ҳам ўз чодирларида қолишга тўғри келди. Бироқ Қизил Армия ташкил топган кун — байрам бўлганидан, кўп ўтмай бутун чодирлардаги йигитлар бир-бирларни сўроқлашиб, ўзлари уйдан олиб келишган совға-саломларини катта дастурхонларга тўкишди. Ҳаёт ҳамиша ҳаёт, байрам ҳамиша байрам. Чодирларда кечгача суҳбат, яхши кайфият давом этди. Кўпгина йигитлар қогоз-қалам топишиб, уй-уйларига мактуб йўллашди. Умуман, аскарча ҳаёт бошлангандек эди...

Уларни кейинги кунлар мактабга қабул қилишди. Сочларини устарада олдиришиб, ҳарбийча кийдиришди. Ёнма-ён чодирлардаги бошқа йигитлар қатори улар ҳам казармаларга кўчиб киришди...

ЙЎЛ

Аллақачон баҳор келганига қарамай, бу ерда ҳаво яқин ўртада очиладиганга ўхшамас, ёмғирсиз-қорсиз кун йўқ эди...

Кўп ўтмай мактабда ўқишлар бошланиб кетди. Мактабдаги шароит уруш бораётган даврга мос, оғир эди. Аскар йигитлар жойлашган хоналар баъзан куноралаб, баъзан икки-уч кунда бир ёқиларди. Ҳаво эса совуқ...

Кунлар бир-бирига ўхшар, тонг қоронғисидан алламаҳал тунгача машғулотлар, машқлар олиб бориларди. Мактаб ўн-ўн беш километр чамасидаги катта майдонни эгаллаганди. Қазарма биноларидан уч-тўрт чақирим нарида олди очиқ қатор бостирмалар бўлиб, буларда мактабга тегишли отлар сақланарди. Йигитлар деярли ҳар куни далада машқлар ўтказишар, сўнг отларни суғориб, ювиб-тараб, бояги бостирмаларда қолдиришганча, пойи-пиеда ётоқхонага қайтишарди...

Султон совуқдан, қор-ёмғирдан, қор уриб ёки ёмғир челақлаб қуяётганда ҳам мунтазам ўтказилган машқлардан бу ерда жуда қийналиб қолганди. У шоир бўлгани учундир, ҳаётда ўзини ҳаминша кучли, матонатли ҳис этган, ҳаёт йўлида нимаики машаққат дуч келса, енгинга ҳаракат қилганди. Аммо Султон умрида ҳарбий ҳаётни кўрмаган, бир куни бундай шаронгга тушиши мумкилигини хаёлига келтирмаганди. У кўпинча совуқдан дийдираб, ҳўл-шалаббо намоёншда даладан ётоқхонага қайтишаркан, ўзича, қани тинч давр бўл-

са-ю, ўчоқ ёнган бир кулбага кириб, кўнгилдагидек ишииб олсанг, ҳордиқ чиқарсанг, деб ўйларди. Унинг бу тўғрида беихтиёр ўйлаши умуман бежиз эмасди. Қийналишдан ташқари, совуқдан, аёздан қўл-бетлари ёрилган, от устида дўкиллайвериб, отдан йиқилавериб, бутун бадани яра-чақа бўлиб кетганди. Аммо Султон шу билан бирга, ором-фароғат тўғрисида ўйлашга ҳали эрта эканини ҳис этар, бу тўғридаги ўйларга тезда зарба бергиси келарди... Сен ҳали нима қийинчиликни кўрибсан, йигит!! Фронтга етиб бормаган бўлсанг, урушга кириб, жаҳаннам ўтида куймаган бўлсанг! Сен юзлашадиган машаққатлар ҳали олдинда!.. У шундан сўнг ўз-ўзига таскин берарди... Совуқ суякка сингиб борябди. Майли, чидаймиз! Қорларда қолиб, ёмғирларда ивиябмиз; тарбия кўрмаган баданларимиз мўмталоқ бўлябди. Майли! Чидаймиз! Бизни эртага бу кунгидан машаққатлироқ ҳаёт кутябди. Майли Чидаймиз! Чидаймиз, вассалом! Инсонни, гулдан нозик дейишарди. Бу унчалик тўғри эмаскан. Инсоннинг тани метин бўлса керак. Инсоннинг ўзи метин!..

Султон уйини, хотини, болаларини соғинар, кўпинча, эр кишининг кўнгли қанчалик қаттиқ бўлмасин, айрилик қаршида мумдек эриб кетаркан, деб ўйларди. У ҳар кун уйга бир хат жўнатишга тайёр эди. Аммо ортиқча бош қашишга вақт йўқ; кеча-кундуз хизмат камари бирдек боғланган. Султон одатда дўстлари билан постда навбатчиликда туриб, танаффус қилганида, тунги соат учми, бешми, қоровулхонада ўтирганича, хат ёзишга тутинарди. Постдаги бошқа йигитлар қоровулхонага кириб, шовқин бошлангач, хатни келган жойида тўхтатар, қўлидаги варақни учбурчак шаклида буклаб қўя қоларди...

«Моҳирам! Эркам! Хушрўйим!

Сенга, меҳрибон ойижонга, таъмли-тотли, ширин-шакар болаларим — Ботирил, Нуриям, Румиям, Илҳомиямга соғинчли саломлар йўлламан. Мени сизлар олти юрак бир бўлиб соғинасиз, биламан. Мен эсам шу олти юракда жойланган чексиз соғинчли биргина юрагимга сиғдиришим керак. Ҳаммангизни ортиқ даражада суюман. Сенинг бошингни иссиқ кўксимга қўйгим келади. Ойижонга яхши сўзлар айтгим. Болаларимни қучгим, эркалагим... Хайр, майли, сизлар мен учун кўп қайғурманглар, бу кунлар албатта ўтиб кетади. Бошимизга айрилиқ савдоси тушганига қарамай, бизнинг соғ-саломат эканлигимиз яна бир кунни дийдор кўришувга умид чироғи эмасми?!

Менинг Илҳомим қалай?! Салгина тузалдими?! Беланчакдан тушиб, олдингидек ўйнаб юрибдими?!

Турмуш оғир; сенга, ойижонга болалар учун сўз билан ифодалаб бўлмас даражада раҳмат! Сизлардан фақат илтимосим, қандай қийинчиликлар учрамасин, бари бир, имкон борича, болаларни қойиб-инжитманглар... Бу кунлар ўтиб, бошим соғ бўлса бас, урушга бориб, қўл-оёқсиз қолган тақдиримда ҳам сиз дилпораларимни яхши кунларга олиб чиқаман. Буниси — менадан!

Қишлоқдан опам келса, салом айт. Саид хат ёзса, унга ҳам...

Сенинг ишларинг қандай кетябди?! Уйда ўтин туга-ёзганди, нима қилдинглар?! Гўшт, гуруч олиш имкони бўлябдими? Ойижон бозорга ҳар бориб қайтишда ёниб-қуйишини сезиб турибман...

Бу ерда баҳор бир оз кечикаётгандек бўлябди. Андижонда баҳор бошландими?! У ерда балки ўриклар гуллагандир?! Имкони топилса, ҳовли юзини ҳар қалай текислаб, ҳар йилгидек гулларни экаверинглар. Қаршингда гул унса, яшаи кўнгиллироқ бўлади...

Менга ўзинг, болалар тушган суратлардан юборгин. Беш-олтита дафтар, тамаки, уч-тўрт қути гугурт. Бошқа ҳеч нарса керак эмас...

Шу кунлар ёзув столимга ўтириб, жон деб биргина шеър ёзардим-да! Бу ерда шеър бўлмаябди. Ёзсам ёмон бўлмасди...

Султон»

* * *

Одатда мактабга уй-уйлардан келган хатлар билан аскарлар уйларига ёзишган мактублар ётоқхоналардаги деразалар остида, аралаш-қуралаш кўйда сочилиб ётарди. Ўйигитлар навбати билан кунда бир қур почта-хонага қатнашарди.

Султон барча сафдошлари снигари ҳар кунни даладан ётоқхонага қайтгани заҳоти деразага яқинлашишни канда қилмас эди. У мактабга қадам қўйган кунидан буён уйга бир неча мактуб йўллаганди. Аммо биринчи куилар унга уйдан ҳадеганда хат келавермади. Ниҳоят...

Ўйигитларнинг кимгадир келган хат-хабарни беркитиб, уни олдин ўйинга тушириш одати бор эди; Султонни кўпчилик қуршаб олишди: Битта ўйнаб берасиз, Султон ака...

Султон кавказча бир-икки оёқ тепишдан бўлак иложи қолмади. Ўйигитлар унга бир эмас, бир даста хат топширишди; олдин ёзилган хатлар ўз вақтида етиб келмаганди.

Султон хатларни ўқиб, кўнгли анча ўсгандек бўлди. Моҳира ундан уй тўғрисида кўп безовта бўлмасликни сўраган, бундан ташқари Илҳомиянинг саломатлиги дуруст эканини хабар қилганди...

Султон ёзган мактубларга шундан кейин ўз вақтида жавоб ҳам келадиган бўлди... У ҳар қачон уйга хат ёзган ёки уйдан хат олганида, ўзини худди ҳовлига кириб бориб, хонадои аъзолари билан сўзлашган, суҳ-

батлашгандек ҳис этарди. Султон ҳамон кеч тунларда қоровулхонада ўтириб хат ёзар, энди келган хатларни кўпинча ётоқхонадан ташқарида, назарий машғулотлар учун қўйилган айвон остидаги бўш парталарда ёлғиз ўтириб, роҳатланиб ўқирди... У болаларини ўйлаб баъзан, Бухорони, ўз болалик кунларини эслар, баъзан Андижонга хаёлан парвоз этар, энди унинг тасавурида Бухоро билан Андижон қоришиб, гўёки бир маконга айлангандек туюларди. Баъзан уйи, хотини, болаларини соғиниб, беихтиёр қачондир ўзи ўқиган бир ғазал сатри хаёлида айланарди:

Одам эрмас ҳар киши гар айламас ёд Андижон...

Баъзан эса унинг тўлиб-тўлиб қўшиқ куйлагиси келар, бу ерда хонандалик қилишни ўзига кўп ҳам эп кўрмагани-ю, бунга ён-веридаги йигитлардан ийманиш йўл бермаганидан, юрагидаги ҳиссиёт унинг томоғига тикилиб, томоғи куюётгандек бўларди... Азизов деган самарқандлик йигит мактабга ўзининг дуторини кўтариб келганди. У яхши дутор чертар, майин-ёқимли товушда, дардли ашула айтарди. Султон қўшиқ истаб қолганида, шу йигитдан нимадир қўйлаб бершини илтимос қилар, самарқандлик йигитнинг соғинчга багишланган қўшиғини ҳаддан зиёд ёқтирарди:

Бошқалар ҳам биз каби дийдор кўришга зормикан?..

Аскар йигитлар хат-хабардан бўлак, уй-уйларидан совга-саломлар ҳам олиб туришарди. Мактабда уйдан деярли кунора нон-патир, толқон, майиз, ўрик-ёнғоқ, асал сингари совга-саломлар олиб талтайишни, бошқа йигитларнинг кўзларини ўйнатиб, бизга турмушдаги қаҳатчилик писанд эмас, дегандек унга-бунга тегишиб юришни одат қилган бойваччалар ҳам йўқ эмасди. Султон уларни бир оз нохуш қабул қилар, ўзича, бундай улар билан ўртача турмуш шароитига эга бўлган кишилар орасида тафовут яна кўп йилларга давом этармикан, деб ўйларди. У ўзига баъзан дафтар, тамаки,

гугурт келса кифоя деб биларди. Аммо Моҳира куйма-ниб, бари бир, ҳафтада, ўн кунда саримсоқми, қўй ёғи, қора чойми, толган-тутганини йиғиб, жўнатишни қўймасди. Султон Моҳиранинг бу ишидан кўнглида инжир, уйга йўллаган ҳар бир хатида, мен сизни оч тутиб, кунда совға-салом олишим қандай гаи бўлди, буни бас қилинлар, илтимос, деб ёзарди. У олинган нарсаларни одатда кўпчилик дастурхонига тўкар, ўзи нимадир тановул қилган пайтида, норасида фарзандлари кўзи олдидан кетмай, изтироб чекарди...

* * *

Мактабдаги йигитларни асосан икки тоифага ажратиш мумкин, машқлар, машғулотлардаги қийинчиликлар ҳам икки хил йўсинда эди. Биринчи тоифа — қишлоқ йигитлари бўлиб, иккинчи тоифани (редакцияда ишлаган сураткашдан орденли шоиргача; оддий муаллимдан Намангандан келган область маориф бўлимининг мудиригача ...) зиёлилар ташкил қилишарди.

Қишлоқда туғилиб-ўсган йигитлар ўз ҳаётларида табиий қийинчиликларни кўп кўришгани сабабли, совуққа, қор-ёмғирга парво қилишмасди. Улар болаликдан от миниб юришганидан, отда сирпанчиқ тепаликларга чиқиш, ўнгирлардан, паст-баланд тахта деворлардан сакраб ўтиш сингари даладаги машқларни ҳам энчил бажариб кетаверишарди. Бироқ бу йигитлар яхши билимга эга бўлишмаганию, рус тилини пухта билишмаганидан, соддагина ҳарбий терминларнинг маъини чақишолмас, машғулотларга тушунишолмасди. Зиёли йигитлар тил, ўқини борасида билимдон. Аммо буларнинг совуққа, қор-ёмғирга товлари йўқ; отга қараш, от устидаги машқларни бажаришда ҳам ўлгудек қийналишар, дакки ейишиб, хупоб бўлишар эди...

Султон қишлоқда туғилиб ўсганига қарамай, қишлоқдан узоқлашиб, сўнгги йиллар кўнда қўлини совуқ

сувга урмайдиган шаҳарлик йигитларга ўхшаб қолганди. У китобга, билимга донм қизиққанидан, бу ерда назарий машғулотларда мақтов эшитар эди...

Султонга мерганлиги, аниқ нишонга ола билиши ҳам мактабда қўл келди. Бундан бўлак, хатти-ҳаракатлари шаҳарликларга хос ўхшовсизроқ бўлса-да, қисқа фурсатда қиличбозликни ўрнига қўя бошлади. Биринчи кунлар совуқдан, қор-ёмғирдан қийналган Султон, ҳаттоки бунга ҳам энди аста-секин кўникиб қолди... Аммо Султонни кўнгина шаҳарлик йигитлардек отга қараш ва айниқса от устидаги машқлар ниҳоятда қийнаб юборганди. У далада ҳар гал баданига теккан намдан нохуш силтаниб, депсиниб турган отга бир олам ҳаяжон билан яқинлашар, ўзича ғайрат, шиддат билан отни елдиришга шаҳд этарди. Бироқ илк тўсиқдан сакрашдаёқ, оёғи узанидан узилиб, ўзи икки букланганча, қорга, лойга думалаб кетарди. Унга шундай пайтларда ўзининг одатдаги шогирдлари тенги — мўйлови энди гина сабза урган офицер йигитлар аёвсиз дакки беришар, баъзан болохонадор сўкиниб ҳам қўйишарди. Султон изза бўлиб, бу кўнглига малол келса-да, ҳар қалай, устозларидан ортиқча ранжимас, уларнинг бунга ҳақли эканини тушунар эди. Кимдир нўноқлик, ношудлик қилган пайтларда кўпинча гуриллаб кулги кўтаришарди: уддабурро йигитлар кулишарди. Султон умрида бирмунча обрў-эътибор кўрган киши бўлгани учун ҳам, бундан бехос эзилар, мапа шунингга у ҳаммадан кўпроқ куярди... Султон, йиқилган курашга тўймас, қабилда иш тутар, асабийланиб, яна отга яқинлашар ва яна дам ўтмай, отдан учиб, усти боши билан лойга ботарди. Ҳар кун аҳвол шу эди... У ожизлик қилаётганини ҳис этар, лекин шу билан бирга, машқларни тезроқ ўзлаштиришини истаб, қандайдир кучанганча, ўзини қийноққа соларди... Беҳуда кучаниш белни синдиради. Бир кун шундай бўлди ҳам...

Султон отни елдириб, биринчи тўсиқдан ҳайтовур

ўтди, ammo иккинчи тўсиққа етганда, от негадир ўзини орқага олди ва у ҳар галгидек фақат йиқилиб қолмай, бу гал шикаст ҳам еди...

* * *

Султон анча кун касалхонада ётиб қолди... Умрида бу йўсин касалликни ҳам, касалхоналарни ҳам кўрмаганди. Жарроҳлар бўйни, елкаларини докага чақдиб ташлашди. Баданидаги тиртиқларни тикишиб, қўллари, оёқларини ҳам ўраб-чирмашди. Темир каравотга михланди. Иситмалаб, ич-таши ёниб ётар, яқин орада ўрнидан туролмайдиганга ўхшарди... Ташқи азобдан ҳам ичкиси оғир эди. У кундалик машқлар, машғулотлардан қолиб кетгани-ю, энди яна ҳаммасини янгидап бошлаши кераклигини ўйлар, унга қийинчиликни енгиб ўтолмагани алам қиларди. Бундан ташқари, бошқа машқ-машғулотларни эплаган киши от устидаги машқларда судралиб қолганини ўйлаб бўғилар, сафдош дўстларига юзланишдан уяларди.

Орадан бирон ҳафта ўтгач, ҳаволар юмшаб, яхшлана бошлади. Касалхонадаги қаддини сал ростлаган беморларни бирин-кетин бинодан ташқарига — дарахтлар остида турган каравотларга олиб чиқа бошлашди... Султон ўрнидан туриб, беш-ўн қадам юрадиган бўлганди. Лекин ҳали мадори йўқ. Боши айланиб, кўзи тинар, кўз ўнгида жонсиз нарсалар ҳаракатга киргандек туюларди. Уни ҳам ташқарига олиб чиқишди.

У очиқ ҳавода ўзини анча дуруст ҳис эта бошлади. Жисмоний азобдан қутулгани сайин, руҳий азоблардан ҳам фориғ бўла бошлади. Кўм-кўк дарахтлар, баҳорний тиниқ япроқларга тикилиб, кўнглида олдинлар ҳеч қачон туйилмаган даражада ҳаётга муҳаббатни туйди. Қўп нарсаларни ўйлади... Кимгадир ҳаётда балки ҳамма нарса осонлик билан берилар! Ammo у ҳеч қачон ва ҳеч нарсага осонликча эришгани йўқ... Султон илк дафъа муаллимликка қадам қўйган пайтларини эслади.

Муаллим бечора ўшанда эски домлалар хуружидан жон сақлаб, ҳам кичкинтойларга дарс бериши, ҳам катталар ичида саводсизликни йўқотишга ёрдам қилиши керак эди. Бунинг устига, китоблар, дарсликлар йўқ. Қоғоз-қалам йўқ... Султон адабиётда босиб ўтилган йўлга ҳам назар солди; шароит оғир эди. Бир-бирга жиққамушт турли оқимлар; ҳали шаклланмаган муносабатлар, қарашлар.. Султонга аскарлик ҳаётида ҳам енгил бўлмади. Унинг ўз-ўзини кемириши албатта ўринли эмас...

Султонни баҳор ҳавосидан ташқари, касалхона ҳовлисида радио карнайи борлиги севинтирди. У бир неча кун ҳаётдан узлиб қолганди. Бундан бўлақ, аскарликка келганидан буён ора-сира газета-журналларга кўз ташлар, радиони эса соғинган эди... Аммо Султоннинг мамнунлиги узоққа бормади... Диктор деярли ҳар кунни фронтларда аскарларимиз қаттиқ жанглар олиб боришаётгани-ю, шаҳар-қишлоқларни ташлаб кетишга мажбур бўлишаётганини хабар қиларди. Бу — аламли эди. Ахборот тугагач, куй-қўшиқлар эшиттирилди, ҳар хил савияда ёзилган шеърлар ҳам ўқиларди. Султон баъзан нохуш хабарлардан бир ғашланса, тишга тегадиган ҳавоини, саёз сатрлардан икки ғашланарди. Бир кун қайсидир шоирнинг икки сатр шеъри унинг белхитиб диққатини жалб этди:

Кўрсат матонат,
Кўркмай ўлимдан...

Султон каравотда чўзилиб ётганди; беҳос ўрнидан туриб кетди... Аскарлар гўёки ўлимдан қўрқиб, матонат кўрсатишмаядди-ю, шоир буни уларга эслатиб қўядди! Йўқ, аскар шаънига ҳақоратдек туюладиган бундай шеър ёзиш ярамайдди!

Султон аскарлик зиммасига тушмаса, эҳтимолки, ғазабланиб, ўридан сапчимасди. У худди ўзини биров ҳақорат қилаётгандек ҳолатни ҳис этди. Аммо гап фа-

қат унинг иззат-нафсида эмасди. Ҳар бир қарич ер учун қон тўкилаётганида, бундай шеър ёзган қаламни синдириб ташлаш керак! Аскарлар кўн ерларда чекиниш-ябди. Лекин уммондаги тўлқин ҳам бир орқага сури-ниб, кейин зарб билан қирғоққа урилади. Бунга ишон-май бўлмайди!..

«Бу шеърни албатта аскарликни кўриб, урушнинг ҳидини туймаган шоир ёзган,— ўйлади шу кунн Султон.— Ҳавойи, саёз сўзлаш эса худбинлик, манфаатпа-растликнинг ниқобидир!» У ўқишга келишдан олдин кичик бир воқеа рўй берганди... Андижон шаҳри мар-казидаги нон магазини эшигида одам кўп, улар навбат олишиб, уймалашиб туришар эди. Кафтига рақам ёзил-ган ёш болалару болага айланган кексалар, аёллар... Қаёқдандир уч-тўртта барзанги йигитлар келишди. Улар навбатда турганларни, бу аёл экан, бу кекса, бу бола экан, деб авайлаб ўтирмасдан, тирсақлари билан дағал туртишиб, бемалол эшик яқинига бориб олншди...

Султон шу кунн ҳаёт, умр тўғрисида чуқур ўйга чўмди. Уттиз икки ёш — йигит умрининг дебочаси. Би-роқ инсон шу даврда ҳам ҳар хил тоифадаги одамларни кузатиб, анча-мунча воқеаларни кўришга улгураркан... Султон ҳаёт йўлида ўзи оч ўтириб, қўйнидаги бурдани етим-есирларга берган, ўзи юпун ўтириб, эғнидаги чо-понни аллабировларнинг устига ташлаган кўплаб одам-ларни учратди. У аксинча бировларнинг уйига ўт қўйган, бировларнинг жасади устида рақсга тушган одамларни ҳам кўрди. Султон инсонда поклик, олижаноблик, самимиятни ҳис этди. Қотиллик, хиёнат, ёлгонлар-ни... у адабиётда ҳам бир-бирнга ўхшамаган манзараларга тўқнашди. Инсонни ённшга ўргатган санъаткор-ларни таниди. Риёкор мунаққиллару танқидчи ёллаб мақтов олган ижодкорларни. Султон адабиётга обрў келтирган арбобларни кўрди. Адиб номини ерга уриб, яксон қилган каззобларни... Уттиз икки йил яшаб, ўзи-ча ҳаётда одамликни, адабиётда виждонни йўқотмас-

лик анча мушкул экан, деган фикрга келди. Шу фикрда қўним топди. Гоҳ ўринли, гоҳ ўринсиз мақтовларга йўлиқди. Ҳақ, ноҳақ танқидлар. Олқишлар. Қалтаклар. Булардан ҳеч бирига ортиқча аҳамият бермади. Ҳаётда ҳам, адабиётда ҳам асосан ҳамманнинг бахтини ўйлаган одамларни қадрлаб, ўз манфаатини кўзлаган, бошқаларни тирсақлари билан туртган кишилардан жирканди...

* * *

У энди матонат тўғрисида гапиришдан матонатли бўлиш мушкулроқ эканига яхши тушунарди... Соғайиб сафга қайтгач, анча маҳалгача яна даладаги машқларда қийналиб юрди. Муаллимлар: «Машқда қийин бўлса, жангда осон бўлади!»— деган гапни кўп такрорлашарди. Султон бу гапда жон борлигини ҳис этар, ҳамон ўзини бардам тутишга уринарди. Аммо у бир оз камҳаракат эди. Кўпинча ҳорғин қадам ташлаб, судралиб қолгани учун дакки ерди. Оёқда оғир этик, ўнг ёнда газниқоб, чап ёнда қилич, орқада карабин-милтиқ осиглиқ намойишда соатлаб югуриши, отга миниб, отдан енгил сакраши керак. Султон буларни ҳам унча эпломасди. Муаллимлар машқлардан сўнг отларнинг тозаллигини кулогидан туёғигача текшириб чиқишар, «От — давлаг мулки, сен отни ўзингдан ҳам кўпроқ эҳтиёт қилишга мажбурсан!»— дейишарди. Улар кўпинча Султон етаклаган отнинг қаеригадир лой чаплангани ёки нағали орасига хас-хашак тиқилганини кўриб, уни уч-тўрт марта лаб изнга қайтаришарди...

Март ойи тугаб, апрель ҳам яримлади. Энди баҳор борлиқни буткул ўз ҳукмига киритганди. Бу ерда чоратроф манзара ниҳоятда чиройли, шоирона эди. Олисолис тоғларда ҳамон қор, ёнбағирлар эса ям-яшил...

Даладаги машқларда қийналиб юрган Султон, назарий машғулотларда яна тезда пешқадамликни қўлга

олди. Ҳаттоки... Мактабдаги талабалар орасида ўзбеклардан ташқари, руслар, украинлар, белоруслар, бир оз кавказликлар ҳам бор, аммо тожиклар, туркманлар, қирғизлар, қозоқлар кўпроқ эди. Булар қишлоқда туғилиб ўсган аксар ўзбек йигитлари сингари назарий машғулотларга тишлари ўтмас, бутун машғулотлар давомида такрорланган ҳарбий терминларнинг маъини чақишолмасди. Бир куни ҳордиқ пайти взвод командири ёрдамчиси старший сержант Крижановский баракка кириб келиб, тўғри Султонга мурожаат қилди.

— Жўраев! Мен эскадрон командири Нажимов билан гаплашдим,— деди у.— Сенга муҳим бир вазифани топширмоқчимиз... Бўш пайтларда рус тилини билмаган йигитлар билан дарс ўтказиб турасан...

Мактаб программасида рус тили дарси йўқ, аммо мактаб маъмурияти шароитдан келиб чиқиб, вақтинча уни ўтказиб туришга қарор қилган эди.

Султон шу кундан эътиборан машқлар, бошқа назарий машғулотлардан бўш пайтларда муаллимлик қила бошлади. Унинг фақат рус тилидан саводли экани эмас, бир неча тилни билгани ҳам бу ерда энди иш берди: у ўзбекчадан бўлак, тожик билан тожикча, қозоқ билан қозоқча гаплашиб кетаверар, бу эса бир томондан уни ўқувчиларга яқин қилиб, иккинчи томондан талабалар дарсини тезроқ ўзлаштиришларига қўл келарди. Султон маълум даражада ўрганган касби билан шуғуллана бошлаганидан мамнун эди. У Крижановский, Нажимов, оқсоч майор Шеринлардан тортиб, мактаб раҳбари полковник Труфановгача барча офицерлар билан энди мулоқотда бўлиб турар, бундан ҳам бир оз мамнуният ҳис этарди. Бу унинг ўз тарбияси учун фойдадан холи эмасди.

Султон кўпчиликка аралашиб кетгач, Иброҳим, Латиф билан ҳаммадан олдин, биринчи танишганини унутиб юбормаганди. Йигитлар ҳам шундай. Улар ҳамон бир-бирларини йўқлаб туришар, мактаб йўлидаёқ осон-

ликча ажралиб кетавермайдиган дўстларга айланмишган эди.

Иброҳим машғулотларни ҳам, машқларни ҳам яхши ўзлаштирарди. У одатдагидек камгап, жиддий. Фақат баъзан Султоннинг ўзи, ҳаёти билан қизиқсиниб, уни саволга тутарди, холос. Иброҳим кўпинча Султон машқларни бажаролмаганида четга қарар, Султон сурп кўйлагини ёки чокдан сўкилган гимнастёркасини ямаб ўтирганида ҳам юзини тескари ўгириб оларди. Афтидан унга Султоннинг қийналаётганини кўриш малол эди.

Латиф аксинча машқларда ҳам, машғулотларда ҳам оқсарди. У ўтгап давр пачида асосий мавзу — ушунга ҳамда география тўғрисида кўпроқ гапириб оdatни тарк этмаганди.

— Уй-жой хувиллаб қолди, Султон ака, — пичирларди Латиф. — Ақалли биронта опам ёки укам бўлсайди... — Кейин, у дарҳол иккинчи мавзуга кўчарди: — Авваллари расмга қизиқардим, Султон ака. Эшик, деворларга расм солаверардим. Лекин география...

Султон Иброҳимнинг ўқтамлиги, жиддийлигини қадрлар, аммо Латифнинг ҳикояларини ҳам эринмай эшитар, унинг мулоимлигини ёқтирарди...

Баҳор келгач, Латиф кутилмаганда олдинги икки мавзудан ташқари, учинчи, янги мавзуда пичирлайдиган одат чиқарди.

— Ёниб кетябман, Султон ака, — дерди у сирли оҳангда. — Ўзимдан-ўзим негадир шунақа бўлиб қолдим...

Латифнинг ҳаётида ажиб воқеа рўй берганди... Мактабда мунтазам газета-журналлар олиб туришар, уларни аскар йигитлар қўлдан-қўлга ўтказишиб, бошдан-охир ўқиб чиқишарди. Шу йиллари, қизлар ён-верда йўқлиги сабабдандир, йигитларнинг журналларда сурати босилган қизларга хат ёзишлари оддий, кундалик тартибга кириб қолганди. Латиф кўпчилик бўйдоқ йигитлар сингари, журналдан тошкентлик тўқувчи бир

қиз тўғрисидаги лавҳани ўқиб, қизнинг суратига ошиқ бўлган эди. У қизга хат ёзиб, жавоб олган, энди қиз билан кўнгиллашиб туриш унинг асосий машгулотига айланганди.

Султон дунёда севиш бахти ҳаммага ҳам насиб этавермаслигини билар, Латифга бундай бахт насиб этганидан алланечук суюнарни. У беихтиёр ўзининг ошиқлик пайтларини эсларди:

Юрагимга ишқин беркитди
Моҳиранинг ўйноқи кўзи.
У ҳам севди, мен ҳам...

Султон муҳаббатни умуман инсоннинг камолоти деб тушунар, шеърларида доим уни эҳтиёткор, нозик ва нафис тасвирлашга уринган эди.

Енимда ўтирар ёшгина йигит,
На ўйнар, на кулар, на айтар кўшиқ.
Бир нуқта кўзлаган, бошини эгиб...
Бу надир? Ё хаёл? Ё чуқур ишқ?

Муҳаббатдаги изтиробли ҳолатни Султон шундай тасвирлаганди. Мамнун, бахтиёр ҳолатни эса бундай:

Ҳозир етиб бориб, бир оқ бинонинг
Баҳор ёмғиридек юмшоққина мен —
Чертмоқчиман ёруғ деразасидан.
Бироқ у сесканса, шарпа сасидан?
— Бу ким?— деса.
Кулиб:— Мен!— десам секин.
— Йўқ.— Ишонмай очар дарпарда четин.
Ёки кирмаймикан?..

Иброҳим Латифнинг бир гапни ҳадеб қайтараверишидан ҳамон жаҳли чиқарди. У баъзан дўстини аёвсиз койир, баъзан эса унга ички, босиқ бир кпной билан қаттиқ тегишарди:

— Сен маъшуқанга хат ёзганинда, бир гапни сўраш эсингдан чиқмасин, оғайни,— тўнгилларди Иброҳим.— Сендан бўлак кўз остига олган одами борми ёки йўқми?! Балки бу сенинг яхши кўрганинг шу кунлар

ўнта йигит билан баб-баравар хат ёзишар?! Қизларни билиб бўладими? Кейин бошинг балога қолиб юрмагин, дейман..

Султон Иброҳимнинг гапларидан қотиб кулар, шундай пайтларда қадимдан қолган халқ йўлидаги бир қўшиқни ҳам эсларди:

Мен ўзимга ҳамдам истаб
Кўп балоларни учратдим.
Ўзимдек бир одам истаб,
Кўп балоларни учратдим...

Латиф Иброҳимнинг койишларини миқ этмай ҳазм қилар, аммо у тегишганида, худди нақд қайлиғини биров камситаётгандек, беҳос бўғиларди.

— Сенинг нима ишинг бор?!— дерди қизариб.—
Бизга ишинг бўлмасин..

Апрель ўрталарида Латифга ўхшаб, Иброҳимнинг ҳаётида ҳам муҳим бир воқеа рўй берди... Иброҳим, қўлида хат, одатдагига сира ўхшамаган ҳаяжонли кўйда нари-бернга югура бошлади:

— Мен ота бўлдим, оғайнилар! Мана, ёзишибди. Мана!..

Йигит кишига илк дафъа ўзини ота ҳис этишдан кўра мағрур қувонч бўлмайди! Султон тўнғич фарзанди — ўгли дунёга келган кунларни эслади. У кундалик дафтар тутмасди. Аммо ўшанда ҳар қалай янги бир дафтарни очиб, бундай сўзларни ёзиб қўйганди: «Ўттиз иккинчи йил октябрь, шанба куни Ботирхон туғилди. Эски Бухоро шаҳар Фулом Ризо гузаридagi 51 рақамли ҳовлида. Кун қуёшли, фараҳли эди. Мен бугун дарсга бормадим...»

Иброҳим атрофида тўпланиб қолган йигитларга қўлидаги хатни ўқиб берди. Хат қадим обидалардаги нақшларни эслатгудек араб алифбесига, чиройли ёзилган, Иброҳимга уни онаси йўллаганди.

— Менинг бечора онам суюнганидан хатни йиғлаб-йиғлаб ёзибди. Қаранг, Султон ака, кўз ёшларидан

ҳаммаёққа оқиш доғ тушибди,— деди шундан сўнг Иброҳим.— Менинг отам инқилоб йиллари уйдан бир чиқиб кетганича, қайтиб келмаган. Бечора онам ҳозиргача эшик тиқ этса, сесканиб қарайди. Бизда бола фақат фарзанд эмас. Зурриёт!— У хатни йўғон, дагал бармоқлари билан авайлаб буклаганча, чўнтагига солди. Кейин яна бундай гап қилди:— Яхши... Лекин киши афти-ангорини кўргинг келади... Менга ўзи ўхшармикан?!

— У бир парча эт-ку ҳали!— гудранди Латиф худди тажрибали, аёлманд оталардек тиржайиб.— Дарров, афти-ангор, эмиш...

— Отини қўйишмабди, шекилли, ёзишмабди, — деди Иброҳим.— Менинг фикримни кутишаётгандир. Аскар қўйсак, қандай бўларкин, Султон ака!

— Ол-а, бошқа от қуриб қолган экан-да!— тўмтайиб, тўнғиллади Латиф. Султонга Аскар исми ёқди.

— Ҳаётда аскар бўлган киши бахтли саналади,— деди Султон.

Умуман уруш бошланганидан буён ўғил болаларга Аскар, қизларга Аскария деб ном қўйиш бир қадар расмга айланганди. Иброҳим уйга хат ёзиб, шу исмини таклиф қиладиган бўлди..

* * *

«Мен умримда тилга олмадим —
Бирон оғиз ёлғон ибора...»

Ҳаётда ҳам, адабиётда ҳам ёлғондан ҳазар қилган Султон шеърни кам ва жуда қийналиб ёзарди. У доим бахшилар сингари юрган йўлида, пичирлаб шеър тўқир, ўзи ҳис этган, кузатган нарсаларнинг бари сатрларда тизилгач, кўнгли беихтиёр севинчга тўлиб, ёзишга тугинарди.

Аскарликка келганидан буён бирон сатр ҳам шеър ёзмаганди. Ниҳоят даладаги машқларни ўрнига қўйиб, бундан кўнглида баҳра топадиган бўлганида, ўзидан

Ўзи шеър ҳам туғила бошлади... Султон навбатдаги машқларга чиққанида, отнинг ёлларини, бўйинини меҳрибон сийпалаб, узангига енгил оёқ босди ва отни шамолдек илдам елдирди. Ана шу аснода устози Ғафур Гуломнинг бир сатр шеърининг хаёлида бехосдан чақнади:

Биз от сурдик майдонга...

Султоннинг хаёлида шундан сўнг шеърининг сатрлар бирма-бир тизилаверди. Бироқ энди булар уники эди...

У «Чавандоз» деган шеър ёзди. Шеърнинг илк сатрларида: «Мен от ўйнатмай, ким ўйнатсин; мен машҳур чавандозлар, саркардалар авлодиман, ахир!»— дегандек кайфият акс этди:

Отда учдим,
Эгар бўлди бешигим.
Алла қилди Бойчибарнинг йўрғаси...

Бундан кейинги сатрларда чапдаст чавандоз қиёфаси тасвирланди:

Эгар қиё,
Мен устида бир қийғир,
Ўроқ ойдек сал энгашур қоматим...

Шеърнинг яқун қисмидаги сатрларда чавандознинг шу кунлардаги қалб нидоси ифодаланди:

Отим жангда энг жанговар йўлдошим...

Султон шеърни севица-севица қогозга тушириб, марказий газета редакцияларидан бирига юборди. У мана энди қуролга ёнма-ён қаламни қўлга олиб, аскарлик пайтида ҳам шеър ёзиб туришини ҳис этди...

Султон шу кунлар тенгдош шоир дўсти Амин Умарийдан хат олди. Амин Умарий вакил сифатида Ленинградга бораётганини ёзганди. Султон кўп ўтмай, Ўзбекистон болалари томонидан Ленинград болалари учун тўпланган совгалар эшелонини республика ёшларидан йиғилган вакиллар Ленин шаҳрига ҳеч зарарсиз етказди.

зишгани тўғрисида эшитди. Дўстининг сафарга қандай бориб-қайтганини сўраб-суриштириб, унга хат ёзди.

Май келди... Биринчи май куни қаттиқ шамол қўзғалиб, кечга томон салқин тушди. Султон шу куни пулемёт ёнида навбатчиликда турди. Байрам сабабли, йигитларга ҳар хил расмлар солиниб, илиқ сўзлар ёзилган табрик қоғозлари топширишди. Уларни бугун ароқ билан ҳам сийлашди. Султон тунда гулхан ёқиб, кателогиди чой қайнатди; қўйин киссасида қотган нон, халтачада шакар бор эди, гулхан ёнида ўтириб, ёлғиз байрамни нишонлади. Алламаҳалга бориб, шамол тинди; дарахтзор устида қарғалар қағиллашди. Осмон қип-қизил; гулхандаги чўғлар ёқут каби балқирди... Султон байрамни ҳаётдан ниҳоятда мамнун кўйда, баланд қир бошида, пулемёт ёнида кузатиб қолди...

* * *

Моҳира Султонни хизматга жўнатиб, ўғли билан Андижон бекатида қолгач, муштида гижимланган рўмолчани ёзиб, кўз ёшларини артди. Ўғлининг юз-кўзини ҳам артиб қўйди. Кейин улар, бозорга бориб жамғармасини йўқотган кишидек, паришон ҳолатда уйга қайтишди.

Иўлда Ботир бошини ердан кўтармади, чурқ этмади.

— Майли, қайғурма, ўғлим,— деди Моҳира, ўғли баҳонасида ўз-ўзига таскин-тасалли излаб.— Бизга албатта бир оз қийин бўлади. Лекин зиёни йўқ, ўғлим, яшаймиз...

Уйда Моҳрўй опа Илҳомния ётган беланчак ёнида ўтирар, Нурия билан Румния эса икки ёнда — ҳамон йиғиштирилмаган дастурхоп бошида чўнқайишиб, мудрашар эди.

Моҳира дарров ўрин ташлаб, болаларини бирма-бир ухлашга ундади. Моҳрўй опага, сиз ҳам энди дам олинг, ойижон, Илҳомияга керак бўлса ўзим қарарман,

деди. Султонни кузатиш олдидан, онламанз аъзолари ҳамиша жамулжам бўлишсин, деган яхши ниятда ўртага янги тикилган гулдор, чиройли дастурхонни ёзишганди. Чойнак-пиёлалар, нон бўлаklarини йиғиб, дастурхонни қўлига олди; нчкари хонага кирди. Ёзув столида ётган тоза оқ қоғоз устига енгил чанг қўнган, сиёҳдондаги сиёҳ қуриб қолганди. У даста қоғозни, сиёҳдон ва қалам-ручкаларни китоб жавонига олиб қўйди. Қўлидаги дастурхонни столга ташладн. Стол тортмаларини очиб, Султоннинг ўзидан бўлак киши ўқиши маҳол бўлган шеърларнинг биринчи қоралама нусхаларини жамлади; булар ҳали яраб қолиши ҳам мумкин, деган хаёлда барини дастурхонга ўраб, китоб жавони юқорисидаги бўш ғаладонга жойлаштирди.

У ичкари хонадан чиққанида, онаси, қизчалари ухлаб қолишганди. Фақат Ботир уйгоқ; кўзларини катта очиб, бир нуқтага ўйчан тикнлган эди.

— Сен нега ухламаябсан, ўғлим?!

— Ҳозир ухлайман,— деди Ботир. Бир лаҳза сукутдан сўнг, қизиқ савол ташлади:— Велосипедни нима қиламиз, ойи?!

— Тушунмадим,— деди Моҳира.

— Дадамни велосипедларини сўраяпман...

Султон уч-тўрт йил бурун ўзига велосипед сотиб олганди. У кўпинча Ботирни велосипеднинг олдига ўтириғизиб, кўча айлантлар, баъзан наҳорда мактабга кузатиб қўярди. Ботир отаси билан кўча айланишни ёқтирар, велосипеднинг қайроқтош ётқизилган катта кўчада сакраб-сакраб йўл босишини яхши кўрарди. Афтидан, шуларни эслаган, хаёли қочган эди.

— Велосипед уйда туради, ўғлим,— деди Моҳира.— Даданга тегишли нарсалар ҳам у кишини кутадн; қайтиб келганида, велосипедни яна бирга мазза қилиб минасизлар...

Ботир жавобдан қаноат ҳосил қилдими, ҳар қалай, бошқа индамади, юзини девор томон ўгирди.

Ботирнинг гапи Моҳиранинг бутун фикру ўйини ўғирлади. Болалар зийрак. Қўни-қўшни аёллар муҳтожлик дастидан аскарга кетган эрлари, ўғилларига тегишли уст-бошларни ҳам бозорга чиқаришиб, рўзғорга яратишаётгани маълум эди. Ботир, шундай кунларга қолмаймизми, деган мазмунда савол берганми-кан?! Ҳозирги уруш шароитида бутун турмуш юки бўйнига тушган аёлларни, умуман, ҳеч жиҳатдан айблаб бўлмайди. Ҳар қайси хонадонда, озми-кўпми норасидалар бор. Томоқ сўрашади; устларига бир нима ёпмансанг, қаршингда дийдираб турпшадн. Емиш қаҳат, кийим-кечак фалон пул эканн билан буларнинг иши йўқ! Моҳира энди нима қиларкин?! Болаларни асраб-авайлаб туришга қурби, қудрати етармикин?!

Султон аскарликка жўнаган куннинг оқшоми шундай ўтди.

Моҳира ўглига ўша оқшом: «Даданга тегишли нарсалар ҳам у кишини кутади!»— деб, бекор ваъда берган эди. Тўгриси, кунлар, ойлар ўтиб, ўзи ҳам қўни-қўшни аёллардан бэттар ҳолга тушишини билмаган, ўзига қандай қийин бўлишини ҳалл тасаввур қилмаганди.

Султондан биринчи кунлар хат олишмади. Кейин бир кунн Ботир кўчадан югуриб-ҳовлиқиб келди:

— Она... хат, она... дадамдан...

Моҳирага, Султондан уч-тўрт калима ёзилган кафт-деккина қоғоз келса бас, дунё обод бўлиб кетгандек туюлганди. Ғалати ҳолат рўй берди. Хатни ўқиб, катта-кичик ҳаммалари суюнишди. Аммо дам ўтмай, муддао фақатгина хат олишдан нборат бўлмаганини ҳис этншди; муносиб совғани кутиб, қуруқ мақтов эшитган одамга ўхшаб, ҳаммалари яна ғамгин қиёфага кириб қолишди.

«...Ишқилиб, у томондаги дарс бериб юрншлар, бутун ташвишлар бпр ўйингина экан!»

Султоннинг хатдаги шу бир огиз гапи турмушда

рўй берган ачиқ ҳақиқатни ошкор этгандай бўлди; Моҳиранинг кўзлари мошдай очилди... Сен Султонга ҳам осон тутиб бўлмаслигини англагин, Моҳира. Султон яқин ўртада уйга қайтиши ҳам, болаларинг бошида олдингидек соябон бўлиши ҳам даргумон. Сен унга бутун умидни боғлаб, бўшгина ўтирмасдан, энди ўз кунингни ўзинг кўравер, жоним. Энди хонадонда она ҳам, ота ҳам, аёл ҳам, эркак ҳам — сен. Болаларингни тишингда маҳкамроқ тишлагин, Моҳира!

Илҳомия туғилганидан буён уйда эди. Уйда энди ёқилғи қолмагаиди. Ғаладонларда ун, гуруч, мой ҳам тугади. Болаларнинг уст-боши тўкилябди; баҳорда қишлоқ оғир ботинкани судраб юришибди, ёзлик пой-афзал олиб бериш керак. Болалар қоринлари очганида ҳам, кийимлари йиртилганида ҳам, нимага дадам келмаябди, деб сўрашади. Айниқса кичкинтой Илҳомиянинг кунда берадиган саволи шу: «Нимая дадам теймаябди?!» Ҳеч бўлмаганда, болаларни тўқ, эгни бут ҳолда тутиб туролсайди... Бу савдолар устига...

Бир куни қишлоқдан Фотима опа қуроқдан тикилган сумкани кўтариб келди. Уйда ўйнаб ўтиришган Нурия билан Румия аммаларни оёғига ўралашиб, сумкани ундан тортиб олишди; уй юзида судрай бошлашди.

Моҳира қизлари ншдан хижолат чекди. Фотима опа сумкани очиб, уларга бир ҳовучдан майиз бергач, бутунлай терга ботди.

— Қишлоқда аскар йигитларга совға-салом юборишябди, — деди Фотима опа. — Мен бир оз қуруқ мева олиб келдим; сиз ҳам Султонжонга нимадир юборадиган бўлсангиз, қўшарсиз...

Моҳира совға-салом юбориш кераклиги тўғрисида ўйламаган, бу гап унинг хаёлига келмаганди; буни унга Фотима опа эслатгандек бўлди... Султон ҳамниша, хотиним, болаларим, деб югуриб-елиб юрарди; албатта, уни кўпчилик орасида ўқитиб қўйиш инсофдан эмас. Моҳира энди Султонга ҳам оз-моз қарашиб туриши зарур...

Бундан ташқари, баҳорда Илҳомия Моҳрўй опа билан касалхонада ётишига тўғри келди.

Моҳира вақт борасида ўйламаслиги мумкин, аммо маблағ тўғрисида ҳар қалай бош қотириб, нимадир чора топиши керак эди. Нимадир чора топиш керак!..

У, шу кунлар, Султоннинг Хўжақулга шеърлар топшириб кетганини эслаб, Хўжақулнинг ҳузурига борди.

Хўжақул Моҳирани мулоим жилмайиб, меҳрибон қаршилади.

— Э, келинг, Моҳирабону,— деди ўрнидан ярим қўзғалиб.— Сиз нега бундай кўринмай юрибсиз?! Султонбой дўстим қалай?! Хат-пат ёзбдими?! Болалар?!

Хўжақул Моҳира билан, умуман, ниҳоятда мулозатли гаплашди. Бироқ шеърлар тўғрисидаги саволга жумжалроқ жавоб қайтарди:

— Шеърлар дейсизми?! Идорада ишлар кўпайиб кетди. Шароитни ўзингиз тушунасиз, ёниб-қуйиб ишлайдиган кадрлар етишмайди; кўпчилик ёш болали аёллар, кексалар... Лекин сиз безовта бўлманг. Мен ўзим шахсан...

Моҳира Хўжақулнинг ҳузуридан қўйиш пуч ёнғоққа тўлган кўйда чиқди ва энди қўни-қўшни аёллардек уйдаги кўзига ташланиб, ортиқча бўлиб кўринган нарсаларни баъзан бозорга кўтариб боришдан бўлак чора тополмади. У Султоннинг портфели, янгироқ бир туфлисини ҳам пуллади. Навбат велосипедга келди... Моҳира нимаики сотган бўлса, болалари ичида эслироғи Ботирга билдирмасдан, секин иш тутишга уриди. Аммо даҳлиз бурчагида, ашғол-дашғоллар орасида ётган велосипедни тозалаб-артиб, бозорда пуллаб қайтгач, жуда ёмон аҳволга тушди — Ботирдан қаерга қочарини билмай қолди. Устига-устак, Ботир анойи эмас. Кечқурун даҳлизда тимирскиланди; гўёки велосипед ўрнида игна йўқолгану топиш ниҳоятда қийин бўлгандек, ашғол-дашғолларни бир неча марта ағдар-тўнтар қилди.

— Ойи, дадамни велосипедлари қани?!— сўради ниҳоят.

— Мен уни бошқа жойга яшириб қўйдим,— деди Моҳира чайналиб.

— Бир кўрай... тегмайман...

Моҳира ўғлига, велосипедни сотдим, деган гапни рўй-рост айтолмасди. Бунга ўзи бебурд бўлиб, куни бозорчиликка қолганидан уят, номус ҳисси йўл бермасди. У бирон нима дейиш ўрнига, бошини чангаллаб, аламдан уввос солганича, йиғлаб юборди...

Кейин ўша куни, мен, ўқимишли аёл, шоирнинг хотини, нега бундай ҳолга тушдим, деб ўйлади. Эри кетганидан буён ҳали тўлиқ икки ой ўтиб-ўтмагани: қисқа шу фурсат ичида фақат ўзигина қийналмай, Моҳрўй опа ҳам, болалар ҳам адойи-тамом бўлишганини ҳис этди. Моҳрўй опа сочлари бутун оқариб, мункиллаб қолди; болалар ҳаммаси чўп-устихонга айланди. Нимадир чора топиш керак!.. У бошига тўқмоқ тушгандек паришон, гаранг эди; ногоҳ сергакланди... Сен болачақа, уй юмушлари, турмуш қийинчиликлари сабаб бўлиб, ҳаётдан, одамлардан анча узилиб қолгансан. Сен, умуман, сўнгги йилларда шундай кўйга тушгандинг; эринг хизматга кетгунича, ҳаётни мен учун ҳам эрим ўйлайди, қабилида яшаб юргандинг. Бунинг устига, энди ўттизга қадам қўйган ёш келинчаксан; кўп оддий ҳақиқатларга тушунмайсан, жоним. Бугун ҳам яшаш дегани, ўз ёғида ўзи қовурилиб, кўз ёшлари тўкишдангина иборат эмас. Сен ҳаётга ғамхўрлик қилсанг, ҳаёт ҳам сенга ғамхўрлик кўрсатади; сен атрофдаги одамларни ўйласанг, улар ҳам сени ўйлашади. Эринг уйдан кетдими, эр бўлиб белингни маҳкам танғигин, Моҳира,

Андижон шу кунларда мислсиз даражада ғала-ғовур, тўс-тўполон эди. Ҳар ким ўз дарди, ўзининг турмуш ташвишлари билан овора; илк қарашда, бировнинг бошқа бировга иши йўқдек туюларди. Аммо бу фақат илк ва алдамчи таассурот эди, Жанглар бораётган

фронтлардан узоқдаги яшил воҳа бағрида жойлашган жаннат шаҳарда ҳам аллақачон фронтлар очилиб, одамлар улкан, қудратли сафларга тизилишганди. Бутун Ўзбекистонда бўлганидек, ҳаёт Андижонда яшаган кишилар олдига ҳам бир қатор вазифалар, муаммоларни кўндаланг қилиб қўйганди. Ўнгитларни тўплаб, ҳамон мунтазам аскарликка жўнатиш шундай вазифалардан эди. Кўпчилик тиб ходимлари врач, ҳамшира тарзида урушга кетишганидан, аҳолига хизмат қиладиган шифокорлар сафини тўлдириш зарурати туғилганди. Асқарликка жўнаганларнинг оилаларига имкон етганича ғам-хўрлик қилиш, ёрдам кўрсатиш режалари тузила бошлаганди. Жангчиларга иссиқ кийим, озиқ-овқат, қурол-яроғ жўнатиш энди ниҳоятда жиддий йўлга қўйилганди. Кундузни кундуз, кечани кеча демая, фронтга жўнаган оталар, акалар, ўғиллар учун ҳам ишлаб, планларни тугал бажариш фронт орқасида қолганларнинг оддий бурчи саналарди. Худди мана шу вазифалар, муаммолар қатори, бутун республикадаги сингари, Андижонга ҳам душман қўлида қолган ерлардан минг-минглаб хонадонлар кўчирилиб келтирилган, буларни шаҳар ва районлардаги уй-уйларга жойлаштириб, бошпана билан тезда таъминлаш керак эди. Вагон-вагонларда тикилишиб, ҳамма нарсадан айрилган, хароб қўйга тушганлар орасида, айниқса ота-онасиз қолган ғариб-абгор, очьялангоч норасидалар кўп эди. Шаҳардаги ҳар икки-уч кўчанинг бирида «Болалар уйи» очилган, буларга тарбиячилар етказиб бериш ҳам шу кунлардаги муҳим вазифалардан бирига айланганди.

Моҳира велосипед воқеаси рўй берган ўша кундан кейин «Болалар уйи»га ишга кирди. Унинг ҳаётига янгича баҳор эпкинни теккандай бўлди. Кўнгли анча ёришди; ўзини худди бели маҳкам танғилгандай, одамлар сафига дадил киргандай сезиб, руҳи кўтарилди. Болалари ҳам энди кўпинча унинг ёнида бўлишди. У тарбиясидаги болаларни ўз фарзандларидан ажратмади,

аксинча, фарзандларини уларга қўшиб юборди. Барча норасидаларни бирдай бағрига босиб, мурғак қалблардаги жароҳатлар ювилишига ёрдам бергиси келди...

Инсон кўнглидаги жамки ҳасратларни хатга солаверса, ҳар қандай қалин, сифатли қоғоз ҳам куйиб, қорайиб кетиши мумкин. Султоннинг: «Ишларинг қандай? Қийналмаясизларми?!»— деган доимий саволларига, Моҳира: «Тузук. Яшайбмиз. Сизни кутябмиз!»— деб, лўнда жавоб ёзди; Султон унинг бошидан кечган савдолар, кўнглини кемирган дардларни билмай қолаверди. У, Султон ака қайтиб келганида, уйда бемалол ўтиришиб, ҳаммасини бафуржа гаплашармиз; инсоннинг табиатида яхши бир ҳислат бор; инсон ўтган дарду аламларни осойишта, баъзан ҳаттоки кулиб эслайди; биз ҳам шундай қилармиз, деб ўйлади...

Илҳомия билан Моҳрўй опа ёзга бориб, ниҳоят касалхонадан чиқшди. Моҳира Илҳомиянинг соғайиб семиргани, оппоқ, дўндик қизалоқ бўлганига суюнди. Аммо бу қизи аввалдан кўп касалга чалиниб ўсгани сабабли, унга ҳамон кўнглида қандайдир ваҳм сақлаб, қўрқиб қарарди...

* * *

Хўжақул одати бўйича уйга тушлик қилгани келганида, икки-уч гал Шарифа, мен ҳам сиз билан кўчага чиқаман, деб фойтунда шаҳар марказигача борди. Хўжақул Шарифанинг бу ишига ортиқча аҳамият бермади; хотиним уйда зериккандир, балки, магазинларни айланар, балки, синглисини кўриб, қайтар, деб ўйлади. У хонадонда ҳар қалай осойишта, тотув ҳаёт кечиршганидан мамнун эди; хотини асосан итоатли, мўмин-мулоим аёл экани ҳам унга хушёқарди.

Шарифа шундан сўнг бир кунни зимдан ғойиб бўлди, кутилмаган бу воқеа июнь ойи ўрталарида рўй берди...

Хўжақул кечқурун шундан уйга паришон қайтди.

Кундузи комиссиялар келишиб, идора ишларини текширишган, улар бирон айб тополмаган бўлишса ҳамки, Хўжақул андак ғашланган эди. Тунда яхши ухлай олмади. Хотинига ҳеч нарса дегани йўқ; ўзи у ён-бу ёнга беозор ағдарилиб, узоқ нотинчланди; уф тортди. Саҳарга яқин қотиб қолганди; мамнун уйғонди. Кечаги бутун оромсизлик унга энди бемаъни туюлди; ўринда ўтирганича, яйраб керишди. Шундан кейин, бирдан Шарифанинг уйда кўринмаётганини сезди; уй қандайдир сув қуйгандек жимжит эди. У, Шарифа нариги хонада дастурхонни тузаб қўйиб, мени безовта қилмаслик учун, нафас ютиб ўтиргандир, деган хаёлга борди. Қаравот устига қуёш келиб қолганди; буни пайқагач, ишдан ҳам бир оз кечикибман шекилли, хотиним вақтида уйғотса бўлармиди, деб ўйлади; хотинидан инжиди. Унинг ён дафтар, қопчиқ, чўнтак соати дераза олдидаги думалоқ стол устида ётарди; ўрнидан туриб, биринчи навбатда соатга қарагиси келди. Қаравотдан олдин оёқларини оҳиста пастга туширди; кейин, секин ўридан турди. Столга яқинлашди. Соат ўндан ўн беш минут ўтганди. Уҳ-ҳў, бир соатдан ҳам кўпроқ кечикибман, роса кечикибман-ку, ўйлади ўзича ва шу аснода беҳосдан ён дафтар остида нималардир ёзилган бир варақ қоғоз ётганини кўрди. У кўнглида қандайдир бир ғашлик сезиб, варақни дархол қўлига олди. «Хўжақул ака, мен кетдим. Ҳозир «Уй дафтари»дан ўчирганман, бе-корга қидириб юрманг. Анча йиллар иккиланиб юрдим, охири бўлмади. Сиздан илтимосим, мени ёмон сўз билан эсламанг. Шарифа.» Хўжақулнинг эси чиқиб кетди; оёқларидан буткул мадор қочиб, курсига чўкди... Йўқ, хотиним мени бир қўрқитай деб, ҳазиллашган бўлса керак!.. У ўридан қайтиб қўзғалди; нариги хонага — оёқлари хасталигини ҳам унутиб, шошқин йўналди. Хона ўртасидаги узун столда дастурхон тузалган, аммо Шарифа йўқ эди. У худди Шарифа бирон бурчакда биқишиб ўтиргандек, бутун хонани аланг-жалаңг кўз-

дан кечирди. Шарифа топилмади. У ҳовлига чиқди, Ошхонани, омборхона вазифасини ўтаган уйчани, ёзда баъзан дам олинадиган салқин ертўлани — бутун ҳовлини тинтиди. Шарифа бари бир кўринмади. Яна уйга кирди. Иккала хонани қадам-бақадам айланди. Янги турмуш қуришган ёшлик пайтлари Шарифа бир гал нимадир бўлиб, уни кўрқитиш мақсадида ҳазиллашган — каравот тагига беркинганди; каравот тагига ҳам қаради. Ниҳоят, Шарифанинг чиндан кетиб қолганига ишона бошлади; йиғлагудай ҳолга тушди. Бироқ ана шунда бехосдан бериги хонада, қуйи деворда осифлиқ рубоб ўзининг одатдаги ўрнида тургани унинг диққатини жалб этди; унга рубоб уйда турибдими, демак, Шарифа ҳам ҳеч қаёққа кетмагандек туюлди... Хотиним мени кўрқитай деб ҳазиллашган, ўйлади у. Хотин кишининг баъзида истиғно қилиши табиий. Ортиқча безовталаниш шарт эмас. Бозор-ўчарни, магазинларни айланиб ёки синглисини кўриб, тушга томон уйга қайтади. Бу ўйинларнинг ҳаммаси зеркишдан; уйда у баъзан зерикади...

Хўжақул осойишталик ҳис этди. Ювииниб-кийинди. Аммо нонушта қилиш ҳар ҳолда кўнглига сиғмади; кўчага йўналди.

Уни ҳар кунгидек дарвоза олдида фойтун кутиб турарди. Фойтунчи қария Хўжақулми, хотиними чиқиб: «Келдингизми?» дейишини пойлайвериб, жонига теккандир, бошини вазмин буккан, қўллари билан елкаларини қучганича, пинакка кетганди.

— Мени нега чақирмадингиз, амаки?!

— Ўзингиз уйга сапиллаб кираверган одамни яхши кўрмайсиз... мен билмасам...— ғудранди қария. У қамчини олиб, ҳавога кўтарди.— Чу, жонивор...— Кейин, негадир яна ғудранди:— Ул-а...

Хўжақул идорада соат роппа-роса ўн икки бўлгунча тинч ўтиролмади. Кўнглини ҳадеб васваса тутаверди. Ишлай деб ишга ҳам қўли бормади. Орадан бирон соат

ҳам ўтмай, эшикка чиқиб, фойтунни уй томон шахдам ҳайдатди.

Фойтун уйга етиб келганида, Хўжақулга негадир хотини ҳозир уйда ўтиргандек, аммо фойтунни кўрса бас, дарвозадан отилиб чиқиб, фойтунга минганча, аллақайларга учиб кетадигандек туюлди.

— Сизга бугун кечгача жавоб, амаки,— деди у фойтунчи қарияга довдираган, телбаланган ҳолатда.— Идорага тушдан кейин ўзим борарман...

Қария хўжайиннинг авзойи бошқача бўлиб, бутун хатти-ҳаракатлари пойма-пой эканига ҳайратландими, ишшайиб, елкасини ғалати қисди.

Хўжақул ҳовлига шошилиб кирди; яна эрталабгидек чарх ура бошлади. Ҳеч ким йўқ. Жимжит.

Ушнинг энди умиди барбод бўлди. Бўшашиб, мунғайиб хона ўртасидаги дастурхон тузалган узун стол ёнига ўтирди; бошида калхат айланган қушчадек, бўйинни елкалари орасига тортиб, елкаларини букди. Кунлар исий бошлаганидан буён оёқларидаги бод бир оз қайтиб, жонига оро кирганди; шу дамда ногоҳ оёқлари увишиб, худди қишдаги сингари қаттиқ санчишга тушди. «Хотиним мендай хаста одамни ташлаб кетибди-я!»— Шарифа тўғрисида койиниб ўйлади Хўжақул. Сўнг хаёлидан бундай гап ўтди: «Мен уни яхши кўраман; мен усиз туролмайман; мен нима қилсам бўларкин?!»

Шарифанинг кетиб қолгани аниқ эди. Шундан, Хўжақулнинг хаёлини Шарифа ростдан кетганмикан, йўқми деган савол ўрнида, энди янги савол эгаллади: «Шарифа қаёққа кетди экан?!»

Хўжақул жонланди... Хотиним қаёққа ҳам кетарди?! Ҳамиша сингисини ўйлаб, сингисига ҳомийлик қилиб юриш одати бор эди; ўшанинг уйда яшашга қарор қилгандир! Албатта, шундай!

У ўрнидан сапчиб, дарҳол Шарифани топмоқчи, қўярда-қўймай уйга етаклаб келмоқчи бўлди. Аммо ўр-

нидан туrolмади: ниҳоятда очиққан, мадори қочиб, силласи қуриганди.

Япасқи темир чойнакдан пиёлага совуқ чой қуйиб, нонга ёғ суркади; енгил-елпи тамадди қилди. Оқибат, ўрнидан қўзғалди. Пойгакда ётган ингичка, нозиккина ёғоч ҳассани қўлига олди; фойтун йўқ, пойи-пиёда йўлга тушди.

Шарифанинг синглиси бозор яқинидаги пасткўчада турарди.

— Салом алайкум, Инобатхон. Яхши ўтирибсизларми?!

У ҳовлига қадам қўйганида, Инобат ўрик остидагн катнинг четига ўрнашиб, кенжатой боласини эмизарди; унинг қолган бир-бирларига ўхшаш, етишмовчилик дастидан усти йиртиқ-сиртиқ, кир-чир болалари ерда думалашиб, тупроққа ботишиб ўйнашарди.

— Келинг, почча!— катдан тушди Инобат.— Салом алайкум. Сиз бу қандай бўлиб...

Хўжақул чайналиб қолди:

— Мен шу... Опангизни излаб... Эрталабдан буён...

Инобат боласини катга ётқизган, уни қаршилашга ошиққанди; олдинга босиб-босмаслигини билмагандай, бирдан қотиб қолди. Кейин қандайдир чинқириб йиғлаб, дунёни буза бошлади:

— Менинг опамга нима бўлди, худойим?! Сиз менинг опамни нима қилдингиз, почча?! Сиз менинг опагинамни қаерга йўқотдингиз?!

Хўжақул ҳозироқ бу ердан даф бўлмаса, шўрига шўрва тўкилишини ҳис этди. У, буёққа келаётиб, ишнинг бундай кўчиш эҳтимоли ҳам борлигини ўйламаганди. Ўзини дарҳол кўчага урди.

Идора томон илдам кетаётиб, Инобатни тушуннш мумкин, мен Инобатдан ранжимаслигим керак, деган гап хаёлидан кечди. Шарифа уйда хат қолдириб, ўз ихтиёри билан кетган бўлмаса, эҳтимол, Хўжақул ҳам бирон кор-ҳол рўй бергандир, деб билар, аллақачон

милицияга хабар қиларди. Унга фақат Инобатнинг шовқин солиб, қандайдир таъна оҳангида сўзлангани малол келди. Инобат гўёки: «Опамнинг кетганига сен айбдорсан!»— деганга ўхшарди. Бу унга худди дард устига чипқондек бўлиб туюлди.

Хўжақул, мана энди, кўп нарсаларни ўйлаб, муҳим бир савол тўғрисида шу дамгача бош қотирмаганини сезд: «Шарифа ўзи уйдан нима учун кетди?!»

Унинг назарида, Шарифа уйдан кетишига ҳеч қандай аниқ сабаб йўқ эди. Сўнгги кунлар хонадонда умуман арзимаган низо ҳам чиқмаганди. Булардан ташқари, Хўжақул бадмастлик қилган, айрим кишиларга ўхшаб, хотинбозлик кўчасига кирган ҳам эмасди. Уруш бораётган, турмуш ҳар қачонгидан оғирлашган бир пайтда Хўжақулдек тинч юрган, обрўли жойда ишлаб ҳар томондан таъминланган одамни хотини ташлаб кетиши унчалик ақлга сиғмайдиган воқеа эди!

У хаёлини чулғаган саволга жавоб тополмади. Эҳ, аттанг, Инобатнинг феъл-атворида Шарифага хос бўлган мўмин-мулойимлик йўқ; ерга урсанг осмонга сапчийди; бундай аёллар билан бемалол ўтириб гаплашолмайсан. Инобат шовқин солмасдан ўзини босиқ тутса, Хўжақул Шарифа унга сўнгги пайтларда нималар деганини сўраб-суриштирган бўларди. Тўғри, Инобат опаси йўқолганини Хўжақулдан эшитди; хабардор эмаскан. Аммо Шарифа ҳар қалай ўзи тўғрисида унга нималардир айтган; ахир, Инобат бекорга таъна оҳангида сўзланмайди-ку! Эҳ, аттанг...

Хўжақулнинг идорада ишлари юришмади. Устига-устак, оёқларида турган санчиқ уни қийнай бошлади. У кундалик ишдан кетиш вақтини кутиб ўтирмасдан, яна эшикка чиқди; яна фойтунни уй томон шахдам ҳайдатди.

Унинг ўй-хаёлида ўзи жавоб топишни истаган, Шарифа деган биргина исмга боғланган қатор саволлар энди янгидан айланди. У фойтунда уйга қайтаётди:

«Балки Шарифа бутунлай кетмагандир?! Ҳозир уйда ўтиргандир?!»— деб ўйлади. Ҳовлида ҳеч ким йўқлигига қаноат ҳосил қилгач: «Шарифа қаёққа кетди экан?!— мазмунидаги иккинчи саволга жавоб излади. Кейин ҳаммасидан муҳим савол уни қийноққа солди: «Шарифа ўзи уйдан нима учун кетди?!»

Хўжақул ҳовлига чиқиб, уйга кириш, тинмай хонадан-хонага ўтишни қўймади. У хотинини ортиқ қидирмасди; хотини йўқлиги маълум. Аммо бари бир ўзи ниманидир йўқотгану, албатта қидириб топишга аҳд этгандек, чарх ургани-урган эди. Қайта-қайта бериги хонада, қуйи деворда осиглиқ рубобга кўз ташларди. Рубоб илинж бўлиб, ҳар гал қараганида унга гўёки хотини уйга кириб, рўпарасида бошини итоаткорона букиб тургандек туюларди... Бир гал рубоб олдида тўхтаб, хотини торларга шошмасдан бармоқ уриб, ашула айтган пайтларни эслади; Султон ёдига тушди... Шарифа Султонлар билан оилавий дўстлашиб юрганимизни ҳисобга олиб, уларникида яшашга қарор қилган бўлсачи! Моҳира Шарифанинг ўз уйида туришига ҳеч қачон монелик кўрсатмайди... Хўжақул жонланди. Жонланди-ю, кейин яна бўшашди; унинг хаёлида бу фикр учқундек милт этиб, дарҳол сўнгандек бўлди. Моҳира қайсидир кунни идорага келганида, уйдаги бир хонани қандайдир белоруслар оиласига бўшатиб бериб, болалари билан иккинчи хонада тиқилишиб яшаётганини айтганди. Душман қўлида қолган ерлардан кўчирилган оиллага жой берган Моҳира Шарифани ҳам уйда бемалол сиғдириши мумкин; аммо гап шундаки, коммунал хўжаликка қарашли каталакдек уйда икки оила тургач, ерга игна тушса билинадиган бўлиб қолган; Шарифанинг ўзи уларникига бостириб боришни эп кўрмаса керак!

Тун кирди. Қоронғи тушди.

Хўжақул кунни ўтказаётиб, олдинда ҳали тун борлиги, қоронғилиқ билан берга ёлғизлик балоси ҳамла

қилишини ўйламаганди. Бутун хаёлини Шарифа эгаллаб, бугун умуман ўзи тўғрисида қайғуришга улгурмаганди. Вақтида овқатланишни эсламагани сингари, дунёда кундуз ва кеча, ҳамдамлик ва ёлғизлик аталган қарама-қарши қутблар мавжудлигига ҳам эътибор бермаган эди.

Тун кириб қоройғи тушгач, уни бирдан ваҳм босди; кимдан, нимага қўрқаётганини ўзи ҳам билмас, аммо кўнглидаги ваҳм ҳиссини ҳайдаб юборолмасди. Уйдаги барча чироқларни ёқиб чиқди, бўлмади. Дарвозага занжир устидан қулф солди; бўлмади. Ниҳоят, тезроқ ётиб ухлашга, шу йўсинда ёлғизлик дастидан қутулишга қарор қилди. Ётоқхонадаги чироқни қолдириб, бошқаларини ўчирди; эгнини ҳам алмаштириб ўтирмай ўрнинга чўзилди.

Кўзлари эндигина иллина бошлаганида, эшик негадир секин ёғирлагандек бўлди. Кейин кимдир енгил, шилшип босиб унга яқинлашди. У юраги орқага тортиб, кўзларини чирт юмди. Аммо шу аснода биров юз-кўзларини мулоҳим сийпалаётганини сезиб, ўзига келди; жонланди. Кўнгли эриб, шу қадар яйраб кетдики, умрида ҳеч қачон бунчалар роҳатни туймаганди. Кўзларини очди... Қўшнингнинг томдан-томга ўтиб юрадиган, бировларнинг уйига тушиб, кўпинча ётиб қолаверадиган қора мушуги хонага кириб қолган эди.

Хўжақул ўрнидан сапчиди:

— Кет! Йўқол! Падарингга лаънат!..

Мушук ўзини деразадан ҳовлига ташлади.

Хўжақул ўринда ўтирганича, оёқларини қучди. Оёқлари чидамсиз даражада оғрий бошлаганди. Ўзининг ҳолига ўзи ачиниб, кўнгли бузилди. Кунни бўйи босиқлик қилишга уринганди; энди бўлмади; елкалари титраб, пиқ-пиқ йиғлашга тушди. У йиғлар, янгигина шоҳи кўйлагининг енги билан кўзларини артар, яна йиғларди.

Кўнглини бир оз бўшатгандек бўлди. Кейин ўринда

чўнқайиб ўтирганча, алам билан Шарифани кескин койишдан ўзини тўхтатиб туролмади. «Шарифа артистдан чиққанди; охири бари бир артистлигига борди!»— деб ўйлади. «Вақтида андижонлик Шарифага эмас, бухоролик бошқа бирон қизга уйлансам, бахтлироқ бўлармидим!»— деб ҳам ўйлади. Жуда кўп гаплар хаёлидан кечди... Мен Шарифани деб ортиқча кўзёш тўкмаслигим, ўзимни-ўзим ўтга ташламаслигим керак. Шарифанинг уруғига қирон келгани йўқ, истасам эртагаёқ ўнтасини уйга бошлаб келамап. Ҳозир қизлар, аёллар аскарликдан икки қўли ёки икки оёғидан ажралиб қайтган йигитларга ҳам жон деб тегишябди; менинг нимам ёмон?! Бир хотин учун шунчалик куйганим етар, кетса, садқан-сар, кетаверсин; ҳали бир куни ўзи ялиниб-ёлвориб келади, мен унга ўшанда қайрилиб ҳам қарамайман...

У кун ёришгунча тўшақда бирдай чўнқайиб, гоҳ таскин излаб, гоҳ аламдан йиғлаб ўтирди.

Кун ниҳоят ёришди.

Хўжақулнинг кўнгли беҳузур, боши шишган эди.

* * *

Худди шу воқеадан сўнг, Хўжақул тез орада сочлари оқариб, анча қариди.

Унинг юриш-туришда ҳам энди олдингидан бошқа-ча хислатлар пайдо бўлганди. У эрталаб ишга барвақт келар, кечқурун уйга кеч, гўёки биров мажбур қилаётгандек истар-истамас ҳолатда қайтарди. Кундузи соат рошпа-роса ўн иккида тушлик қилмасди. Умуман, маза-ли овқат ҳақида ўйламас, турмушида ҳузур-ҳаловат қолмаганидек, ейдиган таомида там-маза йўқ эди.

Хўжақулга уйда ҳам, ишда ҳам нимадир етишмаётгандек бўлиб туюлар, у бундан мунтазам асабийланарди. Баъзан Шарифани эслар, Шарифа мендан узоқда, қаерлардадир хору зор бўлиб кетмадимикин, деб ўйлаб, инжирди. «Тентак, менга жабр қилгани майли, ўзинга

кўпроқ жабр бўлди»,— деган гап кўнглидан кечар, ўзи ва хотини тақдирдан безовталаниб, қаттиқ ҳаяжонланарди.

Хўжақул хотини уйдан кетгач, унга бағишлаб бир даста «Ҳижрон шеърлари» ёзди. Булар кимгадир ёқиб-ёқмаслигидан қатъи назар, Хўжақулнинг ўзинга ниҳоятда ёқар, у кўпинча кунбўйи идорада ўтириб, ўз ёзгаларини қайта-қайта ўқигани-ўқиган эди. Айниқса, Шарифа кетган кунга бағишланган шеърни кўп такрорларди:

Мен сени севардим ўзимдан кўпроқ,
Бевафолик қилдинг иккимиз учун...

Хўжақул Султоннинг шеърлари бўйнида турганини ора-сира эсларди. «Одам эмасман мен...— ўйларди у.— Дўстим мендан илтимос қилганди ахир. Уларни аллақачон кўздан кечириб, пичоққа илинганларини бирон ёққа таклиф қилишим керак эди. Мен бўлсам...» Аммо шундан кейин, дарҳол ўз-ўзини оқлашга тушарди: «Айб мендами. Шароит... Мен жўрттага судраётганим йўқ-ку... Бўш бир пайт топилганида, албатта...»

* * *

Шоир киши шеър ёзсин-ёзмасин, бари бир, хаёлида баъзан шеърини сатрлар чарх уриб туради. Султон «Чавандоз»дан кейин қайтиб яна қўлига қалам олмаган, аммо шунга қарамай, тўрт сатр шеър кеча-кундуз хаёлида такрорланар, унга кайфият бағишлар эди:

Болажонлар — бол, дегандим, сиз таъмага
тўлиб,

Йўлда қолдирдингиз болни ҳам,
Гулдан-гулга қўнган капалаклар бўлиб,
Кетмаябсиз кўзим олдидан...

У тушларида қандайдир ўнгидан ҳам ортнқ уйи, хотини, айниқса, болаларини қўмсар, ажабо, юрагида болаларини нақадар яхши кўришини тушларида ўнгига

нисбатан кўпроқ ҳис этарди. Чамаси, Султон, кундузн уй тўғрисидаги хаёллардан атайин қочар, тунда эса бу хаёллар эркинлик сезишиб, бемалол бостириб келишар эди. У тунларда баъзан хотинига ўзича хатлар ҳам ёзар, шундай пайтларда ўнгида ёзмаган гаплари гўёки бемалол қоғозга тушаётгандек бўларди. «Ой, Моҳирам, ой, жоним,— ёзарди Султон.— Мен сизларни бир мартагина кўришга қандай зорман, билмайсан! Ижодни, дунёнинг бутун ишларини четга суриб, болажонларимни бир оз ўйнатгим келади! Ахир нима қилай, мен аввалдан болаларни жуда яхши кўраман; гулларни, қушларни, тинчликни. Ой, Моҳирам, билмайсан...

Аскарча ҳаёт асосан бир маромда давом этарди...

Латиф тошкентлик қизга кунора хат ёзар, кўнглида расмга қизиқиш бўлганидан, хатнинг тепасига албатта битта каптарнинг расмини тушириб, хат охирида қатор тувакларга солинган ҳар хил гулларни чизарди. Иброҳим ўзича буни бачканалик деб билар, илжайиб бошини чайқаганча, унга тегишарди:

— Сен хатни кўп бежамасдан, маъшуқанг географияга қандай қарашини суриштириб қўй, оғайни. Бўл-маса...

Латиф қизариб-бўзариб, ёзаётган хатини яширар, кейин бехос бўғилар эди.

— Бу мени ўзи ёмон кўради, Султон ака, жудаям ёмон кўради,— дерди у болаларча жаҳл билан алам қоришган кўйда.— Бу мени болалигимда кўп урган ҳам, сиз билмайсиз, Султон ака...

Иброҳим баттар илжайиб, бошини чайқарди:

— Жинни! Болаликдан гапириб, қўлимни яна қичитябсан...

У Латифга ора-сира тегишиб туришини айтмаганда, жиддий юрар, айниқса, Султонга нисбатан муносабатда жиддий эди. Бунга фақат Султоннинг ундан ёши улуглиги сабаб эмасди. Иброҳимга Султон қандайдир сирли киши бўлиб туюларди. У Султон билан тез-тез суҳбат-

лашиб турнишга дил-дилдан ташналикши ҳис этар, ҳар гал суҳбатлашгач, ўзни қандайдир улгайиб, янгича камолотга эришаётгандек сезарди. Иброҳим Султоннинг мамлакатлар, одамлар, қизиқ тарихий воқеалар, дунёда юз бераётган ҳодисалар тўғрисидаги ҳикояларини тинглаб, сафдош дўстининг билим доираси нақадар кенглигидан ҳайратланар, ўзига-ўзи то ҳозир ҳеч нарсани ўрганмай, сўппайиб юравергандек туюларди... Бемалол суҳбатлашиб ўтиришга албатта ортқича вақт ҳам, имконият ҳам йўқ: Султон кўпичча унда-бундап, узук-юлуқ сўзланарди холос, Иброҳим шунга ачинарди. «Лондонда бир тобутсиз чол вафот этган қайсидир қариндоши учун тун бўйи ухламай тобут ясайди; лекин бомба портлаб, уруш касридан эртаси куни таниш-нотанишлар унинг ўз жасадини шу тобутга солиб кўмишади... мана, сизга урушнинг манзараси!»— дерди баъзан Султон. Баъзан бундай ҳикоя қиларди: «Лола деган етти ёшлардаги қизча бор эди. Ўзи жуда кичкина-ю, вой, ҳандалак бўйли, деб ҳазиллашсангиз, жаҳли чиқарди; катталарга тақлид қилишни ёқтирарди. Ҳар ҳафтада кинога борарди; «Чапаев» фильмини бир ўн марта кўрган. Биласизми, қизча Чапаевнинг фильм охирида дарёга чўкиб кетишини ҳеч қабул қилолмайди; ҳар гал, Чапаев ниҳоят сувдан чиқса керак, деб кутади. Фильм одатдагидай тугагач, уйга қош-қовоғи солиниб, хафа бўлиб қайтади... «Султон ора-сира Иброҳим ҳеч қачон эшитмаган ёки эшитиб, кимлигини унча билмаган кишилар номини тилга олар, улардан ёниб, жўшиб гапирарди. Спитамен, Сосунли Довуд, Муқанна. Кейин, Бателмус, Рафаэл, Архимед, Данте... Иброҳимнинг хаёлида бу номлар қориниб кетар, Султон булардан қайси бирлари ҳақида қандай фикр юртгани ҳам тезда хотирасидан кўтариларди. У Султоннинг самовот ва инсоннинг кўкка парвози тўғрисида ҳаммадан кўпроқ сўзланишига эътибор қилган, унда негандир: «Султон ака илк ёшлиқда учувчиликка қизиққан бўлса керак!»— деган-

дек таассурот уйғонганди. «Бир вақтлар машҳур Блерио Ламанш орқали учганида, жаҳон ҳайратга тушиб, ёқа ушлаганди,— дерди Султон.— Аслида, бу ҳеч қандай мўъжиза эмас, оддий воқеа эди. Ҳали инсон ер шарини бир кунда, бир соатда гир айланиб, қайтиб қўнадиган бўлади; ҳалл одамлар сайёрадан сайёрага ўтиб, йўл-йўлакай тўхтаганча, папирос ҳам тутатиб оладиган бўлишади!» Иброҳим «машҳур Блерио»ни билмас, бундай ҳикояларга яхши тушунмасди. Унинг ҳаётда эгаллаган бутун билими ҳам, умрида қилган бутун меҳнати ҳам ерга, деҳқончиликка даҳлдор эди. Аммо шунга қарамай, у ўзини оқтамасди. Дунёда анча-мунча гаплардан беҳабар эканини ҳис этиб уялар, сафдош дўсти баҳонасида ўзи билмаган нарсаларни ўргангиси келарди...

Султон қанчалик камтарлик қилиб, индамай юрмасин, бари бир, унинг катта муаллим, таниқли шоир экани аста-секин кўнчиликка ошкор бўла бошлади... Навбатчиликда турган Иброҳим бир куни баракка қовун кўтарган икки кишини бошлаб кирди:

— Орамизда Жўра ака дегани ким, йигитлар?!

Султон ўрнида чўзилиб ётганди, ирғиб туриб, қайрилиб қаради; сўнг келган меҳмонларга пешвоз югуриб, улар билан дарҳол қучоқлаша кетди. Султонни эскидан танишлари, аксар қадрдонлари отасининг исми билан «Жўра ака» аташар, бунга унинг ўз шеърларига «Султон Жўра» деб имзо чекиши ҳам маълум даражада сабаб бўлган эди. У ниҳоят атрофидаги йигитларга меҳмонлардан бирини Қосимов, иккинчисини Мамажонов деб таништирди; атрофидаги йигитларни ҳам уларга танитди.

— Биз кетябмиз, Жўра ака,— деди Қосимов.— Бир оз бўш вақт бор эди, ҳовлиқиб буёққа келавердик...

— Балки бошқа кўришармиз, балки йўқ. Сизни учратмай кетаверишни кўнглимиз қабул қилмади,— деди Мамажонов.

Султон дўстларини кўрганига хурсанд эди, завқла-
ниб кўлди:

— Қўйинглар, ундай гапларни! Бизга дийдор наспб
этмасдан, кимга насиб этади! Келганларинг учун эса
каттакон раҳмат...

Шундан сўнг Султон билан дўстлари институт, ада-
биётга тегишли гапларни ўртага тўкишиб, анча суҳ-
батлашишди. Улар Москва остоналаридаги жанглар,
Ленинград қамали тўғрисида ҳам гаплашишди. Кейин
Кавказ, Калинин, Сталинград фронтларидан сўз очи-
шиб, биз қайси фронтга бориб қоларканмиз, ҳаммамиз
бир ерга тушсак қанийди, деб хаёл қилишди. Ниҳоят,
баракдаги барча йигитларнинг оғзи тегсин, деб қовун-
ларни юпқа тиликларга қирқишиб, ҳаммага тенг тар-
қатиб чиқишди. Меҳмонлар Султон билан яна бир кар-
ра кучишиб, бу ердан кетишгач, Иброҳимнинг бирдан
қош-қовоғи осилди.

— Катта мударрис экансиз, Султон ака, шоир экан-
сиз. Индамайсиз,— деди у.— Камтарлик яхши, лекин
айтиб қўйсангиз...

Султон чеккага ўйчан тикилиб турганича, унга осо-
йишта жавоб қилди:

— Бунинг аҳамияти йўқ, Иброҳим. Биз ҳаммамиз
ҳам аскармиз...

Султон ўзининг мавқеи, обрўйига лоқайд қараса-да,
шу воқеадан кейин кўпчилик йигитлар унн олдинги
пайтлардагига нисбатан энди кўпроқ авайлашга ҳара-
кат қиладиган бўлишди. Улар Султон тўғрисида ўзла-
рича: «Бу одам келажакда ҳаётга ҳозиргидан кўпроқ
хизмат қилиши мумкин! Бундай одамларни албатта
асраш керак!»— дейишарди... Султон Иброҳим, Латиф,
самарқандлик Азизов, Рустамов ва Акрамовлардан
бўлак, Енгил саноат техникумини битириб маълум муд-
дат Бухородаги заводлардан бирида механик бўлиб
ишлаган тошкентлик Жалол Шаҳбозов деган йигит би-
лан ҳам қалин дўстлашганди. Бу йигит ҳар қандай

шароитда йўлини топиб, Султоннинг кўнглини кўтаришга уринар, жилла қурса Бухородан гап очар, Султонга ҳамиша нимадир ёрдам кўрсатишга ошиқарди. У баъзан кундуз, баъзан тунда пойи-пиёда узоқ йўл босишганида, ҳеч кимга сездирмай, Султоннинг елкасидаги юкини олиб, кўтаришиб борар, Султон ошхонада навбатчилик қилишига тўғри келганида, Султонга ўқиш-ёзишга вақт қолсин, деб ўзи иккита пақирни кўтариб сув ташиш, картошка тозалашга тушиб кетарди... Аммо Иброҳим сафдош дўстига ҳаммадан кўпроқ қайишиб, энди уни қадам-бақадам кузатишни одат қилганди...

Аскар йигитларга теккан тамаки доим бирдай етарли эмас, мурч-қалампир сингарн дориворлар деярли топилмас эди. Султон аксига кўп чекар, аччиқ дориворларни ёқтирарди. Шундан у гоҳо уйдан доривор, папирос, гугурт юборишларини сўрарди. Бироқ бир папиросни торта бошласа, тамом, атрофини дарров «харидор»лар ўрашарди. Султон беозор одам бўлганидан, папиросни ҳам, гугуртни ҳам атрофдагиларга улашиб, ўзи яна қуруқ қолаверарди. Ёки икки қатор узун стол қўйилган, беш юз-олти юз киши бир йўла овқатланидиган катта ошхонада ўтириб, қўйин чўнтагидан дориворни чиқариши заҳоти, атрофдан унга томон чўзилишар, дам ўтмай дориворлар ҳам кунпаякун бўларди.

Иброҳим Султоннинг қўли очиқликдан жабр чекиши, кейин қийналиб юришини билар, Султонни атрофдагилар тушунишмаганидан хуноби чиқарди. У, айниқса, Латиф ҳам чекиш, доривор борасида Султонга шерикчилик қиладиганлар тоифасига кирганидан куярди. Латиф Султоннинг теграсида айланаётганини кўриб, баъзан тутақиб кетарди:

— Сен папиросни қўлингда тўғри тутолмайсан; кашандаларга суқилиб нима қиласан, оғайни!— У баъзан ошхонада ҳам Латифни тергар, кинояли оҳангда сўз қотарди:— Сизга худди мана шу доривор етмай турганди, жигарим, Олаверинг!

Султон атрофдагилардан сира инжимаганга ўхшар, у қийналса, ҳамиша ўзича қийналарди.

Иброҳим Султоннинг шундай майда-чуйдалар бобида ҳам ўзини ниҳоятда содда, оддий тутишига қойил қоларди. У энди Султоннинг болалик, илк ёшлик кунлари Бухорода ўтгани, уйда хотини, ўғли ва қизчаларни қолишганини биларди. Баъзан: «Менинг болаларимга ойдиси ҳафтада, ойда оз-моз ширинлик ҳам олиб бераётганмикин?!»— деб куюниши ва баъзан: «Уй-уйларимизда ҳар қалай палов пиширишнинг иложи бўлаётганмикин?!»— деб қайғуришидан хабардор эди.

— Ширинлик, дейсизми, Султон ака? Палов, деябсизми?!— сўрарди Иброҳим Султоннинг яна нималар дейишига қизиқсиниб.

— Болалар ўзининг бола эканини унутмаслиги керак!— дерди Султон ўйчан ҳолатда.— Бизнинг паловдан ўтадиган таом йўқ. Халқ қашшоқлик пайтларида ҳам, ёвғон учун оловни ёқиб, ошни орзу қилган...

Иброҳимнинг назарида аскар Султон ўзи биринчи марта поездда учратган — қора костюм кийиб, бўйинбоғ таққан, пальтосини шушчаки тиззасига ташлаб ўтирган малоҳатли, ёқимтой зиёлига деярли ўхшамасди. Аскар Султоннинг гоҳо ҳазиллашиб: «Мен ўзим тоза оқ эдим; бу ерда кўмирдан ҳам оқариб, ҳабашга айландим-қолдим!»— дейишида жоп бор эди. У аслида қишлоқ фарзанди экани энди очиқ-ойдин сезилар, Султон бир қарашда умуман деҳқонпўрим кишини, қишлоқлардаги росмана бригадирларни эслатарди. Юриш-туриши вазмин, осойишта эди. Секин, оғир, салмоқли, андак дағал товушда гапирар, атрофга кескин ва қандайдир ҳорғин қарарди. Ошхонада кўпинча суюқ ошга нон тўғраб ўтириш одатидан тортиб, обинонни бошқача қадрлаши, баъзан палов тўғрисида сўзлашигача унинг зиёли даражасига кўтарилиб, оддий, содда халққа хос хислатларини ўзида сақлаб қолаверганидан далолат берарди...

Қиш, баҳор ўтнб, ёз келди. Ҳаво иссиқ. Дим. Кунн бўйи терлаб хандақ қазишарди. Кейин отишмалар. Кейин гоҳ эмаклаб, гоҳ туриб югуриш; от чоптириш, қилчбозлик. Машғулотлар ҳам, машқлар ҳам энди муайян изга тушганига қарамай, ҳамон машаққат етарли; кун деган, тун деган гап йўқ...

Султои барча йигитлар сингарн толиқар, аммо шунга қарамай, кейинги кунлар у кўпинча баракда ҳамма уйқуга кетгач, ўрнида ёнбошлаб, ҳовлидан тушган хирагина ёруғликда қалам тебратгани-тебратган эди. Фақат ҳордиқ пайти эмас, машғулотлар, машқлардан бўш соатларда ҳам, бир чеккада ўтириб олганча дафтар тўлдирар, тинмай ёзарди. Теграсидаги йигитлар унга ҳазиллашиб:

— Бу Султон ака, уруш битгач, биз тўғрида ҳам бирон китоб ёзасизми ёки йўқми?!— дейишарди.

— Сизлар ҳақда бошқача бир китоб ёзаман,— дерди Султон кулимсраб. Унинг кўнглида чиндан энди кейинчалик насрий бир китоб ёзиш нияти турилган, у ўзи ҳаётда кўрган-қузатган айрим муҳим воқеаларни, ўйларини ҳозирдан қоғозга тушириб борншга қарор қилган эди...

Мактабда машғулотлар ҳам, машқлар ҳам ниҳояси-га ета бошлагандек эди. Йигитлар казармадан дарахтзор томон кўчиб чиқишди; ерни текислаб, оқ чодирлар қуришди; кетмон, белкураклар кўтаришиб, уззукун қандайдир йўллар очиш билан шуғулланишга киришишди.

Латиф яна кунора «уйга бир кириб чиқишларни» мумкинлиги тўғрисида гапирадиган бўлган, аммо улар ҳамон мактаб бағрида юришар, уларни энди нималар кутаётгани маълум эмас эди. Фақат юраклар гўёки жойидан қўзғалиб, ана-мана йўлга тушадиганига ўхшашарди...

Султон анча кун бурун ўзи бошлаб қўйган, уйга жўнатиши керак бўлган бир хатни ниҳоясига етказолмасди. У бундай сўзлардан кейин тўхтаб қолган эди: «Ботир тупроққа қоришиб, бувисини қийнамаябдими?! Нурия ҳар бир қаттиқроқ айтган сўзга ҳамон кўзларини қизартириб, йиғлаб оладими?! Румиянинг сочларини ҳалиям жингалак бўлиб ўсябдими?! Илҳомия чиндан тамоман оёққа турганми?!»

Султон уйи, хотини, болалари сингари, ёзув столи, институт ва айниқса қорақўз талабаларини кўпдан буён кўмсарди. У аксар ўзини институтдаги катта аудиторияда нари-бери юриб, маъруза ўқиётгандек ҳолатда ҳис этар, талабалари билан хаёлан суҳбатлашарди.

— Кечирасиз, муаллим. Сиз отлиқ сипоҳи тўғрисида бир пайтлар ёзгансиз:

Чу, тулпорим, ёллари олтин!
Чу, қайдасан, бахтли манзилим!
Энди бу бош кўрмагай зулм!
Чу, тулпорим, ёллари олтин...

Бу сатрларни ҳамон эслайсизми?!

— Эслаганда қандоқ! Мен ўзим энди отлиқ сипоҳи-ман-ку, ахир... Кейин ҳам у ҳақда ёздим...

Алп тогини ошган чоқда Суворов,
Ойда қолган тулпорининг сояси...

Еки:

Алпомишнинг Бойчибар оти,
Тўрт ярим газ эмиш қаноти...

— Сизнинг отлиқ сипоҳига бундай мурожаат қилганингизга боис нима?!

— Мен кўпчилик шеърларимда осмон, ой, юлдузлар, қанот, учиш тўғрисида сўзлагандим. Ҳаттоки, инқилоб пайти кўчаларни тўлдирган курашчилар ҳақида ҳинкоя қилаётиб, бундай манзарани чизгандим:

Саф — учишга интилган шунқор...

Менга отлиқ сипоҳи ҳам шу мазмунда керак эди...

— Нега энди?!

— Мени аввалдан олдинга интилиш, аниқроғи, парвоз қизиқтирди. Мунажжим Брунога бағишлаб дoston ёзганимнинг боиси ҳам шу. Бу етмагандек, «Парвознома» деган алоҳида дoston ҳам ёздим...

— Демак, сиз учун, парвоз...

— Йўқ, мен умримда ҳар нарсадан кўпроқ эрк ва кураш тўғрисида ўйладим. Парвоз восита эди. Парвоз — эрк. Узоқ замонлар эрксизлик кўрган инсоннинг ўзи парвозни орзу қилмаганмиди?! Мен халққа суяндим. Унинг эрк йўлида курашини Парвоз шаклида ифодалагим келди...

Султон суратга тушишни ёқтирмасди. Аммо йигитлар аскар кийимида эсдаликка сурат олдира бошлашди ва Султонни ҳам қўймай етаклашди. У сурат тайёр бўлгач, уйга жўнатишни ўйлаб, орқасига: «Суратимни юборяпман. Уйда ўзим борган каби меҳмон қилиб турасизлар!»— деб ёзди. Кейин анча кун бурун ўзи бошлаб қўйган хатни ҳам қисқача яқунлади: «Моҳира, сентябрь келябди; мабодо институт томон йўлинг тушса, мендан суюкли, азиз талабаларимга алангали салом етказ...»

Султоннинг хатларига Моҳира тез-тез жавоб ёзиб турарди. У хатларидан бирида бундай сўзларни ёзганди: «Яшаямиз. Болаларим аста-секин ақлга кириб, одам бўлишябди. Танимиз соғ. Кўпчилик қатори ишлябман. Атрофимда оқкўнгил, меҳру оқибатли аёллар; кишининг худди жони... Лекин ойим сал чарчаб қолябдилар. Болаларга қарашадилар, бозор-ўчар, уйнинг бутун юмуши. Буларнинг бари устига, ҳозир қишлоқларда мева-чева фарқ пишиб, сабзавотлар етила бошлаган, йиғиб оладиган одам йўқ; шаҳардан ёрдам сўрашябди. Маҳаллада, ҳар бир хонадон бир одам берсин, деган гап чиқиб, хуллас, ойим шу кунлар баъзан қишлоққа ҳам қатнаябдилар. Кексалар ўзи жуда бардошли бўли-

шаркан; миқ этмайдилар. Ойимга қараб, мен ўзим бир оз эзиламан...»

Султон шу кунлар уйни ўйлаганида қайнонаси ҳам кўпинча хаёлида жонланарди. Моҳрўй опа мискин аёл. Уйда у одатда жим, соядеккина юрар, уйдагиларга мутедек хизмат қиларди. Моҳирадан анча катта ёшдагп ўғли бир пайтлар қўққисдан касалга чалиниб, бемаврид ўлиб кетгани учунми, ҳар қалай, Султонга қаттиқ меҳр билан, сиғиниб қарар, афтидан, кутилмаган бирон-бир кор-ҳол рўй бериб, уйда уни ҳам йўқотиб қўйишларидан қўрқарди. Аммо кампир куёвининг турли-туман давраларда бўлиб, ҳар хил одамлар билан кўришиб туриши, баъзан оз-моз ичиб қайтишини сира ҳазм қилолмасди. Бу унинг юз-кўзларидан билиниб турарди. Аммо Султонга бу тўғрида ҳеч қачон индамас, ён берганга ўхшар эди. Султопнинг кўп чекиши ҳам кампирга маъқул эмасди. Аммо бунга у фақат ён бериб қолмай, ҳаттоки ўзи уйга пачкалаб «Беломорканал» ташир, чама-си, куёви кеч тунларда тамакисиз қолиб қийналишини истамас эди. Султон ҳам ўз иавбатида кампирга бир масалада ён беришга мажбурият ҳис этарди. Моҳрўй опа художўй эди. У кеч ётар, шунга қарамай, албатта саҳарда туриб, бомдод намозини ўқир ва қуръон сура-ларидан биронтасини пичирлаб такрорларди. Кампир рамазон ойларида рўза тутиб айниқса қийналар, баттар озиб-тўзиб кетарди. Султон кампирнинг раъйига қарар, шу бонсдан унга лом-мим демас эди. Аксинча, рамазон ёки қурбон ҳайити кунлари (кулгили...) қайнонасини табриклаб қўяр, унга нималардир совға қилишга ури-нарди. Султон Моҳрўй опадан баъзан ўзини барвақт уй-ғотиб қўйишини сўрарди. Бироқ бехосдан уйғониб кет-ган пайтларида ҳам ўрнидан турмай ётар, кампир келиб: «Турмайсизми, болам?!»— дейшини кутарди. Кампирга ибодат пайти халал бергиси келмасди...

Моҳира бошқа бир хатда ўкинч билан Хўжақул қў-лидаги шеърларни ҳалига довур кўриб ҳам чиқмагани-

ни билдирганди. Султон бу ҳақда энди кўп ўйлагиси келмасди, хотинига: «Қўявер, бу ишлар кейин»— деб ёзди. Узи Хўжақулга хат йўллаши мумкин эди, мағрурлиги бунга йўл бермади...

Моҳира кейинги хатида Саиддан дарак келганини ҳам ёзган, энди Саид ҳам аскарликка жўнаганини хабар қилганди...

* * *

Аскарларни чиниқтириш мақсадида мактабда спортга алоҳида эътибор берилган, сўнгги пайтлар отлиқ батальонлар ўртасида мунтазам мусобақалар ўтказиб туриш расмга айланганди. Бу йигитлар маҳорат эгаллашганининг ҳам белгиси эди...

Аскарлар орасида «Кино олинармиш. Бизни уруш киносида суратга туширишармиш!»— деган гап ўрмалаб қолди. Кўп ўтмай, чиндан ҳам машиналарда бир гуруҳ эркаклар, аёллар — кино хизматчилари келишиб, ҳар томонга прожекторлар, суратга оладиган аппаратларни ўрнатиб қўйишди. Ва ниҳоят, йигитларга улар иштирокида бири тарихий, бири ҳозирги урушга бағишланган икки фильмдаги айрим ҳолатларни лентага кўчириш мўлжалланганини маълум қилишди.

Йигитлар саф тортиб яланг майдонга чиқишди. Улар биринчи фильм учун баҳодир сипоҳларнинг от устида қиличбозлик санъатини намойиш этишди. Иккинчи фильмда, аксинча, қочқин немис аскарлари қиёфасига киришиб, кичикроқ жанг манзарасини жонлантириб беришди.

Султон шу фильмлар суратга олинаётганида бир кун, Тошкентдан танишлар чиқармикин, деган ўйда кино хизматчилари билан юзлашди. Аммо уларни кўздан кечираётиб, бирдан кўзларига ишонмай, қотиб қолди... Шарифа...

— Шарифа...

Атлас кийиб, бошнинг одмигина рўмол билан танғи-

ган Шарифа ҳам Султонни кўриб, бир лаҳза донг қотгандек бўлди. Кейин улар туғишганлар сингари бир-бирларининг бағирларига отилишди.

Танаффус пайти эди. Бир оз сўзлашиб олгани чеккага чиқишди.

Султон Шарифани бу ерда учратганини ҳамон хаёлига сиғдиролмасди. У кўп йиллар давомида бу аёлни Хўжақул билан бирга кўравериб, уларни «бир бутун» ҳолда тасаввур қилишга одатланган, шу боисдан ҳам одамлар ўртасида қадрли қиммат ҳар қачонгидан минг чандон ўсган уруш пайти Шарифанинг Хўжақулдан бундай айри юргани унга ғайритабиий ҳол бўлиб туюлар эди.

Султон Шарифани кўриб беихтиёр бир пайтлар Андижондаги зиёлилар уюшиб турган дўстона даврларини ҳам эслади.

Шарифага нима бўлди?! У нега бу ерда тентираб юрибди?!

Султон Шарифадан жуда кўп нарсаларни сўраб-суриштиргиси келарди... Аввало унинг ўзи тўғрисида. Кейин албатта Андижон, уй, Моҳира, болалар... Қолаверса, Хўжақул, шеърлари... Бироқ Султон бу ерда юрган Шарифадан ҳеч нарсани сўрашга ўзини ҳақли деб билмас, бунга ботинолмасди.

Шарифанинг ўзи ниҳоят сўз очди.

— Мен сизнинг олдингизда бир оз хижилман, Султон ака,— деди у.— Шеърларингиз қолиб кетди. Хўжақул акага бир-икки гапирдим, гапимни эшитгиси келмади. Бошқа ҳеч нарса қилолмадим... Моҳирахон, болалардан ҳам хабар олганим йўқ... Ҳолбуки, мен сизнинг олдингизда бурчлиман; дунёда сиз бўлмасангиз, балки ўлиб кетгунимча суяк-суягимга чирмашган кишанларни узишга журъат қилолмасмидим...— Шарифа ютиниб қўйди; чамаси, ўзини бардам тутишга уринарди.— Уйдан кетганимга икки ойдан ошди, Андижонни соғиндим. Сизгилм, болаларнинг эсламаган пайтим йўқ... Топган-

тутганимни юборябман, лекин бари бир уларга менсиз қийин...

Султон Шарифа билан Хўжақул орасида каттакон жар ястаниб ётгани тўғрисида ҳеч қачон ўйламаганди. Буни у мана энди ҳис этди. Хўжақулнинг дўстона давраларда қандай ўтирганини эслаб, фақат Шарифа билан эмас, бутун давра билан Хўжақул ўртасида ҳам аввалдан ўшандай жар бўлгани-ю, бунга ўзи негадир ақалли бирон марта эътибор бермаганини ҳис этиб, ҳайратга тушди. Хўжақулнинг давраларда ўтиришида икки ҳолат акс этарди: «Мана, менинг раҳбарлигим остида сенлар яйраб-яшнаб юрибсанлар!» ва: «Менга сенларнинг гап-сўзларинг ҳам, санъатларинг ҳам унча ёқмайди!» Қизиғи шунда эдики, Хўжақул иккинчи ҳолат — ўзининг суҳбатни, шеър-қўшиқларни қабул қилмаслигига ҳам раҳбарлик тўни кийгизарди. Султон Хўжақул билан бир гал Шарифа тўғрисида гаплашиб қолганини ҳам эслади. «Менинг сиздан яширадиган гапим йўқ,— деганди ўшанда Хўжақул ўзни Султонга ниҳоятда яқин тутиб.— Сизнинг бир пайтлар ўқишга киришимдан тортиб, таълим олишимгача ёрдамингиз теккан. Буни унутиб бўлмайди. Фақат бу эмас, мен ўзимни етимман, қашшоқман, десам, сиз мени чиндан шундай экан, деб билгансиз, бизнинг тақдиримиз бир, деб мени қаттиқ суяшга ҳаракат қилгансиз. Шундай юриб, бир купи саройдек ҳовлимиз борлиги-ю, раҳматлик онам бекадай гариллаб яшаётганини кўргач, мендан юз ўгириб кетмагансиз, бунинг ижтимоий келиб чиқиши бошқача экан, деб ҳамманинг олдида мени расвои жаҳон ҳам қилмагансиз. Ҳаммаси учун раҳмат сизга...— Хўжақул шундан сўнг афти ангори кескин ўзгариб, олдингидан буткул янгича оҳангда бундай гап қилди:— Лекин хотин масаласи мураккаб, Султонбой. Айниқса, сиз бу тўғрида гапирсангиз, гашим келади...»

Шарифага Султоннинг кўнгли ачишиб кетди. Эҳ! Дунёда ҳеч кимга сир бермаган, аммо тўрт девор ичи-

да бахтини топмай, аслида умр гузаронлик жабридан бўлак нарсани билмаган қанча тақдирлар бор! Қордан қутулган — ёмғирга тutilганидек, дунёдаги катта тўфонлардан бўлак, бундай жафолар ҳам бор экан-да, инсоннинг бошида!

Шарифа Султоннинг ўйларини тўзитиб юборди:

— Мана, Султон ака, кинода ҳам ўйнайдиган бўлдингиз...

Султонга Шарифанинг гап мавзусини ўзгартгани маъқул келди.

— Бу фақат... оммавий саҳна!— деди у бир оз ноқулайлик сезган кўйда.— Сиз-чи?!

— Оммавий саҳна... Яхши...— деди энди Шарифа ўйчан.— Йўқ, мен оддий, қора хизматчиман, Султон ака. Шунисига ҳам шукур. Балки кейинчалик...

Султон Шарифа тўғрисида, самимий аёл, ақлли, истеъдодли, фақат бир оз омадсиз, деб ўйлади. Шарифанинг саргардонлик кўчасига кирганига қарамай, бари бир, бахтини излагани эзгуликдан нишона бўлса керак, деган гап ҳам унинг хаёлидан ўтди. У Шарифанинг кўнглини бир оз кўтариб, руҳ бағишлагиси келди.

— Мен, тўғриси, сизни учратганимга суюнганимдан ҳалигача ўзимга келолмаябман,— деди Султон ниҳоят.— Дунёда сенга қадрли одамлар билан кўришишга нима етсин. Дардлашишга ҳам. Сиз менга ёрқин кунларни эслатдингиз. Менимча, одамда нур бўлса, йўли эртами-кеч албатта ёришади. Бунга шак келтириш мумкин эмас!

Танаффус тугагани.

Шарифа Султонга Тошкентдаги адресини, иш телефонини ёзиб берди. Тошкентга борадиган бўлсангизлар, кўришмай кетманг, деди. Султон унга албатта кўришишни ваъда берди. Аммо ўзи Тошкентга борган тақдирда ҳам, Шарифа билан кўришмаслигини ҳис этди...

Кино хизматчилари билан аскар йигитларининг ҳам-

корлиги тугагач, мактабда бир оқшом «Биз Кронштаддан бўламиз» фильми намоёиш қилинди.

Султон дўстлари билан томошага чиқди, аммо у фильмин охиригача кўролмади. Фильмда мурғаккина юракдан отилган: «Ота! Ота!» деган нидо унинг қалбини кемириб ўтгандек бўлди. Султон кино кўрсатилаётган майдондан нари кетди; папирос тутатганча, оқ чодирлар томон йўналди. Аммо дарахтзорга етгач, беҳос тўхтади. Дарахтзорда Султоннинг бир гуруҳ сафдошлари у сингари томошани тарк этишиб, суҳбатлашиб турарди. Булар орасида бўйдоқлар йўқ, ҳаммаси ота бўлиб қолишган йигитлар эди... Қимдир чуқур хўрсингандек бўлди. Кўнгли бўшироқ биттаси пиқиллаб йиғлади ҳам... Куз. Дарахтлар вазмип шитирлашиб, япроқлар чирт-чирт узиллябди.

Эртаси кунин йигитлар таълим даргоҳини тарк этишди.

* * *

«Фронт, Қизил Армия, эшит, ўзбек халқи сенга янада кўпроқ мадад беради...

Болалик чоқларингизда оналарингиз сизга алла ўқиб, танитган қадимги паҳлавонлар — Алпомишлар, Рустамлар, Равшанбеклар, Авазхонлар сизга ёр ва мададкор бўлсин...

Аблаҳ Гитлер, Қизил Армия яшин тезлигида тормор келтирилади, совет мамлакати ичидан бузилиб кетади, деб ўйлаб, қаттиқ хато қилди. 15 ойлик уруш фронт ва фронт орқасининг манфаатлари бир эканлигини, жангчилар билан халқимизнинг мақсади бир эканлигини очиқ-равшан кўрсатди...»

Уша кунлардаги хитобномалардан.

* * *

«Қизил аскар Широков ва старший сержант Просолупов ярадор бўлганлари ҳолда, госпиталга боришдан

бош тортиб, сафда қолдилар ва жангни давом эттирдилар...

Сталинграднинг ғарби-шимолий чеккасида шиддатли жанглар давом этди. Душман шаҳар ҳимоячиларининг қаршилигини ҳар қанча қурбон бериб бўлса ҳам енгишга интилинб, қисмларимизга тўхтовсиз атака қилмоқда. Кечаси гитлерчиларнинг айрим отрядлари шаҳарнинг баъзи кўчаларига суқулиб кира олдилар. Кўчаларда қаттиқ жанглар бошланиб, жанглар найзабозлик курашига айланиб кетди...» Уша кунлардаги хабарлардан.

* * *

Улар беш-ўнта пастак бинодан иборат, янги қишлоқларни эслатган гўшадаги поезд бекатига келишиб, олдин отларни вагонларга жойлаштиришди.

Султон ўз тулпорига ўрганиб қолган, унга ойлар давомида қандайдир меҳр боғлаганди. Отнинг олтин ёлларини, оҳуники сингари нозик бўйинини меҳрибон сийпаб, тулпорим, яхши-ёмон кунларда менга йўлдошлик қилган тулпорим, хайр энди, қаерларга бормагин, мен сенга ҳамиша учқур қанот тилайман, деди.

Бошқа поездда Тошкентга жўнашди. Кейин «ана кетамиз, мана кетамиз» деган алфозда, юк поездлари бекатидаги перронда бир суткадан кўпроқ вақт туриб қолишди.

Латиф уйи, ота-онаси тўғрисида қайта-қайта куюниб гапирарди. У Тошкентда бўлиб, яхши кўрган қизи билан бир қургина кўришишнинг иложи йўқлигидан ҳам тинмай жаврарди.

Иброҳим дўкондан газета олиб, бир чеккада бошини букиб ўтирганича, газета ўқишга тутинганди. У чамаси вақтнинг тезроқ ўтишинигина кутар, ҳовлиқиб ўзини уён-буёнга телба уришларга тоби йўқ эди.

Султон ҳам газеталар олди. Аммо газеталар кўришдан тезда толиқиш ҳис этди, Бунинг устига, перронда

бирдай ўтираверишдан зерикканди. Вақтни қандай ўтказиш керак?! Ўрнидан даст қўзғалиб бекатни бошдан-оёқ айланишга тушди. Аммо кўп ўтмай, бу ҳам жонига тегди. Баттар толиқди. Охири Иброҳимнинг ёнига келиб, деворга елкасини суяганча, бир муддат мудрашга чоғланди... Кўзи илиниб, туш кўра бошладими, ёки бу шунчаки бир хаёлими — билмасди, уйини яна эслagan, хотини, болалари шундоқ қаршисида пайдо бўлишган эди. Кўзларини катта очди; аланглади. Йўқ... Узоқ йўлга чиқиш олдидан, Тошкент бекатида уйни эсламаслик мумкин эмас албатта... Султон уйдан чиққанида Моҳирага, биз ҳали шунчаки ўқишга кетибмиз, деб таскин-тасалли берганди. Аммо иш олдиндан ўйлагандек кўчди: кўпчилик йигитлар бошига тушган қисмат энди унинг ҳам бошига тушябди... Уйдан чиққанига етти ой тўлиб, саккизинчи ой яқинлашди. Шундан буён на ёзув столи, на аудитория, на бадий адабиётдан тинч баҳрамандлик, на қўлланма, на хонадон аъзоларини атрофига тўплаган дастурхону на кўк чойни майдалаб, ширин хаёлга ботишлар. Армия мулла қилди! Ҳаётнинг ҳар бир лаҳзасини қадрлаб яшашга, умрнинг ғанимат эканини ҳамиша ўйлаб туришга ўргатди!.. Султон яна кўзларини юмди; яна бўлмади... Латифнинг уйдан кўп гапириши умуман тушунарли. Уйи бўлмаган одамнинг Ватани йўқ. Сергак пайтингда минг карра ўзингни қўлга олмагин, кўзингни юмдингми, бари бир, уйингни эслайсан киши. Хаёлдан баъзан қочиш мумкин, аммо тушдан... Йигитлар орасида шу паллада уйини эсламаётгани топилмаса керак. Иброҳим?! У ҳам эслайди. Дарди ичида. Фақат чидайди... Латифга ўхшаб бу тўғрида ҳадеб гапиравермаган маъқул, ҳар қалай! Лекин уйга бир кириб-чиқилса ёмон бўлмасди... Ҳей, сенга нима бўлди, Султон?! Латифнинг гапни қайтарма! Э, йўқ... Сен инсон ахир. Қудрат, матонат билан бирга, ожизликлар ҳам сенга хос. Илож қанча. Юрак деган нарса бор дунёда! Аммо уруш... Уруш минг йиллик

обидаларнинг бузилишига парво қилмагани сннгари, инсонда юрак борлиги-ю унда соғинч, меҳр-муҳаббат, қувонч ва изтироб мавжланиб туришини билмайди... Уруш ялмоғиз; йўлида учраган, қўлига илинган-илинмаган барча нарсаларни ямлаб кетаверади... Демак, ҳозирча кўзни чирт юмиш керак. Уруш тугамагунча, орқага қайтиш йўқ. Олдинга, фақат олдинга. Тезроқ! Тезроқ! Баҳор пайти тезоб дарёдан кечишига тўғри келган киши ўзини сув оқизиб кетмасин учун нариги қирғоққа бардам чиқиб олишдан бошқа иарсанп ўйламайди. Сен ҳозир шундай ҳолатдасан, йигит! Сен энди Андижонни, уйни, Моҳирани, болаларни, ёзув столи, институт, суюкли талабаларни — барини қўйиб, ялмоғизни даф қилиш тўғрисида ўйлашинг зарур! Уйда гургуллашиб ўтиришлар ҳам, қолган ишлар ҳам — кейин...

* * *

Бир суткадан кўпроқ вақт ўтиб, ниҳоят аскар йигитлар бекатда поездга ўтиришди. Йўлга тушишди.

Поезд илдам югуриб, пойтахт шаҳарни, қишлоқлар, бир кўм-кўк, бир заъфарон далаларни аста-аста орқада қолдира бошлади. Атрофда чўллар, даштлар жонлана борди.

Кўкда учар қузғунлар, ерда йирик кўланка,
Ўхшайди менинг кўнглим
Даштдаги ўт-ўланга...

Султоннинг хаёлида шундай сатрлар тизилишди. У бундай сатрларни ҳеч қачон давом эттириб, қоғозга туширмайди албатта. Бу кечаги бекатдаги ўйлар сннгари шунчаки ўткинчи бир кайфият меваси. Ҳаётда анча-мунча ғурбатларни кўрди Султон, бироқ улардан биронтасини умуман шеърларига киритгани йўқ. Инсон ўзи яшаётган кунлардан кўпроқ келгуси кунларни ўйлаб, ҳасрат-надоматдан кўпроқ бахт-истиқболни куйламаса бўлмайди! Ҳаётда қайғу-алам ҳаминша топилади. Аммо

шеър ҳаёт ва юраклардаги жароҳатларни эслатиб, одамларни баттар ўкситиш эмас, асосан уларга далда, мадад бериш учун ёзилади. Айниқса бизда бу шоирликнинг биринчи шарты...

Бизда шоир бўлмоқ улўф бир шараф!
Бизнинг кўшиқлардан эшитилмас зор...

Шундай...

Поезд Қозоғистон ерларидан ўтиб борарди. Арис, Чияли, Қизил Ўрда, Қазали, Оқтўба... Бекатлар бир-ма-бир кўзга чалинишиб, изга чекинишарди.

Султон болалик пайтларидан Қозоғистонга айрича меҳр қўйган, бу меҳр унинг юрагида йилдан-йилга ўсиб борганди. У Қоғолтомда қозоқ болалари билан бирга бўлган, Бухорода ўқиб юрганида ҳам қозоқ йигитлар билан дўстлашган эди. Кейин Султоннинг Қозоғистонга бир неча қатла йўли тушганди. Кейин бу ўлкани «Бепоен олам» атаган Абай шеърляти. Кейин оҳанги биланми, руҳи биланми, чиндан «бепоен олам»ни эслатган, қандайдир чўллар ҳиди анқиган қозоқ кўшиқлари... У аввалдан қалбига яқин бўлиб қолган ўлка билан яна юзлашганига чексиз мамнуният ҳис этди.

Кунлар қуёшли, илиқ, аммо тунлар, тонглар салқин эди. Эрталаб қуёш қизариб чиқар, кечқурунлар осмон кўрғошин тусини оларди.

Арис билан Қизил Ўрда орасида аскар йигитлар қовун-тарвуз кўп, арзон эканини кўришиб, вагонларни қовун-тарвузга тўлдириб юборишди; тамаки, ёғли кулчалар, ҳар бири гардишдек келадиган уй нонлари ҳам харид қилишди. Оқтўбада поезд анча тўхтади. Бу ерда сут, қимиз кўп, йигитлар яйрашиб, Қозоғистонни олқашди. Султон бу бекатларда «бепоен олам» деган сўзларни такрор эслади...

Поезд бекатдан-бекатга ўтгани сайин, Султоннинг кўнглидаги мамнуният ўрнини изтироб эгаллай бошлади. Йўқ, энди у ортда қолган уйи, хотини, болалари ёки ўзини ўйлаб эзилмас, қайғурмасди. Йўлларда кў-

чиб келишаётган сарсон-саргардон кишилар сочилишган эди. Қадам-бақадам бундай кишилар сафи ўса бориб, улар катта бир дарёга айланишди. Мункиллаган чол-кампирлар, кулфатдан доводир, паришон бўлиб қолган аёллар, дийдираган норасидалар. Султон Ботир тенги болалар, Нурия, Румия, Илҳомия тенги қизалоқларни кўриб, айниқса, эс-хушини йўқотди. Бир бекатда очлигидан бармоқларини ғажиган пахмоқсоч қизалоққа кўзи тушганида, умуман, ҳўнграганча йиғлаб юборди. Қўллари муштга тугилди. «Эҳ, уруш инсонни қандай кўйларга солмаётир!»— ўйлади ўзича Султон. Кейин, яна, лаблари пичирлаб, юрагидан бундай нидо чиқди: «Эҳ, дунё! Лаънатлар, минг лаънатлар бўлсин қабиҳ Гитлер ва унинг бўри жаллодларига!»

Уруш...

Султон бу тўғрида, фашизм тўғрисида кўп ўйлаганди. Уруш арафасида дунёдаги воқеаларни кузатиб, кўпгина зийрак кишилар сингари, уларни мушоҳада қилган эди.

Йўқ, у йўлларда сарсон-саргардон кишиларни, айниқса, норасидаларни учратиб, мана энди чинакам уруш нафасини туйган, фашизмнинг башарасини аниқ кўргандай бўлди. Юрагида илк дафъа ҳар қачонгидан кучли адоват уйғонди. Шундандир, қайсидир бекатда соддадил бир йигит: «Эй, паровозимизнинг филдиракларни жуда катта экан!»— деб, ажабланаркан, Султон: «Филдиракларим катта, илдамроқ юролмайман!»— деган гапни эслади, яна: «Тезроқ! Тезроқ!»— деган нидо қалбини чулғагандек бўлди. «Менинг болаларим шукур қилишлари керак; иссиқ уйда туришади, устлари бут, қоринлари тўқ. Бу йўллардаги бечора болаларнинг эса ҳолига қараб бўлмайди!» У шундай гапни ҳам ўйлади, муштдеккина бошига уруш даҳшати тушган норасидалар ҳаётини қизчаларига қандайдир йўсинда ҳикоя қилгиси келди...

Оренбург, Рязань, Москва..., Россия!

Бекатларда энди уймалашиб юришган чоллар, кампирларгина кўзга ташланишарди. Улар пон, мой, сут, куймоқ, ҳар хил сомсалар, писта сотишарди. Бекатларга қоп-қоп, челак-челак картошка олиб чиқишарди. Деярли ҳамма ерда буларнинг эвазига туз сўрашарди; ҳеч бўлмаганда бир кафтгина туз. Султон: «Туз берсанг, қиз беришади!»— деган эски бир нақлни эслади. «Ўзи ҳаётдан таъм кетганида, таомдан ҳам таъм кетарканд!»— деган бир гап хаёлидан ўтди.

Ҳаво гоҳ очиқ, гоҳ булутли, қуёш илиқ нур таратар эди. Йўлдан икки ёнда ястаниб ётган, қуёш нурлари остида олтин каби саргайган ўрмонлару улар бағрида гуркираб, кўкариб ётган ям-яшил сўқмоқлар кўзни яйратар, кишини осойишталикка даъват этарди. Султон рус ўрмонлари кезде қапчалик рангин, гўзал эканини ўйлаб, кўнгли энди бир оз ёришгандек бўлди; Репин манзаралари, Шишкин чизган кўплаб ўрмон тасвирлари ёдига тушиб, ўзича: «Шундай гўзалликни кўра олган инсон нақадар бахтли! Гўзалликни куйлай олган инсон нақадар бахтиёр!»— деган гап кўнглидан кечди.

У Россияга турли фаслларда сафар қилганди. Дастлаб Бухорода ўқиб юрган пайтлари талабалар билан экскурсияга юборилганди. Кейин муаллим сифатида борди. Кейин сайру саёҳат баҳонасида. Кейин шоир тарзида! Ўлка кумуш қор кўрпасига бурканиб ётган қишда ҳам, илиқ баҳор кунлари, ҳаво муътадил бўлган ёзда ҳам! Аммо Россияга аскар кийимида, кузда биринчи марта сафар қилишн эди. Демак, бу ҳам тақдирда бор экан! Яхши!

Султон бир гал Москвада лўлилар труппасининг концертини кўрганди; вагон ойнасидан ўрмонларга тикилганча бораётиб, шуни эслади. Ушанда, у лўли рақслари, қўшиқларидаги ўтли чайқалишлардан, ниҳоясиз исён, теран фарёддан шу қадар таъсирланган эдики, умрида ҳеч қачон бундай ҳолатни ҳис этмаганди. Бутун сафар давомида ҳам, Андижонга қайтганидан сўнг

ҳам — узоқ фурсат, ўша концерт таассуротида юрган-ди Султон. Пушкиннинг «Лўлилар», Толстойнинг шу мавзудаги «Тирилган мурда» — асарлари ҳаёлида чулғанган, унга буюк санъаткорларнинг бундай асарлар ёзишида нимадир ҳикмат, сир бордек бўлиб туюлган эди. Яна шулар ҳаёлидан кечди...

Поезд Москвага етиб келди.

Қора денгиздан Баренц денгизигача шиддатли жанглар борар, уруш айни қизғин паллага кирган эди.

Москва яқинидаги шаҳар-қишлоқларни душманлар вайронага айлантиришганди. Москвага кириб, Шарқдан Ғарбга қараб юрган сайин, ҳаммаёқда ерга тўкилган, куйиб-қорайган иморатлар кўзга ташланарди. Душман пойтахт шаҳарга босим ҳамла қилиб, остонага етган, остонада парчаланиб, кескин сурунишга мажбур бўлганди. Москва, Тула, Орёл, Смоленск, Ленинград атропофидаги анча ерлар энди озод қилинган; тиш-тирноғигача қуролланиб, мўри малаҳдай бостириб, талафот етказганча келаётган душманга биринчи аёвсиз зарба берилганидан, уруш йўналишида янгича давр бошланганди. Султон ўзи билган шу гапларни ҳаёлидан кечириб, буёғи ҳамма ишлар ўнгариб кетади, биз ғолиб келамиз, деб ўйлади. Йўлда сарсон-саргардон кишиларни кўриб қанчалик эзилган бўлса, ашғол-дашғоллар, каравотдан тортиб болаларнинг ўйинчоқ-қўғирчоқларигача анжомлар билан куйиб-қорайиб ётган харобаларга тикилиб, шунчалик изтиробга тушди. Яна қўллари муштва тугилиб, лаблари пичирлаганча, урушни, фашизмни лаънатлади...

Аскар йигитлар Москвада бир тунни ўтказишиб, бу ердан Подольскка, кейин эса Ковров шаҳарчасига келишди...

* * *

Улар Ковровда қўним топишди. Янгидан машқларга киришилди.

Қарийб бир ойча вақт йўлда ўтганди. Ноябрь, сўнг декабрь бошланди.

Бу ерда ҳам ортиқча бош қашишга вақт йўқ, кун деган, тун деган гап йўқ. Урушга кирадиган дамлар яқинлашиб қолгани сезилар, кутилмаганда тревога эълон қилиниб, кутилмаган ҳар соатда синовлар ўтка-зиб турилар эди.

Султон энди Бухоро ва Андижон тўғрисида кам ўйлар, баъзан орқага хаёлан ўғирлиб қараганида, бутун Ўзбекистон кўзига яхлит ҳолда кўринаётгандек бўларди. У ўзи туғилиб-ўсган, вояга етган она юрт манзараларини кўз олдига келтириб, шеър пичирларди:

Ўзбекистон — ўн беш кунлик ой...

Унинг юзига бехосдан олис боғлар шабадаси урилаётгандек бўларди:

Еллар — шоҳи рўмолча гўё,
Чехралардан тер артиб кўяр...

Султон суюниб, ўзича боғлардан далаларга йўл олгандек ҳолатни ҳис этарди:

Булутлар чўғ. Уфқ кенг ўчоқ...

У кўзлари беихтиёр ёшланиб, қоп-қора осмонга тикилар, бу осмон ўрнини хаёлида Ўзбекистон осмони эгалларди:

Парча шоҳи — булут этаги,
Силаб ўтар ойнинг чехрасин...

Султоннинг Ўзбекистон тимсолида осойишта ҳаётни қўмсагани сезилар, у яна пичирлар эди:

Қўлдан-қўлга қушдай кўнар чой,
Унга оплоқ сут тўкибди ой...

Султон йўлдаёқ жангу жадалда юрган пайти Ўзбекистон билан мустақкам боғланиб туришга қарор қилган эди. У тинмай дафтар тўлдиришдан ташқари, яна шеърлар ёза бошлаганди; Ковровга келибоқ, «Қизил Ўзбекистон» редакциясига хат йўллаб, Қизил армияга

бағишланган янги шеърини юборди... Уйдан келган хатлардан тортиб, Тошкентдан жўнатилган мактублар, газеталарни кўзларига суртиб ўқирди. У энди катта бир гвардия ўзбек адиблари хизматда ва фронтда эканидан хабардор эди. Фулом Ғафуров, Шароф Рашидов, Назир Сафаров, Ҳасан Саид, Талъат, Мамарасул Бобоев, Назармат... У газеталардан Ғафур Фулом, Ҳамид Олимжон шеърлари қатори мана шу кўпчилик жангчи адибларнинг шеърлари, ҳикояларини ҳам ўқиб борар, уни Ўзбекистонда фронтга ёрдам, етим-есирларга уй-жой бериш борасидаги гаплар қанчалик қизиқтирса, ўзи билан қисмати бир адиблар ижоди ҳам шунчалик қизиқтирар эди.

Қасам қиличида ғазаб қаҳри бор,
Ғазаб қиличининг кескин заҳри бор...

Бу — яқиндагина ҳарбий қасамдан ўтган Шароф Рашидовнинг шеъри.

Урмалар қаршимда ўлим, хавф-хатар,
Ер титраб, ўрмонлар кўтарар шовқин...

Бу шеър ҳам «Қасам» аталади. Ёшлардан Назармат ёзган.

Ўзбекистондан келган барча хабарлар кишини бирдай мамнун этмасди... Султон худди шу кунлар тенгдош шоир дўсти Амин Умарийнинг йнгирма тўққиз ёшида, оғир касалликдан сўнг бевақт вафот этганини эшитди. Бу машъум хабар унинг қалбини қаттиқ ларзага солди.

Улим... Дунёда, мен ҳаётни яхши кўрганимдан ўлимга бепарво қарайман, деган гап ёлгон! Ҳаётни севган киши аксинча баъзан ўлимни ҳам эслаб туради. Ҳаёт абадий, аммо умр абадий эмас!

Султон бир пайтлар бу тўғрида шеър ёзган, шеърда, суд раиси — Замон, қораловчи — Фан, деб ўлимни қора курсидаги айбдор қиёфасида тасвирлаганди.

Шеърнинг ҳаётдан бир оз фарқи бор албатта. Ҳаётда ҳеч қачон ўлимни «қора курсига ўтирғизиб, жазо бериш»нинг имкони йўқ! Ўлим — муқаррар. Аммо дунёдан ёш, бемаврид кетишларга чидаб бўлмайди! Уруш... Урушда худди ўрмон кесгандек, минг-минглаб умрларнинг аёвсиз қирқилиши бояги кетишлардан ҳам баттар, чидамсиз ҳол!

Султоннинг Ковровда кўрпа-тўшаги Жалол билан ёнма-ён эди. У ҳамон кўрган-кузатганларини, ўйларини қоғозга туширади. Тинмай ёзарди. Кўп ёзарди. Баъзан толиқиб қолганида, Жалолга рўпара ўтирганча, қалби қатидаги айрим гапларни изҳор ҳам этарди:

— Кўз ўнгимдан йўлда учраган сарсон-саргардон болалар кетмаябди. Кейин ўрнидан кўчган, бузилган темир излар; Шарққа бояги болалардек, ғамгин, ҳовлиқиб юрган поездлар... Лекин ҳаммасидан кўпроқ самолётларни ўйлайман... Башарият бир умр юксалишни орзу қилди. Парвозни қўмсади. Парвоздан энди ўлим ёғилляпти. Даҳшат...

Султон ора-сира дўстларига шеърлар ўқиб берарди... Иброҳим олдингидан ҳам анча жиддийлашган. Озиб-қорайиб, бўйи янада чўзилган эди. У айниқса машқлардан қайтаётиб ёкп ошхонада картошка тозалаётиб ҳам Султонга мурожаат қилаверарди:

— Бирон нарса ўқиб беринг, Султон ака...

— Майли...

Бир қалдирғоч бор эди,
Тўшчаси чипор эди...

Султон болалар учун «Зангори гилам», «Қалдирғоч» дегандек эртак-достонлар ёзган. «Қалдирғоч»да оддий бир воқеа қаламга олинганди: Куз кунлари қалдирғоч иссиқ ўлкаларга сафарга чиқади. Аммо ҳамма ерда машаққатли турмуш, адолатсиз урушларни кўриб, ўзи ҳам ўқдан мажруҳланган ҳолда яна ўз диёрига қайтиб келади... Султон бемалол шеърхонлик қилиш фур-

сати эмаслигини билганидан, Иброҳимга кўпинча енгил
вазнда ёзилган шу асардан кичик парчалар ўқиб бе-
арди:

Сув остида кемалар,
Сув устида миналар,
Кўнда эса бомбалар...

Кейин эса бундай:

Кенг ҳавода ўрин йўқ,
Қушдан кўпроқ учар ўқ...

Иброҳим бошини чайқаганча, гудранарди:

— Сиз урушни олдин ҳам бир кўрганмисиз, дейман,
Султон ака!

Уларнинг суҳбати бепхтиёр кундалик мавзу — фа-
шизм ёвузлигига бориб тақаларди.

Машғулотларда бу тўғрида кўп гапирилар, баъзан
марказий газеталардаги айрим мақолалар ҳам муҳока-
ма қилинарди. Бир куни машғулотда Илья Эренбург-
нинг «Красная звезда» газетасида босилган «Немис»
сарлавҳали шундай мақоласи ўқилиб, у тўғрида қизғин
фикр юритилди. Мақолада Фридрих Шмидт деган со-
биқ махфий дала полицияси котибининг кундалик даф-
таридан сатрлар келтирилган, дафтарда бу йўсиндаги
сўзлар ёзилган эди: «12 апрель. Ҳар куни эрта билан
қайноқ сут ичиб, қуймоқ ейман. Ишлар камайиб қол-
ди. Бизлар ҳозир маҳаллий дошрадагина иш олиб бор-
моқдамиз. Қиладиган ишимиз одамларни калтаклаш
ёки отишдан иборат. Мен кўпинча одамларни қип-ялан-
ғоч қилиб калтаклайман...»

— Ҳайвон...— товуш чиқариб, бепхтиёр сўкинди
одатда босиқ Иброҳим.— Икки оёқли ҳайвон...

Султон ҳиссиёт кишиси бўлгани учундир, Иброҳим-
дан ҳам кўпроқ нафратга тўлиб, гўёки лов этиб ёнди.

— Бизда жанг бир дуэль,— деди у ҳаяжондан тит-
раганча.— Биз бу отишувда ўлсак ҳам, тик туриб
ўлишга мажбурмиз...

Гап фашизмга бориб тақалганида, Султон баъзан Иброҳимга ўзининг сўнгги пайтларда ёзган шеърдан сатрлар ҳам ўқиб берарди:

Йигит номард бўлгай кўрқса ўлимдан!
Ажал ваҳмасини кўрқоқ ғамласин!
Янчгин ёнғоқ қилиб йиртқич бошини,
Бобонг титган каби Чингиз ҳамласин...

Иброҳим Султоннинг бпр шеърини айниқса ёқтирар, ундан ўқиб беришини қайта-қайта илтимос қиларди. Бунга маълум даражада Латиф ҳам сабабчи эди...

Латиф энди географиядан гапирмай қўйганди. Аммо уйи билан тошкентлик қиз тўғрисида ҳамон Султонга баъзан сирли оҳангда пичирларди.

— Уйда суйнган тоғ мен эдим, Султон ака. Энди билмадим...— юрак ёрарди Латиф. Кейин қизариб, бошқа мавзуга кўчарди:— Лекин мени Тошкентда ҳам кутншябди. Хат олдим, Султон ака. Қаҳрамоним, сизни кеча-кундуз кутябман, дебди...

Иброҳим Латифнинг гапларига тиржаярди:

— Тоғ ҳам, қаҳрамон ҳам сен экансан. Биз юрган эканмиз-да...

Латиф йиғлагудан бери бўлиб кетарди:

— Бунга гапириб бўлмайди, Султон ака. Одамни тушунмайди. Темир...

Шундай гап-сўзлардан кейин, Иброҳим Султон билан ёлғиз қолгач, ўзини гўёки бир оз оқлашга урингандек бўларди:

— Мен ҳам онамни соғинаман, Султон ака. Хотинимни жонимдан ортиқ яхши кўраман. Уғилчамни бир кўргим, қўлимга олгим келади. Лекин мен гапга йўқман. Хотинимга умримда яхши кўрганимдан гапирмаганман; ўзи билади, гапнинг нима ҳожати бор! Ёки айримларга ўхшаб онам билан бпр-биримизга ортиқча суйкалмаймиз; ҳолбуки онамининг билгани мен, менинги билганим у. Нпма десапгиз денг, менинги борим шу,

Султон ака...— У бир нуқтага узоқ ўйчан тикилар, ни-
ҳоят гудранарди:— Ҳалиги шеърни ўқинг, Султон ака,
илтимос...

— Майли...

Фарҳоднамо бир мард чиқди-ю,
Чалқанчаси ётди тахтаниб.
Тоғ кўкраги узра ботирнинг —
Жойладилар катта тахтани.
Зўр машина ўтди «кўприк»дан,
Юкни қуш деб сездим балки у?..
Таъзим қилди. Олқиш ёғилди!..
Дўстим деди: «Қизиқ ҳол-ку бу?
Бу қандайин бардош, ажабо?..
Сингандир деб эдим суяги...»
Дедим:— Бизга ҳусн чидамлик!
Бу чидамни ким-ким севади...
Менинг отам йиллар кўтарган
Октябрда жанглар юкини.
Лекин асло бевардошликнинг
Юқтирмаган дилга юкини.
Шунинг учун олиб қулатган —
Эл кифтидан асрий зулм тошин!
Бахт кўрғонин шундай олдиқ биз!
Эҳ, севаман мардлик бардошин...

Аскар йигитлар кўп ўтмай Ковровда бошдан-оёқ
янги, иссиқ кийинишди. Улар шаҳар этагидаги лагерда
туришганди, шаҳарга келишди. Сўнг музика ва ми-
тинглар билан поезд бекатига йўл олишиб, қизил ва-
гонларга жойлашишди...

* * *

*«Моҳира, жоним, соғ-саломатман. Бу хатни шоши-
либ ёздим. Биз тўғри фронтга кетаётимиз. Бошқача
йўл йўқ. Ҳар қачонгидек тез-тез хат ёзиб турарман.
Сизни ҳам ўзимни Ватанга топширдим. Қайғурманлар.
Биз қанчалик Ғалабага хизмат қилсак, дийдор кўришу-
вимиз ҳам шунчалик яқинлашади. Сени, болаларни,
ойишоннинг қўлини ўпиб:*

Султон».

ШИДДАТ

Минг тўққиз юз қирқ иккинчи йил ёз ойларида немис-фашист қўшинлари Дон ва Кубанни, Кавказни қўлга киритиб, Сталинградни босиб олишга шахд этганди. Кавказ томон кескин силжиб, Дон дарёсидан кечиб ўтган, Волга бўйига чиққанди. Ниҳоят Сталинградни қаттиқ бомбардимон қилиб, шаҳарга яқинлашганди. Шиддатли жанглар бошланганди.

Павел Иванович Батов қўмондонлик қилган 65-Армия душманни Дондан суриб ташлаш, Волга бўйларида осойишталик ўрнатишда иштирок этди. Дон fronti ўрнини Марказий фронт эгаллагач, Сталинграддан Курск томон йўл олди, у ердан эса ғарбга ғолибона юриш қилди. Сев бўйидаги жанглар пайтида — минг тўққиз юз қирқ учинчи йил февраль кунларида Марказий фронт қўмондонлиги генерал-майор Крюков командирлик қилган иккинчи отлич аскарлар корпусини 65-Армия ихтиёрига топширди...

* * *

Ковровдан чиққан аскар йигитлар турли фронтларга бўлиниб кетишди; уларнинг маълум бир қисми 65-Армияга келиб қўшилди...

Султон Жалол, самарқандлик Азизов, Рустамов ва бошқа бир қанча дўстлари билан хайрлашди. У Ибро-

хим, Латифлар билан шу Армиядаги иккинчи отлик аскарлар корпусида жангга кирди.

Олтмиш бешинчи Армия эидигина Севск шахрини қўлга киритиб, душман билан олишганча, Десна томон йўналганди...

«Мен умримда «фронт» сўзини кўп эшитгандим. Бойлар, руҳонийлар қўлидаги ерларни деҳқонларга тақсимлаб бериш fronti. Саводсизликни битириш fronti. Хотин-қизлар озодлиги fronti. Суз учун кураш fronti. Маданият fronti... Сўзни баъзан ишлатаверар эканмиз. Фронт бошқача экан...

Фронт чизигига яқинлашганимиз сайин, неча марталаб тасаввур қилганимга сира ўхшамасган манзараларни кўрябман... Ҳаммаёқ ёвуз муштан дабдаласи чиққан кишининг афти ангорини эслатади. Худди ер ёрилиб одам чиққандек... Машинада кетябмиз. Йўлларда тўп-тўп пиёда аскарлар қисмлар ҳам кўзга ташланишади. Машиналардан бўлак, санитар, озиқ-овқат, почта фургонлари. Тракторлар замбаракларни шатакка олишган. Танклар. Усти брезент билан ёпиб қўйилган «катюша»лар...

Мана, ниҳоят бутун тайёргарликлар, йўл ҳам тугаб, жангга кирадиган бўлдик. Э, ҳеч қандай билим, ҳаттоки жанговар машқлар ҳам урушининг ўзига ўхшамас экан-ку. Биргина жанг манзараси... Кун ғира-шира ёришаётганди. Оғир миномётларнинг кучли гумбурашидан худди зилзила рўй бергандек, ер қаттиқ силкиниб кетди. Бош устида осмон ҳам чайқалгандек. «Катюша»ларнинг залпидан осмонда гўёки яшин чақнади. Унг, кейин сўл тарафда яна кўкни олов қиличи тилди. Лаҳза сукунат чўкиб-чўкмасдан, бутун артиллерия ҳужум бошлаб, олдингидан кучли гулдураган товуш янгради. Осмондаги қора, оқ булутлар бари энди қаҳрабон тус олди. Ниҳоят еру кўкни тутган гумбур товушларга пулемётлар, қарсиллаган милтиқ товушлари уланиб,

осмонда бомбардимончи самолётлар ҳам тизилишди. Музиканинг авж пардасидек, олам ниҳоясиз шовқин-суронга, баёнсиз, шиддатли ҳаракатга тўлди... Худойим, атрофимда миналар портлаб, тепада ўқлар визиллаб учябди; устимга алланималар ёғябди... Биз ўзимизга тегишли от-аравада пулемётларни ташиб, маълум нуқталарга ўрнатишимиз керак. Мен «максим» пулемётида наводчик — нишонга олувчиман; команда берилган заҳоти, расчётимдаги икки йигит билан ишга киришдик... Ҳаммаёқ ўпирилган, ўйдим-чуқур. Ер — кўпчиган хамир. Олов. Тўзон... Э, нимасини айтасан. Жаҳаннам...

Одамнинг ички олами ташқи қиёфасига қанчалик таъсир кўрсатишини ўйлаябман. Бизникилар командирлардан оддий жангчиларгача юз-кўздан нур ёғилган, ҳорғин чеҳрасида одамият барқ урган кишилар. Гитлерчилар аксинча кўзлари совуқ чақчайган; юзида алақандай нопоклик, тўнглик акс этиб турибди. Биз олий ирқ, деб дунёга жар солган фашистлар қиёфасида олийликдан нишон йўқ...

Ўйдан чиққанымда орденимни ўзим билан олиб, чўнтагимга яшириб қўйгандим. Биринчи жангдаёқ кўксимга тақдим. Ўзи шундай ниятим бор эди...

Вақт. Вақт йўқ. Лекин ҳаракатдаги Армия сафига келганимни нишонлаб, биргина шеър эздим. Баҳонада уйдагиларга уурожаат қилдим; газетада ўқишса, ёмон бўлмайди. «Ўзоқмас ўлими ёвнинг батамом; қайтарман, бу аниқ!»

Биринчи кунлар тоза қийналдим-да. Тўкилган қонлар, оёқ остида ётган мурдаларни кўриб, кишининг бейхитёр кўнгли беҳузур бўлади. Инсонни қандай кўйга солишябди. Лаънатилар...

Ер кундан-кун катта мозористонга айланиб бораётгандек. Жанг пайти ҳужумдан бўлак нарсани ўйламайсан. Лекин босим жанглардан сўнча майдондаги жасадларни йиғиб дафн этиши ҳаммасидан оғир. Баъзан анча йил бурун Бухорода юриб, ўзим кузатган кичик бир

воқеани эслайман... Болаликда уйдан аллабирова олиб кетишган Саидни қидириб, аравада йўлим дашт-сахрога тушган, сахро қаърида қандайдир улкан қабристонга тўқнаш келгандим. Аравани тўхтатдим. Қабристонда наст-баланд дўнгликлардан ташқари, ҳар хил сағаналар, қизил латта боғланган туғлардан ташқари, хочлар ўрнатилган мақбаралар кўзга ташланарди. Тарашланган тошлар, рангин хожлар қуёшда ялтирар, кечмиш бир шон-шавкатдан дарак бераётгандек туюларди. Мен яқин атрофда одам қораси кўринмаган даштликда бундай ажабтовур қабристон борлигига ҳайратланиб қолгандим. Ҳамроҳим — аравакаш чол буни пайқаб, алланечук ғамгин кулимсиради. Бу ерда инқилоб шаҳидлари ётишган экан. Чол менга, одам боласи бир жойда туғилиб, жанглар, сарсон-саргардонликлар дастидан, жасади бошқа ерларда қолиб кетиши ҳам мумкин, деган гапни айтганди ўшанда... Мен энди бу гапни яхши тушунаман...

Бугун менинг расчётимдаги Жуман деган қозоқ йигити ўлди. Мен уни Жуманбулбул деб юрардим. Василь деган белорус йигити — иккимизнинг кўзимиздан ёш чиқиб кетди. Бир оз хаёлим қочди. Мени ҳам қаёққадир тупроғим тортмаганликин, деб ўйладим.

«Ҳаёт» деган халқ йўлидаги ғаройиб бир қўшиқ хаёлимда айланябди:

Мен сени, севдим сени,
Рангин ҳаёт. Рангин ҳаёт.
Сен учун кўп бора ютдим —
Кўчалар чангин, ҳаёт.

Сен учун ўтларга кирдим,
Сен учун куйдим тамом.
Гоҳида шодликка тўлғин,
Гоҳида ғамгин, ҳаёт.

Мен сени севдим; ва лекин
Мен севишдан кўрқаман.
Сен ўзинг кўнглимда дардим,
Сен ўзинг таскин, ҳаёт...

Эҳ, қанийди имкон бўлса-ю, жонон бир даврада ўтириб, буни баралла куйласанг...

Шу кунлар Иброҳим, Латифлар билан бир-бирларимизга қаттиқ боғланиб қолдик...

Енимда тамаким қолмади: кўп чекканим ёмон. Бировдан сўраб чекишга қисинаман. Қани энди ўқиш пайтларигади сингари Моҳира тамаки юборишининг иложи бўлса...

Уйга хат ёзиб бўлмаябди. Мен туғул, хат ёзиш бобида анчайин чечан Латифнинг ҳам энди олдинги шашти йўқ. Тошкентлик қизга хат ёзганида каптар, тувакдаги гуллар расмини чизолмайди...

Уйқу... командирлар: «Урушда уйқу биринчи душман!»— дейишади. Ухлайдиган бошқа вақт қаёқда! Йўллардаги қишлоқларда, уйларда уч-тўрт соат ухлаш фақат онда-сондагина насиб этиши мумкин. Бошқа пайтларда асосан суткалаб уйқусиз юраверасан. Баъзан окопда тик турганча чорак ёки ярим соат тарашадек қотиб, баъзан юрган йўлингда шунчаки мизғиб кетаверасан: «Кўрпа-тўшак — ер-осмон» деган гап эсга тушади. Ўттиз-қирқ даража совуқ, бўронлар, белгача ёққан қор... Чидайсан-да, ўртоқ. Бошқа илож қанча! Инсон ҳар қандай бало-қазога аста-аста кўникади, олдинда қандайдир умид чироқлари бўлса бас...

Мен ҳам окопда ёки йўлда мизғиш машиқини олганман. Лекин ўйлар билан тушлар қоришиб кетган; кўзим илинса бўлди, ўзим эмас, вужудим, бутун суякларим туш кўради... Тушларимга кўпинча Ўзбекистон ўрик оппоқ гуллаган боғ бўлиб киради. Аллабурчида Бухоро; баҳорда тиканлари қизғиш гуллаган даштлари билан бирга. Аллабурчида Андижон; кўча, бозори, уйлари билан бирга. Хуллас, ҳамма нарса шу боғда жамланган...

Окопда кўзим илинган экан, Илҳомия нақ кўз олдимга келди. Мен эркалашни истаб, унга интилармишман, у тутқич бермасмиш... Уйдан кетганимда касал

бўлгани учундир, шу қизимдан кўнглим тинчимайди. Моҳира хатларида уни бир хилда, ўйнаб юрибди, деб ёзади. Қайдам...

Бугун фрицлар ҳақида латифалар айтишиб, роса кулишдик. Э, бизнинг жангчилар яхши кулишади-да...»

* * *

Султон энди осойишта дафтар тўлдиролмасди. Онда сондагина тўрт-беш сатр гапни белгилаб қўярди холос. Аммо юрган-турганида мунтазам шеър ўйлар, имкон топилганида, айрим ўйлаганларини қорозга туширарди...

65-Армия биринчи навбатда душмандан Шостка райони ва шу атрофдаги қатор қишлоқларни озод қилди. Қизил аскарларни ҳамма ерда аҳоли севинчидан йиғлаб қаршилар, озод бўлган ерларда янгидан ҳаёт нафаси уфура бошларди...

Улар Шостка этагидаги қишлоқлардан бирига ярим тунда кириб боришди. «Йиртқич фашист бўрилар» чекинаётиб, қишлоқни ёндиришган, қишлоқнинг ҳамон тутуни буруқсиб ётар эди. Бутун қолган бир-икки бинони айтмаганда, умуман бу ерда фақат қатор турган «устунлардек мўрилар»гина кўзга ташланарди.

Қишлоқда, қуршовда қолган чоллар, кампирлар, болалар ертўлалардан, аллабир пастқамликлардан ўрмалаб чиқа бошлашди. Аскарларни қучиб, уларнинг қўллари, ҳаттоки эгниларидаги шинелларигача ўпа бошлашди. Кейин ҳар ким ўзи ҳақида узук-юлуқ ҳикоя қилишга тушди...

Бировлар оч, бировлар
Қишда қолди яланғоч...

Қор бир маромда уриб турарди. Совуқ...

Ниҳоят қандай бўлмасин бошпана топиб, бир-икки соат мизғиш имкони туғилди... Султон билан Иброҳим•

ни мункиллаган бир ориқ кампир ўзиникига олиб кетди.

Улар кирган уй — «тор, йиғноқ; пирпираб ёнар чироқ». Кампир чой қўйди; аллақадан картошка ҳам топиб, қайнатиб келди: Олинглар, болаларим... Ўзи йигитларга термилиб ўтирди. Севинчиданми, қандайдир чеккан азоблариданми, кўзлари нам.

— Бу, она, уй бузилмабди, ҳар қалай...— кампирга юзланди Иброҳим чой ичишаётиб.

Кампир «ҳа» дегандек бошини чайқади. Кейин негадир бундай гап қилди:

— Ичим тутаб ётибди...

У ўрнидан туриб, йигитларга шошмасдан жой тузашга киришди. Аммо кўрпа-тўшакни тартибга солаётиб, бирдан хўрсиниқ тутганча, йиглаб юборди.

— Нега мен дунёда тирик қолдим,— дерди кампир ўз-ўзи билан гаплашаётгандек оҳангда.— Нега мен қолдим?!

Чойни апил-тапил ичишиб, ётишга ҳозирлик кўришаётган Султон билан Иброҳим бир-бирларига кўз ташлаб, аллабир гуноҳлари учун қўлга тушгандек бўйинларини қисишди.

Йўқ, кампир тезда кўзларини артди. Кейин уларнинг ёнига қайтиб келиб, рўпарада ўтирганча, ўз бошидан ўтган воқеаларни уларга бирма-бир айтиб берди...

— Ўғлим урушнинг биринчи кунларида ҳалок бўлган,— ҳикоя қила бошлади кампир.

Султон аскарликка чақирилганидан буён болаларига уруш тўғрисида нималарнидир ёзиб юборишни ўйларди. Бир неча марта бунга шаҳд ҳам этди. Аммо то ҳозир бунинг мавриди келмаганди...

Эй, гули ғунчаларим,
Олтин юддузчаларим,
Тиллари чучук-чучук,
Бири биридан кичик —
Гиргиттон қизчаларим...

У кампирнинг ҳикоясини эшитаётиб, хаёлида ҳикоя билан баб-баравар шеърӣ сатрлар тизлаверишди.

— Келиним, неварачам билан турардик. Душман қишлоқни босиб, бутун уйларни тинтиб чиқди. Очкўзлардан на кийим қолди, на буюм. Бизникига ҳам бир лаънати кириб, қўлига илинган нарсани олди. Бунга мен ҳам, келиним ҳам индаганизимиз йўқ; тишни тишга босиб туравердик. Лекин...

...Неварачам — Варварам,
Эрка эди оппоғим.
Немис ҳатто ўшанинг
Торта кетди пайпоғин...

Келиним охири чидолмади. Сен, аблаҳ, шу боланинг пайпоғига ҳам зормисан, деди. Немис қайрилиб қаради. Кейин тарс этиб ўқ отилди. Келиним шўрлик оҳ деганча, полга йиқилиб тушди. Шу ўртада неварам — болада, пайпоғим, пайпоғим, деб қонхўрнинг қўлига осилганини биламан... вой...

Вой! Қўрқинчли манзара!
Кўкрагидан қон оқиб,
Ерда ётар Варвара...

Жаллод милтиқ найзасини боланинг кўксига санчибди. Қулоғимга аянчли ун кириб — икки ёнимда иккн жасад, эс-ҳушимни йўқотдим. Энди мен ҳам жон аччиғида фашистга ёпишдим. Лекин мен нима ҳам қила олардим?! Фашист қўндоқ билан бошимга тушира кетди. Йиқилдим. Фақат немис Варваранинг устидан қонли кўйлакчасини суғуриб олиб кетгани гира-шира кўз ўнгимда турибди...

«Кўйлакча ҳам юборғин
Ўлжаларнинг сонидан.
Майли қонли бўлса-да,
Кўйлакчами? Бизга бас!»—
Деб фрицнинг юртидан
Қилибдилар илтимос...

Кампир ҳикояни бошлашда босиқ бошлаб, охирига етганда, кўксига муштлари билан урганича, яна йиғлади.

Шундан сўнг уйга қабристон сукунати чўкди. Султоннинг кўзи олдидан қўлчалари билан пайпоғига ёпишган қизалоқ ва унинг мурғак баданидан суғуриб олинган қонли кўйлакча кетмас эди.

Иброҳим оҳиста ўрнидан туриб, индамай ўринга бориб чўзилди. Кейин кўп ўтмай, кампир ҳам печка устига ётгани кетди.

Султон қишлоқча дағал ясалган стол ёнида бир оз ёлғиз ўтирди. Ниҳоят шаҳд билан ўрнидан қўзғалди. Пирпираб ёнаётган чироққа яқинлашиб, чўнтагидан қоғоз-қалам чиқарди...

Эй, гули ғунчаларим,
Олтин юлдузчаларим...
Болалик бўстонида
Очилган лолаларни
Ҳалок этган пеллардан —
Шу жаллод фашистлардан
Жон учун жон оламан,
Қон учун қон оламан..

У хаёлида тизилган сатрларни чироқ ёруғида тез-тез қоғозга тушира бошлади. Стол ёнида ўтирганидаёқ ёзилажак шеъри уч қисмдан иборат бўлишини ўйлаганди. Биринчи ва учинчи қисмлар халқ йўлида, содда, мактуб услубида битилади. Иккинчи қисм жиддий: қизил аскарлар қишлоқни озод қилишганидан кампирнинг бутун ҳикояси киритилиб, унга «Қонли кўйлакча» деган сарлавҳа белгиланади. Султоннинг ёзганлари шунга мос келди. У ўйлаганларини қоғозга тушириб бўлиб, шеъри бундай яқунлади:

«Қизил аскарга раҳмат,
Бизларни сақлаб қолган.
Ҳар фидокорга раҳмат!»—
Деб айтингиз кўшиқлар,
Эй, ширин-шакар, шўхлар!..

Аmmo иш ҳали битмаганди. Султон шеърга «Соғинчили салом» деган умумий сарлавҳа қўйиб, сарлавҳа остига меҳр билан: «Қизчаларим Нурия, Румия ва Илҳомияларга»— деб ёзди...

Дераза ортида осмон ёришиб, ташқаридан аскар йингитларнинг товушлари ва қор устида гуп-гуп босилган қадамлар эшитила бошлади. Иброҳим ўрнидан сапчиб турди.

— Султон ака... Э, сиз...

Султон унга қараб, мулоийм кулимсиради.

— Мен шеър ёздим...— Кейин ёзган шеърини Иброҳимга ўқиб берди.

Иброҳим Султонни табриклаган кўйда елкаларидан кучди. Сўнг бирдан қош-қовоғи солиниб, тўнғиллади:

— Юзингиз шу кунлар бир бурдагина бўлиб қолди. Кўзларингиз қизарган. Шеър яхши, Султон ака, лекин...

Султон қалам қитирлатиб мижжа қоқмаганга қарамай, ўзини тетик ҳис этар, ниҳоятда мамнун эди. У Иброҳимнинг койиганига ҳам кулимсираб қўя қолди.

Султон уйқусиз ўтган икки-уч кунлик босим жанглардан кейин фароғатли тунни шу йўсинда шеър билан ўтказиб, яна босим жангларга кирди...

* * *

Моҳира бир неча ойлар давомида Хўжақулга қайтиб учрамади. Ўзи инсофга келар, қани қўйиб берайлик-чи, энди нима қиларкин, қабилида иш тутди. Охири бўлмади: сабр косаси тўлди...

Хўжақул бу орада Султоннинг шеърларини кўриб чиққан ва ниҳоят, вақтинча буларни бир чеккага қўйиб туриш керак, деган фикрга келганди. У шеърларни кўриб чиқишга улгургани учун ҳам, бу гал Моҳирани ўрнidan турмай, одатдагидан осойишта қаршилади.

— Келинг... Хўш, тинчликми?!

Моҳирага унинг гапи эриш туюлди.

— Ҳозир қанақа тинчлик бўлиши мумкин...

— Қийналмаябсизларми, демоқчи эдим,— тушунтириш берди Хўжақул.

— Ҳозир ҳамма қийналябди...

Хўжақул ҳар галгидек мулойим муомала қилмоқчи эди, аммо энди гаши келиб, беихтиёр асабийлашаётганини ҳис этди... «Назокат — ярим ҳусн, деган гап бор,— ўйлади Хўжақул.— Аёл киши эшикдан аста мўралаб, хонага киргач, қисинибгина ўтирса, ботиниб-ботинмайгина гаплашса, нима қилади! Узи давр ғалати бўлябди шекилли. Аёллар чарсиллаб туришади; эркаклар ипақдай мулойим. Мана, масалан, мен... Хотиним ташлаб кетди; ақалли иззат-нафс ҳаққи, бирон нарса қилолмадим. Ҳолбуки, менинг ота-боболарим бир пайтлар Бухоро амири саройидаги номдор беклардан бўлишган экан. Белларида энли камар, оёқларида пошнали этик; тарс-турс юришган, одамлар уларнинг сояларига икки букилишиб, салом беришган экан. Онам раҳматли гапириб ўтирарди...»

У столга икки қўлини тираб, худди отга мингандек, олдинга энкайди.

— Сиз менга учрашни ўйласангиз, минбаъд зарда қилмай гапиришни ўрганинг, Моҳира бону,— деди Хўжақул.— Бўпти... Мақсадга кўчайлик. Мен шеърларни кўриб чиқдим...

Моҳиранинг нафаси ичига тушди. У, олдиндан бўғилмаслигим керак эди, деб ўйлаб, ўз-ўзича андак хишлолат чекди.

— Раҳмат... Бирон ёққа...

— Йўқ,— деди Хўжақул кескин.— Буларни ҳозирча бостириб бўлмайди...

— Нега энди?!

— Султонбой қайтиб келгач, бирга ўтиришиб, булар устида гаплашиб олишимиз керак. Айрим жиддий мулоҳазалар бор. Кейин...

— Менга бера қолинг бўлмаса...

— Йўқ, Султонбой келгунча, булар менда туради. Дўстимнинг қўлидан олганман...

Моҳира бўғилмаслик мумкин эмаслигини ҳис этди... Хўжақул — хушсурат киши; рост. Лекин сергак тикилсанг, худди ниқоб кийганга ўхшайди. Дунёда қанақанги чиройли ниқоблар йўқ, дейсиз! Одам — китоб. Чиройли муқовалар ичнда доим ҳам арзирли гапларни ўқийвермайсан!

— Сиз печка ёнида ўтириб, менинг эрим шу кунлар қаерларда қон кечиб юрибди, — деди Моҳира. — Дўстим эмиш... Душман сиздан яхши...

Хўжақул, мен сен билан пачакилашиб ўтирмайман, деб ўйлади. Аммо шу ондаёқ Султонга нисбатан рашк, адоватдан бўғилаётанини, ёлғон муносабат ўзини ниҳоят адойи-тамом қилганини ҳис этди. Унга, шу дамда Моҳирага жавоб бермаса, портлаб кетадигандек бўлиб туюлди.

— Ҳозир ҳамма қон кечиб юрибди; фақат сизнинг эрингиз эмас! — деди у титраб-қақшаб. — Соғлигим кўтарса, мен ҳам шундай қилардим. Гап тамом...

Ҳаётда ноҳақлик ўзини ҳақ деб билганида, инсон ҳамиша довдираб қолади...

Моҳира Хўжақулнинг ҳузуридан шундай ҳолатда уйга қайтди...

* * *

Йўқ... Йигит кишининг биринчи суянгани — ёри! Ёр хиёнат қилганида, йигит бошини тошларга уриши мумкин! Ёр садоқат кўрсатганда, йигит ҳар қандай тоғни парчалаб ташлаши мумкин! Икки ўртада — бурч, жавобгарлик...

Моҳира уйга қайтиб, ўша кунидек ичкарин хонада, китоб жавони юқорисидаги бўш ғаладонда ётган дастурхон-туғунни олиб, шеърларнинг биринчи қоралама нусхаларини ёзув столига ёйиб ташлади. Султон хушхат

эди; болаларга бағишлаб «Кимнинг хати чиройли» деган шеър ҳам ёзган, шеърда бундай сатрлар бор эди:

Ҳарфим аниқ, гўзал-хуш,
Қийналмай мумкин ўқиш...

Аммо бу гап қоралама шеърларга сира мос келмасди; бетларга сатрлар телба-тескари тушган, бир сатрнинг ярми бетнинг тепасида, ярми пастида, ўчирилган, қайта ёзилган, яна ўчирилиб, яна ёзилган сўзлар кўп эди; буларни қийналмай ўқиб бўлмасди. Шеър — қуриб битказилган, оқлаб, бўяб, тартибга келтирилган уй; булар эса шунчаки ускуна; булардан Султон қандай уй тиклаганини энг аввал тасаввур қилишга тўғри келади...

Моҳира ишдан, уй-рўзғор ташвишларидан бўш вақтни топиб, асосан кеч тунлар, саҳарларда, соатлаб ёзув столи ёнида ўтиришга одатланди. Қоралама шеърларни сатрма-сатр тоза қоғозга кўчириб, сичкиклаб текширганича, варақларни қайта қоралаб, қайтадан кўчириб чиқиш унинг кундалик машғулотига айланди. У қўлдан чиққан шеърларни редакцияга жўнатиб, Султоннинг чала қолган ишларини шу тахлитда ўзи давом эттиришга урина бошлади...

* * *

Моҳиранинг «Болалар уйи»да иши оз эмасди. Бунинг устига, хонадонга тегишли юмушлар, ўз болаларини ўйлаб, югуриш-елишлар. Бироқ, оёғи тўрт, қўли олти, дегандек ҳаёт баъзан инсонни чаққонлик, тезкорликка ундаб, уни шунга бемалол ўргатиб ҳам қўяркан! Уйга кўпинча қишлоқдан Фотима опа келиб-кетарди. Моҳира шундай пайтларда Султоннинг Хадича, Османур деган опаларини эслар, уларга хат ёзарди. Бу ҳам етмагандек, имкон топиб, урушда юрган Султонга Саид, Саидга Султон тўғрисида хабар етказиб турар, бунга аллақандай мажбурият ҳис этарди...

Умид — Ғалаба. Умид — Султон тезроқ, соғ-саломат уйга қайтиши эди. Уйда ҳар куни:

— Дадам қачон келади?!

— Дадам...

— Дадам...

Айниқса Илҳомия отасини кўп қўмсар, кўп сўроқларди... Қизча яна хасталаниб, ётиб қолганди. Шаҳарда болалар орасида касаллик ошиб-тошган, касалхоналар кўчириб келтирилган болаларнинг ўзи билангина тўлган эди. Бу гал қизчани яхши даволатиб ҳам бўлмади. Уйда анча кун ётди. Дорини кўрса безиллайдиган кўйга тушган, бадани игнадан кўкариб кетганди.

Моҳира қизининг юз-кўзига қараёлмас, беланчакка яқинлашса, юраги ички бир фарёддан чайқалмай туролмасди. Устига-устига, Илҳомия Моҳрўй опанинг қироатини кузатиб, қачондир оятлар оҳангини ёқтирган, энди нуқул кампирдан беланчак ёнида ўтириб, қироат қилишини сўрагани-сўраганди:

— Айт, бибижон.

Моҳирада бу нохуш бир таассурот уйғотарди. У баттар эзилар, художўйликка ўрганган Моҳрўй опа билан баъзан қаттиқ рижиллашиб ҳам оларди...

Илҳомия шундан сўнг Моҳиранинг бутун юрагини сидириб кетгандек бўлди. Қизча бир куни эртадан-кечгача ихраб, тунда анча ўзига келди: аммо саҳарга бориб... узилди. Қандайдир чиройли, худди гулга ўхшаб ётар, толиқиб, ширин ухлаб қолганга ўхшарди...

Моҳира беланчак устига дока ташлади. Ўғли, нариги қизчаларини турғизиб, чой ичирди. Ҳар кунгидек Ботир, Нурияни, бу йил еттига кириб улар қатори папка кўтарган Румияни, жимгина мактабга кузатди. Кейин Моҳрўй опа, шу кеча уларникида тунаган Фотима опа — уч аёл ўтиришиб, бир оз йиғлашди.

Ниҳоят унинг ўзи болани ювди. Оқ чойшабга ўраб, қўлига кўтариб олди. Уч аёл қабристонга келишиб, Илҳомияни ўзлари тупроққа топширишди...

— Мен сизга бир гапни айтмоқчи эдим, опажон,—
Фотима опага мурожаат қилди Моҳира, уйга қайтиша-
ётиб.— Мабодо Султон акага хат ёзсангиз, бу ҳақда...
Унинг ўзи ҳар куни ўлимни кўрябди...

Фотима опа Моҳирага ялт этиб қаради. Кейин ундан
юзини секин четга бурди...

Ботир, қизчалар эшикдан уйга ўйноқлаб, шўх шанг
киришди. Лекин қандай воқеа рўй берганини тезда се-
зишиб, бирдан мунғайишди. Моҳиранинг назарида улар
шу куни анча улғайгандек бўлишди...

Ҳаёт! Яна қандай зарбаларинг бор, ҳаёт! Уруш! Ил-
ҳомиянинг биринчи қотили—сен! Яна қандай зарбаларни
тайёрлаяпсан, уруш! Дунёда чидам, бардош дегани ҳам
чексиз-чегарасиз бир нарса эмас. Тортаверсанг, ҳар
қандай арқон узилади. Болта ураверсанг, ҳар қандай
метин парчаланadi... Шундай!

Йўқ! Кўз ёшларингни арт, бардам бўл, Моҳира!
Зарурат туғилса, ҳозиргидан кескинроқ зарбаларга ҳам
чидайсан, жоним! Инсон ҳамма нарсага чидайди! Бар-
дам бўл...

* * *

Марказий фронт қўмондони Константин Константи-
нович Рокосовский кўрсатмасига биноан, Олтмиш бе-
шинчи Армия Иккинчи Танк Армияси, Ун учинчи, Қирқ
саккизинчи, Олтмишинчи, Олтмиш биринчи Армиялар
билан ёнма-ён тўхтовсиз, босим жангни давом эттирди:
Десна дарёсидан кечиб ўтиб, Новгород-Северский рай-
онини душмандан озод қилди. Қизил аскарлар Снов
дарёсидан ҳам кечувни таъминлаб, Сож ва Днепр дарё-
лари бўйига чиқишди...

* * *

*«Курск томонидаги жангларда қозонилган ғалаба
натижасида Қизил Армиянинг ёз ва куз ойларидаги
катта ҳужумлари даври бошланди. Қўшинларимиз икки*

ой ичида Донбассни, Таман ярим оролини, Сўл қирғоқ Украинанинг деярли ҳаммасини, Брянск ҳамда Смоленск шаҳарларини қўлга киритдилар. Минг тўққиз юз қирқ учинчи йил сентябрь ойининг охирларига келиб, Қизил Армия 700 километр келадиган кенг фронтда Днепр соҳилларини эгаллади...»

Янги тарихдан.

* * *

«Минг тўққиз юз қирқ учинчи йил кузида совет жангчиларининг қудратли ҳужумидан фашист босқинчилари армияси Шарқий-вал аталмиш истеҳкомга биқинди. Гитлер бу ерда — Днепр ва Сождан Гомель ва унинг шимолдаги ерларда, фронтни мустаҳкамлаб олиб, янгидан ҳужумга ўтишга шахд этганди.

Марказий фронт ўз ҳужумларини икки йўналишида олиб борди. И. Д. Черняховский армияси (Олтмишинчи армия) Киев томон юриб, анча илдам суринди; П. А. Белов қўмондонлик қилган Олтмиш биринчи Армия ҳам анча муваффақият қозонди. У Лоев районидан сўл тарафда, Днепр бўйида турарди. Бизнинг армиямиз Қирқ саккизинчи армия билан бирга, Деснани кечиб ўтилгач, Гомель области йўналишида жанглар олиб борди... Сожда юзма-юз, ёқалашини даражасига етган ниҳоятда оғир, қонли жанглар юз берди...

7-октябрь эрталаб Сожга Михаил Сергеевич Малинин (фронт штабининг бошлиғи) келди...

— Лоев-Радуль районлари оралиғида Днепрдан кечувга ҳозирлик кўриши керак...»

П. И. Б а т о в .

* * *

«Армия қўмондони, бошқа районга кўчилиб ўтилаётганини душмандан сир сақлаш, гитлерчиларга олдингидан ҳам кўпроқ ҳужум қилиб, уларнинг диққатини тортиб туриш мақсадида, бир корпусни икки дарё орали-

фида қолдиришига тўғри келди. Генерал Д. И. Самарский бошчилигидаги 19-ўқчи корпус бу вазифани аъло даражада бажарди. Энди бутун фронтнинг муваффақияти Олтмиш бешинчи Армиянинг жангларига боғлиқ бўлиб қолганди. Шунинг учун биз унга фронтдаги бутун қурол-анжомни бердик, имкон яратишга ҳаракат қилдик. Бизнинг асосий ҳужум нуқтамиздан душманнинг диққат эътиборини чалғитиш ниятида, Эллигинчи ва Учинчи Армиялар 12-октябрь куни ўз майдонларида (булар ҳам Гомель области йўналишида) ҳужумга ўтиш буйруғини олишди. Болдин ва Горбатовлар (ҳалиги икки армия қўмондонлари) чекланган имкониятга эга эканликларини била туриб, мен умумманфаат йўлида, онгли равишда маълум қурбонлар беришдан бўлак илож йўқлигини ҳис этдим — юракдаги қийноқ, изтироб билан, уларнинг бўйнига ўшандай вазифани юклашга мажбур бўлдим...» К. К. Рокосовский.

* * *

«Шарқий соҳилдаги ўрмонлар атрофида кеча-кундуз сонсиз-саноқсиз гулханлар ёқилди; душманлар, бизнинг аскарларимизни, ҳеч қаяққа силжитгани йўқ, аксинча олдинги нуқтада куч тўплашябди, деб ўйлашгани маъқул. Тунлари қисмларимиз аста-секин Гомель — Чернигов орасидаги катта йўлдан янги районга кўчиб ўта бошлади. Кундузлари эса автомашиналарнинг тескари томонга — Сож истеҳкоми томонга мунтазам қатнаб туриши таминланди; диққат-эътибор ўша ёққа жалб этилди...

— 15-октябрь тонги келди. Днепр осмони ёришди. Биз турган тепаликда (кузатув пунктида) ҳамма (армия бошиқлари, армия штабининг ходимлари) гоҳ соат милига зиқ тикилишар, гоҳ дарё устида юзган тонги енгил туманга ўйчан кўз ташлашарди. Урушда сукунат — алдамчи ҳолат. Соат 6-ю, 30 дақиқага етганида, реактив миномётлар бехос гүмбурлади. Бу то-

вушга бутун артиллериямизнинг қудратли садоси уланди. Дам ўтмай, дарё осмонига 299-дивизия самолётлари ҳам кўтарилишди. Днепр учун жанглар бошланди...»
П. И. Б а т о в.

* * *

Днепрдаги қизгин жанглар арафасида, октябрь ойининг биринчи кунларида, минглаб Қизил аскарлар партия сафига қабул қилинишларини сўрашиб, аризалар топширишди.

Султон ҳам штабга ариза берди.

Гвардиячи отлиқ аскарлар корпусининг штаби вақтинча ўрмон бағрида жойлашганди. 10-октябрь куни эди; гурос-гурос йигитлар штаб эшигига келишди...

Мен бу кунни сира унутмайман!
Бу кун менда янги тетиклик.
Ҳаётимда бу кун байрам туси...

Султон штаб олдида навбат кутиб турар, ҳаяжонланганидан ёлғиз нари-бери юрганча, лаблари шеър пичирларди:

Руҳим — лочин, бу кун кўрагим — тоғ,
Паст сезади бошим осмонни...

— Рядовой Жўраев! — овоз беришди эшикда туришган йигитлар.

Султон сергакланиб, ичкари йўналди. Шу сонияда унинг хаёлидан кечган ҳар бир сўз шеърга айланарди:

Ҳарбий салом билан кириб келдим,
Маҳкам тортиб аскар тасмамни...

Шу кунларда жон олиб, жон беришаётган аскарларни партияга қабул қилиш оддий бир воқеа эмасди. Шундан штаб хонасида ҳарбий раҳбарлар кўтаринки кайфиятда, хушнуд ўтиришар, аскарларни дилкаш, гоҳо ҳазил-мутойиба аралашган суҳбатга тортишиб, гоҳо аскарнинг қалбида ётган бутун сўзларини осойишта

тинглашарди. Штабада гвардиячи Отлиқ аскарлар корпусининг командири Крюков, Сиёсий ишлар бўлимининг бошлиғи Шчукин, командирнинг сиёсий ишлар бўйича ўринбосари Алиевлар бўлиб, отлиқ аскарларга айрича меҳр сақлаган собиқ кавалерист, Армия Ҳарбий Советининг аъзоси Лучко ҳам шу ерда эди.

Юлдуз ёнар заррин погониди,
Юзи очиқ, сочи олтинранг...

Генерал майор Крюков аскарларга ота сингари муомала қиладиган кекса ҳарбийлардан. Босиқ, салобатли; одатда, сўзни ўйлаб-ўйлаб, юракдан сўзларди. У Султонни ўтиришга таклиф этди; кейин, оддий, содда гап очди:

— Солдат!.. Инсон ҳаётда жуда кўп воқеа-ҳодисаларни кўриб улғаяди: ўзинг биласан; буни биз ҳам билламитиз. Сен бизга ҳозир, яхшиси, ҳаётингдан қисқа, энг муҳим нарсаларни айтиб бергин...

Султон бир нафас ўйланиб қолди. Унинг ўттиз уч йиллик ҳаётида энг муҳим нарсалар нима?! Қисқа сўзлаганда, нималарни айтиши мумкин?!

— Мен эсимни таниб, Ўзбекистонни юртим деб билдим,— ўйчан сўзлай бошлади Султон.— Юртим менга бутун Ватанни таништирди. Ватан — она; уни ёвузларга хўрлатиш, топталиб, фарёд чекишига йўл бериш мумкин эмас. Юртим, халқим, болаларим менинг ортимда туришибди. Мен уларнинг юзини ерга қаратмайман! Мен уларни севаман! Буларнинг баридан бўлак, беш-олти йилдан буён менинг фашизм билан ўз ҳисоб-китобим бор. Мен унга қарши курашдим. Томиримда сўнгги қатра қоним қолгунича, яна курашаман... Қисқа сўзим шу!

Штабада ўтирганларга Султоннинг гаплари фавқулодда бир даражада ёқди. Шу билан бирга, афтидан улар «ўз ҳисоб-китобим бор» деган сўзларга унчалик тушунишолмади. Бригада комиссари Лучко эшитганларни мағзини чаққиси келиб, полковник Шчукинга қара-

ди; корпус командири ҳам подполковник Алиевга савол назари билан тикилганди.

Алиев Султон тўғрисида жангчилардан эшитган экан; жилмайди:

— Гвардиячи аскар Жўраев бизнинг адибларимиздан, ўртоқ командир!

— Владимир Викторович,— бу гапдан жоиланиб, Крюковга содда мурожаат қилди Лучко.— Ўзбекча фронт газеталаримиз бор...

— Йўқ, Филлип Павлович, шоирлар ўзимизга ҳам керак,— деди корпус командири, Лучконинг нима демоқчи эканига дарҳол тушуниб.— Майли, солдатнинг ўзидан ҳам сўрайлик-чи?!

— Аввалдан сафга кирдим. Энди чекиниш йўқ, ўртоқ командир!— деди Султон.

Командир мамнун кулимсиради. Сўнг у Султоннинг кўнглидаги гапларни айтди:

— Душман бизнинг ёзувчиларимиздан қўрқади! Бу — ҳаққатнинг кучи! Мана, Илья Эренбургни олинг. Фронт айланиб, ҳар бир ёзган мақоласи душманлар орасида бомбадай портлаяпти! Шеърлар, қўшиқлар ҳам шундай. Душмanning буларга тоби йўқ. Бизга эса булар жапгларда мадад беришади!— У Султонга қўққисдап савол ташлади:— Шеърлар ёзилабдими, солдат?!

— Баъзан...

— Қийин. Урушда жуда қийин. Лекин ёзиш керак. Бунинг ўзи катта қаҳрамонлик... Қанийди, бу кунги партияга қабул қилиниш тўғрисида бир шеър ёзилса...

— Шеър ўйлабман, ўртоқ командир. Тушундим...

Командир — қўлида қизил партбилет, ўрнидан турди.

Султон ҳам қадини ростлади...

У штабдан чиқди. Партбилетни авайлаб кўкрак чўнтагига солди. Уруш кунларида, бу — унвон. Масъулияг ҳам...

Ҳам милтиғим, ҳам созим ила,
Шу унвонни оқламоқ — қарзим.
Майдон ичра, гарчи зарур экан,
Жон фидолик жанговар фарзим...

Унинг юраги алланечук кучли тўлқинланган эди...

Мен — коммунист!
Қандай мағрур бу сас!
Бу сас ўзи менинг ғалабам,
Шу товуш-ла жангда қатъий қасос —
Уч оламан фашист галадан!..

Иброҳим, Латифлар штаб олдига келишиб, Султонни кутиб туришганди. Уни қучишиб, қўлларига кўтаришди.

— Табриклайман, Султон ака,— деди Иброҳим суюниб.— Бу энди бошқа гап...

Латиф ҳам кўзларини пирпиратди:

— Яшанг, Султон ака...

* * *

Аскарлар шу кунлари Днепрнинг сўл қирғоғида — Украина ерида туришарди. Эндиги жанг — Днепрдан кечиб, Белоруссия тупроғига қадам қўйиш жанги эди!

Днепр — энли, чуқур дарё. Жанглар олдидан кўп-лаб соллар, қайиқлар яшашга тўғри келди. Бу ишда — яқин атрофда, ўрмонлар, тўқайлар — ботқоқликларда беркинишиб юришган, қизил аскарлар келишганидан руҳланишиб, ёпирилишиб чиқишган — балиқчилар, матрослар, дарахт кесувчилар — руслар, украинлар, белоруслар астойдил ёрдам беришди. Дарёдан кечиб жангга элликдан зиёд миллат кишилари камар боғлашганди...

Днепр жанги бошланди. Дарёнинг ўнг қирғоғи бериги қирғоққа нисбатан анча баланд; душман майдонни яхшироқ кузатиш имконига эга эди. Бундан бўлак, фашистлар икки йўл траншеядан иборат қарийб ўн метр

қирғоқни тутган кучли истеҳком яшашган, Лоев — Радуль оралигидаги барча аҳоли пунктлари, бутун тепаликларни ҳимоя қўрғонларига айлантиришганди. Жанг қизил аскарлардан дарёни тез, илдам қўлга киритиш, ўнг қирғоққа дадил ўрнашишни талаб қиларди.

Артиллерия ҳужумлари баробарида, дарёда қайиқлар юза бошлашди. Сув майин жимирлар, қуюқ туман кезарди; аммо дам ўтмай, қайиқлар ғарбий қирғоққа яқинлашиб-яқинлашмасдан, снарядлар, авиабомбалар гумбурлашга тушди; душман ўқ ёмғирини ёғдирди; дарёда сув дошқозондек қайнай бошлади. Қайиқларга ўрнатилган пулемётлар, автоматлар ҳам тилга кирди; гранаталар портлади. Фашистлар кўз очиргани қўйишмасди. Аммо дарёга шиддатли ташланишган минглаб аскарлар тўнтарилган, синган қайиқлардан сувга тушишиб, рўпарадаги қирғоққа чирмашишди; тепаликларга шаҳдам интилишиб, ҳар бир қарич ер учун қаттиқ, қонли жанглар олиб боришди.

Қисмларга қисмлар уланди. Траншеяларда ўт ўрмалади; душман истеҳкомига ёриб кирилди.

Дарёдаги юзлаб қайиқларга қатор соллар қўшилишди. Огир артиллерия ўтиши учун олдиндан кўприк қисмлари тайёрланганди; йигирма тўрт соат ичида кўприк тикланиб, танклар ҳам олдинга сурунишди. Душманлар тинимсиз бомбардимон қилишаётганига қарамай, бутун Армия ғарбий қирғоққа силжиди.

Днепрда беш кун узлуксиз жанг давом этди. Ниҳоят маълум майдон — мустаҳкам плацдармга ўрнашиб олинди...

Олтмиш бешинчи Армия — Романенко қўмондонлик қилган Қирқ саккизинчи, Белов қўмондонлик қилган олтмиш биринчи Армиялар ўртасида, Лоев билан Радуль оралигидаги фронтнинг асосий йўналишида жанг қилганди. Белорусияга мардона қадам қўйган Армия зиммасига энди Лоев плацдармини сақлаб қолиб, душманнинг Надвиндаги истеҳкомини емириш, Речица

шаҳрнини эгаллаб, Белов армияси билан биргаликда, Василевичи ва Калининвичи шаҳарлари томон илдам юриш вазифаси юкланганди...

* * *

Қуз ёмғири бир ёғиб, бир тинар, осмон қоп-қора булут эди.

Лоевда бутун қолган иморат кўзга ташланмасди. Район, атрофдаги қишлоқлар ёниб, тутаб ётишарди. Унда-бунда ўрмонлар қорайиб туришар, булар ҳам худди булутларга ўхшашарди.

Лой; йўлларнинг расвоси чиққан. Бу ерда жарлар-ўнгирлар, баланд-пастликлар кўп; олдинга босиш қийин. Ялангликлар, кенг экин майдонлари ҳам дабдала ҳолга келтирилган эди.

Ўқ ва ўт; тутун ва тўзон. Қора тўзон... Бир қишлоқда қизил аскарлар, бир қишлоқда душман. Бир уйда қизил аскарлар, бир уйда яна — душман. Катта олишувларга ёнма-ён, қўл-қўндоқ жанглари...

Султон қудратли, улкан халқ оломони бағрида, ўқлар ёмғирига елка тутиб, қайнаб тошаётган, қонга буланиб, қизариб оқаётган Днепрдан кечди. У белорус тупроғига умрида биринчи қадам қўйиши. Аммо бу юртни кўпдан танийди. Туркистонлик ўн тўрт комиссардаи бири белорус бўлган. Янка Купала, Якуб Колос шеърлари... Белоруссияга, Гомель областининг Лоев районига юзлашиб, пулемётни босим сайратганча, душманларга қирон сола бошлади...

Илҳомия... Шу кунлар нечундир кенжатой қизи унинг кўз ўнгида қотиб қолганди. Қўнгли ииманидир сезаётгандек эди...

Салом, жигарпорам, кўзлари қорам.
Салом, майдондаги отанг — харбийдан.
Соғмисан?! Соғ бўлсанг, шу менга ором,
Салом, кўзичоғим, Ватан ғарбидан.

Соғиндим, чироғим, не чора, бироқ,
Ҳар бир айрилиқнинг кўришмоғи бор;
Ва ҳам душманларни қилгунча яқсон,
Дадангинг жаҳд ила урушмоғи бор...

Днепрдан солда ўтишаётганда, қизчаси ўз-ўзидан негадир кўз олдига лоп этиб келди. Ўтган бир ярим йилдан кўпроқ вақт ичида қиёфасини унутаётганди; аниқ эслагандек бўлди. Кейин қирғоқда машаққат билан ўрнашиб олишганида ҳам шундай ҳолатни ҳнс этди. Сўппайиб қолган уй мўриларига қараганида, ўрмонларга тикилганида ҳам, мана, душманга қарши ўт очаётганида ҳам... Кўнгил, сен одатда инсонни алдамайсан; ўз хислатингга ёт тарзда мени алдаябсанми ёки?! Менинг қизимга нима бўлди, айт... Атроф кучли бомбалар портлашидан гулдурар, аммо шу билан бирга, Султоннинг назарига борлиқ гўёки жимжитдек эди...

Лоев райони маркази фашистлардан озод қилиниб, от-аравада олдинги бир нуқтага кўчилди.

Султон, Василь ҳамда энди уларга қўшилган Латиф, аравада кетишаётиб, лойга ботиб қолган қандайдир машина ёнидан ўтишди. Машинада илдам суринишаётган пиёда аскарлар пастга тушишиб, ўз «арава»ларини зўр беришганча, лойдан чиқаришга уринишарди. Султон Латифдан аравани тўхтатишини сўради.

— Ёрдам керакми, йигитлар?!

— Йўқ, раҳмат... ўзимиз...— қичқиришди машина ёнида уймалашаётган йигитлар. Аммо шу пайт улар орасидан бир йигит ажралиб чиқди. Негадир ҳаяжонланиб, ҳадеб қўлларини силкита бошлади. Кейин олдинга босиб, илжайганича, арава атрофида айланиша бошлади. Афтидан ўртаосиёликка ўхшайди. Еш. Мўйлаби эндигина сабза урган. Бирон нима сўрамоқчимикан?!

Султон йигитга тикилганди. Йигит ниҳоят тнззасигача лойга ботиб, Султонга яқин ерга ўтиб олди. У ҳамон ҳаяжонланарди.

— Кечирасиз... Сиз... Сиз Султон ака эмасми?!

— Мен!..— деди Султон таажжубланиб.

Йигит шошилиб, Султонга кўришгани қўл чўзди. Юзидан қора тер оқар, қўли ҳам нам эди.

— Яхши юрибсизми, Султон ака?! Ҳорманг!

Султон йигитнинг худди қишлоқда дала айланиб юргандек соддадил оҳангдаги ганига мулойим кулим-сиради.

— Юрибмиз... жанг...

Йигит сўзлашиб олишга улгурмаслик мумкинлигидан қўрққандек кўйда, тез-тез гапира бошлади:

— Биз Черниговдан келябмиз, Султон ака. Шу Армияга янги қўшилдик. Бу ерда ўзбеклар кўп экан; суюниб юрибман. Лекин сизни учратганим... Мен ҳаваскор шоирман, Султон ака. Сизни Тошкентдаги бир мажлисда кўргандим. Энди яна... Кўп шеърлар ёзгаиман, Султон ака, лекин ҳали чиқмаган. Бари бир ёзябман...

Султон йигитнинг ҳолатидан ҳам, гапларидан ҳам завқланиб кетди. Бу йигитни учратганидан юрагига илиқлик юргандек бўлди.

— Ёзаверинг. Бир куни албатта чиқади!— деди у йигитга. Кейин негадир бенхтиёр.— Баракалла,— деди.

— Сиз... Ўзингиз ҳам ёзябсизми, Султон ака?!

— Баъзан...— Бир пафас ўйланиб, гапни бундай яқунлади:— Биз қўлдан келганча ҳалол ишладик. Иш-ляябмиз... Лекин эртанги адабиёт бошқача бўлади. Яна халқчил... Ёзиш керак...

Пиёда аскарлар машинани лойдан чиқариб бўлишган, машина от-араванинг ёнгинасига келиб тўхтаган эди. Бироқ аравада ўтирган йигитлар ҳам, машинга миниб олишган жангчилар ҳам ҳаваскор йигит билан Султоннинг гаплашаётганини жилмайиб кузатишар, чамаси, халал бермасликка ҳаракат қилишарди.

Йигит, юз-кўзидан, Султон билан дарровгина хайр-лашгиси йўқ эди. Ҳали гаплашмоқчи, иложи бўлса, шеърларидан намуналар ҳам ўқиб бермоқчи... соддадил;

тўғри... Аммо орқадан шиддатли сурунишаётган қисмлар уларни илдам босишга мажбур қилишди. Уриндан жилмаса бўлмайди...

Йигит машинага отилиб минди. Кейин қичқирди:

— Мен сизни албатта топиб оламан, Султон ака...

Раҳмат!

Султон ҳам от-аравани ҳайдатди... Манфур илоннинг бошини янчиб ташлайдиган кунлар яқинмикин?! Унғача қандай шаҳару қишлоқлар учун олишишга, қайси дарёлардан кечиб, дашту саҳроларда тентирашга тўғри келаркин?! Сенинг йўлинг олис ва оғир, аскар!

Колпень қишлоғи чеккасидаги майдонга келиб тўхташди. Кўп ўтмай, пулемёт яна сайради...

* * *

«Салом, опажон! Почча, алангали саломлар!

Бир пайтлар Пойтуққа чиқиб, соатлаб далаларда хаёл сурардим. Энди унақа бемалоллик йўқ; лекин ўшанда ўйлаган бир гапни ҳозир ҳам баъзан ўйлайман... Отамдан жуда эрта айрилдим. Ақалли ранг-рўйини кўз олдимга келтиролмайман. Онам ҳам мени тез куйдириб кетди. Уни ҳам эслашим мушкул. Хуллас, дунёда яхшиямки сизлар бор экансиз, мен суяндим... Онам ўрнида қолган азиз опам! Отам ўрнида қолган суюкли поччам! Бу кун сизлардан кетма-кет хатлар олиб, ота-онасини унутган ноқобил фарзанддек ойда-йилда биргина жавоб ёзолмаганим учун мени маъзур тутарсиз, деган умиддаман... Мендан аҳвол сўрасангиз, соғ-саломатман. Нозик, анча ланж эдим, ўт кечавериб, пишидим... Эҳ, таассуротларим бир дунё. Борганимда уч кечаю-кундуз ўтириб ҳикоя қилмасам, ўнта хатга ҳам сиғмайди... Душман билан қаттиқ олишябмиз. Болаларимиз чекишаётган изтироблар учун ҳам, ота-оналаримиз тўқишаётган аччиқ кўз ёшлари учун ҳам... Биз енгамиз!

Султон.

1943 йил, ноябрь.

Дарвоқе, эрта-индин байрам. Улуғ байрам. Сизларни хаёлан қучаман!»

* * *

«Менинг олтин қанотим, ёшлик ҳаётимнинг ҳамроҳи — Моҳирам! Тўнғичим, эркам — Ботирим! Шириншакар қизим, оппоғим — Нуриям! Дўндиқ, дилбар қизим — Румиям! Менинг бахтим-бахорим, юрагимдаги илҳомим, дардим — Илҳомиям! Ойижон!.. Барчангизга аскарча салом!

Моҳира, охири хатингни ўқиб, бир оз паришонландим. Менга негадир бу хатни сен йиғлаб ёзгандек туюлдинг... Биз фронтда юрганларга нисбатан сизларга янада қийин, биламан. Бизнинг ташвишимиз жанг қилиш, холос. Қолган бутун юк сизнинг гарданингизда. Лекин йиғлама, жоним! Мен ҳозирча сизларга онда-сонда хат ёзиб, дардлашувдан бошқа ҳеч бир ёрдам кўрсатолмайман. Сен тағин андак чидаб тур, хўпми?! Ота-оналарни фарзандидан, аёлларни эридан, гўдақларни меҳрибон отасидан айрилиқда тутган бу кунлар ана-мана дегунча битади...

Мен сўнги кунларда қандайдир ўзимча Илҳомиядан нотинч эдим. Соғайиб кетган, ўйнаб юрибди, деб ёзибсан. Кўнглим ўсди.

Ойижон! Мен уйга қайтгунимча, ўзингиз хонадонга бош бўлиб туришингизни сўрайман. Ботир! Шўхликни бас қилиб, ойинг, бувинг пинжига кир, ўғлим! Сен йигитсан. Нурия, Румия — қизларим! Мактабда ўқиш қолмасин, Мақтов ёрлиғида исмларингиз ёзилсин. Илҳомия! Малагим! Сен энди ортиқ хасталанма. Бўлди. Сакраб-сакраб ўйна. Уйин сеники...

Яна нималарнидир ёзмоқчи эдим. Унутдим. Эсласам, балки кейинги хатларимда ёзарман...

Моҳира! Ойижон! Байрам яқинлашди. Табриклайман. Қийин бўлиб, кўнгилга сиғмаса ҳамки, болаларга

*байрам олдидан совға деб ул-бул олиб берсанглар, мен
улар учун чексиз суюнаман!*

Султон».

* * *

Минг тўққиз юз қирқ учинчи йил йигирманчи октябрда Марказий фронт Белоруссия фронтига айлантирилди. Белоруссияни фашистлардан батамом озод қилиш мақсади энди кун тартибидан жой олгандек бўлди.

Душманлар саросимага тушишиб, қарши ҳужумни кучайтиришган эди. Ушинчи ноябрга қадар асосан плацдармни сақлаб, ҳимоя жанглари олиб бориш, барча қисмларни олдинга суриб, қўшимча имкониятларни қўлга киритгач, кескин ҳужум бошлашга қарор қилинди...

Султон ноябрь байрами олдидан — кичик жангларда қатнашиб, умуман нафасини ростлаб олаётган кунларда, монолог тарзида янги бир шеър ўйлай бошлади. У жангларга кирган пайтидан буён ўз пулемёти ва пулемётчи дўстлари олдида алланечук қарздорликни ҳис этарди. Ниҳоят шеър унинг хаёлида муайян шаклга кира бошлади...

Армоним йўқ. Ватан жангида —
Бурчим ўтаб, олдим жойимни...

Султон ўйчан бу сатрлар изидан пулемётчи тўғрисида ҳикоя қилишга ўтди. Пулемётчи аскарнинг жангдаги хатти-ҳаракатини чизгиси келди:

Санчдим ёвга ўлим ўтини...

Кейин майдонда парчаланиб, чекинаётган душман ҳолатини тасвирлади:

Ёз улгурмас — «максим» сайраса,
Мурдасига қазиб қабрини...

Бунга пулемётчи йигитнинг интиқомга шай, жанго-
вар ва асабий ҳолати қарама-қарши қўйилди:

Тишларим ҳам ўқдай, лентадан
Приёмникка ўтиб тургандай;
Шу қадарли зич сиқилганки,
Ёв бағрига ботиб киргандай...

Шеърнинг охирида у шу кунларда кўнглидан ке-
чиб, бутун хаёлини банд этган сўзларни ифодалади:

Ғалабанинг соати яқин...
Биз енгамиз! Бу қатъий якун...

Бешинчи ноябрь куни эди. Султон ёзган шеърини
оққа кўчирди. Кейин байрам олдида Колпень қиш-
лоғидаги катта бир саройда ўтказилган йиғинда
минбарга чиқди.

— Мен ўзбек дўстларимга шеърлар ўқиб берган
пайтларим кўл бўлди,— деди у ҳаяжондан сал қизари-
қираб.— Лекин бундай катта даврада биринчи ўқишим.
Шошсам, айб қилмайсизлар. «Пулемётчи овози» деган
шеър. Аввал ўзбекча ўқиб бераман. Сўнг мазмунини
рус тилида...

Султон шеърни ёниб ўқиди. Шеър тугаб-тугамасдан
бехос қарсақлар гувиллади. Сатрма-сатр, сўзма-сўз рус
тилига ағдаргач, қарсақлар янада авжига миниб, «ях-
ши, раҳмат!»— деган сўзлар оломон узра чайқалди.

У тинч давраларда китобхонлар билан анча-мунча
учрашувлар ўтказганди. Бироқ ҳеч қачон бу қадарли
шеърга ташна мухлисларни кўрмаганди. Кўзлар...
Унинг қаршисида тизилишган жангчиларнинг кўзлари-
да бир дунё ҳолат муҳрланган эди. Ҳаётга чексиз му-
ҳаббат; душманларга нафрат. Изтироб алами; бардош
сукути. Соғинч илтижоси; кураш шиддати... Йўқ. жанг-
чилар нигоҳида қалқиб турган барча ҳолатларни шун-
чаки шарҳлаб бўлмасди. Бу ҳақда фақат кейинчалик
яна бир шеър ёзиш мумкин...

Уша куни йиғиндан сўнг Султон Иброҳим, Латифлар билан бир оз суҳбатлашди.

— Уруш битгач, таассуротлар сизга албатта иш беради, Султон ака. Кўп китоблар ёзасиз,— деди Иброҳим. Сўнг савол ташлади:— Уйга қайтгач, биринчи навбатда нима иш қилмоқчисиз, Султон ака?!

— Режалар кўп албатта. Лекин мен биринчи навбатда болаларимни теграмга олиб, уларнинг ўртоқларини уйга бошлаб келаман. Меҳмон қилиб, суюнтираман... Қолган ишлар кейин...

Иброҳим энди Латифга юзланди:

— Сен-чи?!

Латиф нечундир қизариб, бўйинини, елкаларини қисди.

— Нега индамайсан?! Сендан сўраяпман...

Латиф баттар қизарди:

— Мен биринчи... уйланаман...

Иброҳим бошини чайқаб тиржайганича, унга тегишди:

— Улиб юрган экансан-да! Муҳимроқ гап тополмадингми?!

— Нега мунча тиржаясан?!— ачиқланди Латиф.— Сизлар уйланган. Мен нима, шундай юравераманми?!

Иброҳим жиддийлашди.

— Мен онам билан бир умр отамни сўроқладик, Султон ака,— деди у.— Урушдан қайтиб, шу ишга қаттиқроқ киришмоқчиман. Бирон дарак топилар ахир...

Иброҳимнинг бу гапидан кейин, ҳаммалари сукутга чўмишди.

Упинчи ноябргача кунлар шу йўсинда ўтди...

* * *

Фотима опа баъзан шанба кунлари Андижонга тушиб, Ботирни қишлоққа олиб келар, якшанба оқшоми поездга ўтқазиб, қайтиб, шаҳарга жўнатарди. Унинг бу ишидан кўпинча Нурия, Румиялар ранжишарди: «Бо-

тирни олиб бораверасиз...» У қизчаларни эркалаб, юпатарди: «Сал катта бўлинглар, сизларга ҳам навбат келади...»

Фотима опанинг Ботирга нисбатан айрича муносабати бежиз эмасди... У жияни билан гурунг қуришни ёқтирар. Ботирга тикилиб, Султоннинг шу ёшдаги пайтларини эсларди. Булардан ташқари, Фотима опа жиянига баъзан шеърлар ўқиб берар, шундай қилганида, кўнгли анча ёзиларди. Султон шоир бўлиб танилганига қарамай, умуман, опа-укалар бари аввалдан шеърга қизиқар, Фотима опа ҳам ўзича шоира эди. У ҳеч қачон шеър қоралаб юрмасди албатта. Алланималарнидир тўқир, айрим тўқиганлари хотирасида узоқ вақтларгача сақланиб, айримлари тез орада унутилиб ҳам кетарди... Байрам кунлари Фотима опа одатдагидек Ботирни қишлоққа бошлаб келди...

Қор учқунлаябди. Бир ҳафта бўлиниб-бўлиниб ёмғир ёққанди, энди қор.

Қишлоқда пахта йиғим-терими тугалланмаган; одамлар эрта бошланган намгарчиликдан, аёздан бесаранжомланиб, челак-челак музлаган кўракни уй-уйга ташишябди; уларни чувиб, давлатга топширишябди. Қўл-қўлга тегмайди.

Фотима опанинг даҳлизда ҳам кўрак уюлиб қолган. Амма-жиян шаҳарда байрамни нишонлаб, қишлоққа келишлари билан кўрак чувишга тушишди. Улар қўллари тилиниб, тинимсиз ишлашар, аммо ора-сира ҳар қачонгидек гурунгни ҳам ўрнига қўйишарди...

— Немис бу ерларга келмайдими, амма?!— сўради бир гал Ботир.

— Йўқ, катта йигит. Улар энди қочишябди...

— Бирдан келиб қолса-чи?!

— Йўқ, келмайди... Икки укам жангда. Мана, бу йил мактабни битириб, ўғлим — аканг Анвар ҳам кетди... Мен бир ўзим бағримдаги учта азаматни юборгач, душманга йўл бўлсин...

- Сиз кимни кўп яхши кўрасиз, амма?!
- Тушунмадим?!
- Дадам, амакимларни сўраябман...
- Мен уч азаматимни баб-баравар яхши кўраман, катта йигит... Лекин соғинишга дадангни кўпроқ соғинаман...
- Нега, амма?!
- Даданг менинг биринчи ўғлим... У ҳаммамиздаи бошқача. Уни соғинмай бўлмайди...
- Йиғлаябсизми, амма?!
- Йўқ... Кўзимга нимадир кирди... Чарчаган бўлсанг, бир оз дам ол...
- Чарчамадим... Кўзингизга қарайми, амма?!
- Йўқ... Сенга нима десам экан?! Осмонда калхат айланиб юрибди. Улим билан бекинмачоқ ўйнаш қийин... Икки йил ичи қишлоқдаги битта кўчадан беш-олти хонадон «қора хат» олди. Йиги-сиғи... Иста-истама, баъзан хаёл қочади...
- Бегона аскарни айтябсизми, амма?!
- Фотима опанинг энди юзини ёш ювди:
- Аскарлар ичида бегонаси йўқ, катта йигит...

* * *

«Кўз ёшимиз кўл бўлди...»

Кейин:

«Бошим тошга урсам-да,
Бу ҳасратга даво йўқ...»

Кейин бундай:

«Мен ҳам Ватан ўғли, деб,
Тўлдирай, деб, қўшинни —
Йигит борди фронтга,
Аскарларга қушилди.
Жангда фашист-йиртқичдан
Мен ўч оламан, деди.
Ўлсам, бўлиб қахрамон,
Мангу қоламан, деди.
Ёвни янчи бешафқат,
Охир айтганин қилди.

Фотима опанинг шу кунларда тўқиган сатрларидан.

* * *

Надвин йўналишидаги жангларда танклар ҳалқа ҳосил қилишиб, ромба шаклида илгари суринашди; отлиқ аскарлар ҳалқа ичида, танклар ҳимоясида жангларга киришиб, камроқ талафотга йўлиқишлари кўзда тутилди...

Олтмиш бешинчи Армия душманнинг Надвин истеҳкомини бир кунда емириб, ўзига кенг майдон очиб олди; бир ҳафта вақт орасида Речица шаҳрини озод қилиб, Василевичи — Қалинковичи томон кескин бурилишга эришди...

* * *

Генерал Крюков командирлик қилган отлиқ аскарлар корпусидаги қўшинлар Речица йўлида Боршчёвка, Малиновка, Козероги қишлоқларидан душманни суриб ташлаш учун қаттиқ жанглар олиб боришди. Пустие Гряди қишлоғи этакларидан бошланган ўрмонда айниқса оғир жанглар бўлиб, ниҳоятда кўп қурбонлар берилди...

* * *

Султон қонли, асабий жангда ўрмон ёқасига етиб келди. Уйдан чиққанидан буён бирон марта шу кунларчалик шодланмаганди. Димоғини уруш тугаб, уйга қайтадиган кунлар нафаси баҳор ҳавосига айланиб, қитиқлаётгандек эди. Душман тезроқ янчилишидан бошқа нарсани ўйламас, чор атрофдаги кучли портлашларга ҳам парво қилмасди. Фақат баъзан узоқ чеколмай қийналар, тамакининг хумори тутарди. Йўқ, кейин

қўйнидан халтача чиқариб, қоғозга шошмасдан бир чимдим тамаки ўрар, роҳатланиб чекарди...

У ўрмон ёқасига етганда, Василь билан бир гал зуқ-юлуқ гаплашди:

— Урушлар тугагач, бизникига меҳмон бўлиб келасан, хўпми?!

— Албатта, Борди-келди қиламиз...

— Бизда ҳам Васил ва Василадеган ўзбекча исмлар бор, эшитганмисан?! Висол сўздан олинган...

— Йўқ. Буни билмагандим...

Улар жанг қилишаётган ерлар Белоруссиянинг жануб томони бўлгани учундир, Лоевдан бериси оёқ остида намиққан қизил қум тўшалганди. Илдам юриш қийин: боссанг, тиззагача тортади...

Ўтдан, сувдан кечишгани етмагандек, энди бундай қумга йўлиқишгани... Аммо Султон бунга инжимади. Аксинча, юрагини олдингидан кўпроқ севинч қоплади. Бу — менинг болалик қишлоғим-ку, ўйлади Султон. Қоғолтомга узоқдан Зарафшон нафаси уфуриб турарди; бу ерда Днепр... Қум... Унинг худди кўнглидаги бир орзуси ушалгандек эди...

Ўрмон атрофларида шиддатли жанглар бир кечакундуз давом этди...

Кечки палла эди. Душманлар парчаланиб, чекина бошлаганди...

Султон душманга ўт очаётиб, монолог тарзидаги охирги шеърининг айрим сатрларини бир неча марта пичирлаганча такрорлади. Янги шеър ёзгиси келганида охирги шеърини эслаб юриш унинг одати эди. Хаёлидан, тўлдим, шу кунлар чиндан жуда тўлиб қолдим, деган гап ўтди. Ўзича, илҳомим яна жўшябди, янги шеърлар ёзсам керак, деб ҳам ўйлади... «Илҳом» сўзи сабаб бўлдики, негадир бир неча кун бурунгига ўхшаб, кўз олдида лоп этиб Илҳомия келди. «Менинг қизимга нимадир бўлган,— ўйлади Султон бехос ғашланиб.— Моҳира сир сақлаябди, холос. Сезябман...»

Худди шу асно, у, қутилмаганда кескир қилич бошига тушиб, нақ белигача қирқиб кетгаидек ҳолатни ҳис этди. Нима бўлди? Яқин ерда снаряд портладими, ўқ тегдими?! Англаёлмади... Йиқилди. Қўллари пулемётдан узилган, юзи совуқ қумга босилган эди. Илҳомия, кейин, илҳомим, деб пичирлади, «Тўлган — тўкилади!» Унга кимдир боши устида туриб, бемаъни шу гапни айтаётгандек туюлди. Қулоғига шу дамда гўёки урилган нохуш бу сасдан сесканиб кетди. Урндан даст туриб ҳайқиргани келди. Йўқ, ортиқ қимирлай олмади. Жисми руҳига бўйсунмаётганини сизди. Жисми руҳига хиёнат қилгандек эди.

Болаликда ҳовуч-ҳовуч қум сочиб ўйнашарди. Мана, майдонда, ўша пайтлардагидек, кафтида бир қисим қумни чангаллаб ётарди. Осмон қоп-қора булут; ёмғир томчилаябди. Бўйнидан кўксига нимадир илиқлик югурганди. Ёмғирми, қонми... Ожиз эканидан алами кела бошлади... Бу чексиз қумликда, бу машҳарда ҳар қандай қудратли инсон чумолига ўхшайди. Йўқ, инсон жисмининг таркибида қум бор эмиш; чумоли эмас, бир қисим қум... Буни унутманг; эҳтиёт бўлинг, Инсонлар!

У энди кўзлари билан пулемётга интилиб, сўнг бора аллақандай қуюқ туман бағрида Латиф билан Василнинг қорасини кўрди. Латиф негадир ерда ўтирганча қалтирар, Василь эса елкалари титраб, оёқлари қумга бота-бота, сирғала-сирғала пулемётдан душманга ўт очарди...

* * *

Кўзлари ачишябди. Зўр бериб, кўзларини очишга уринди.

Кесим-кесим тахта. Ён томондан қандайдир ёруғлик тушябди.

Санитария қисми орқадан етиб келгунинча ярадорларни хонадонларга жойлаштиришарди; демак белоруслардан кимнингдир уйида, дераза ёнида ётибди.

Тирик оламни туш кўрябдими ёки бир оз жонланди-микан?! Афтидан, туш билан ўнг қорншиқ... Бола эмиш; ҳозир Қоғолтомдан Чандир қишлоғига ўтган ариқ бўйлаб оёқяланг югуриб кетаётганмиш. Ариқ бўйларида қум... Аммо оёқ остида тонги шудригдан жиққа ҳўл майса; атрофда анвойи гуллар. Қушлар; ҳар ёнда қушлар партиллаб учишаётганмиш. Баъзан эркин, баъзан нолон хониш қилишябди... Йўқ, тўхтаб тур-чи... Шу ерда, ташқарида ўрмон қушлари сайрашябди, шекилли. Агар чиндан шундай бўлса, яхши. Бу сафдошлари анча олдинга кетиб қолишганидан дарак беради; жанг майдонларига яқин ерда қушлар сайрашмайди... Устига қандайдир юзи буришган бир аёл, пахмоқ соқолли бир чол энгашаётгандай... Ота-онасини эсламоқчи бўлган-дир... Йўқ, булар уй эгалари бўлишса керак...

Рўй берган воқеаларни хотирасида бирма-бир тиклашга чоғланди... «урра» садолари... ҳинди хок... ферштейн... юзма-юз ёқалашишлар... кейин узоқлашиш... йўқ, йиқилганидан бошқа иарсапи хотирасида аннқ тиклаши қийин. Кўзларини катта очиб, бошини кўтаргиси келди. Боши ёстиқдан кўтарилмади. Қабоқлари оғриди... Боши елкалари аралаш оққа ўраниб ётганини энди сездн. Бир пайтлар оддан учиб тушганида, шу алфозда ётганди. Ушанда ҳаммаси ўтиб кетганди... бу гал ҳам мажруҳлик тез орада унутилса ажаб эмас... Андак руҳланди; тетикланди...

— Ўзбек... шоир экан; кечадан буён алаҳлаб шеър ўқиябди!

Товушлар. Бундай гапни ҳозиргина эшитдими, олдинроқ қулоғига чалинганмикин — билолмади... Вайронга қишлоқ ҳовлисидаги уй тўрида волидаси жасад сингари оққа ўраниб ётган, кейин вафот этганди. Эслади... Юраги орқага тортди. Аҳволи қайтиб ёмонлашди... У — ўзи эмас, Бруно эмиш. «Кўпроқ ёнган шам — эртароқ сўнади!» Уни боғлашиб гулханга ташлашябди...

Ватанимни шилиб,
Қонларин шимган...

Эҳ, лаънатлар... Гулхан... Ўт эгнидан бошига урилиб,
бошидан оёқларига қуюлди... Ҳозир фақат икки огизги-
на гапириши мумкин; кейин ҳаммаси тамом; ўт ям-
лайди...

Алвидо, қуёшим,
Алвидо, ойим.
Алвидо, фируза
Бепоен фазо...

Ўт гуриллябди. Ҳали ёниб битмаганга ўхшайди...
Моҳира, чиндан паймонам тўлиб дунёдан ўтсам, марҳа-
матли бўл! Мени унутма! Болаларимни умринг борича
ўқситма!.. Сен нега йиғлаябсан?! Йиғлама, жоним, хўп-
ми?!

Ерда кумуш январь кўрпаси...

Бунинг Брунога ёки Моҳирага нима алоқаси бор?!
Дарвоқе, Фотима опам айтишича, мен қишда тугилган
эканман. Яна қиш келябди...

Назариди, бирдан гулханны ёриб, аланга устидан
поезд ўтаётгандек бўлди... Санд вагон ойнасидан қўли-
ни чўзганича кетябди... Тавба! Фотима опа, Хадича,
Османур опалари ҳам вагон ойнасида туришибди...
Одам кўпайишиб қолди: Шарифа, Қосимов, Мамажо-
нов, ҳаваскор шопр... Қизик, Хўжақул ҳам шу ерда. Ва-
гон ойнасида — Моҳира, Моҳрўй опа, болалари... Илҳо-
мия?! Сен нима қилиб юрибсан?! Мен ўтда куяябман,
она қизим, лекин сен яша... агар ҳаёт бўлсанг!

Поезд аста-секин йироқлашди. Уни ҳаммалари таш-
лаб кетишди... Устнга энди ҳалиги аёл, чол ўрнида оқ
кийишган қандайдир кишилар энгашишган... Шифокор-
лар... Хабар олишибди чамаси... Аммо булар муолижа-
ни қўйиб, негадир лўли қўшиқларини куйлашябди. Бир
пайтлар Бухорода эшитгани билан кейинчалик Россия-
да эшитган қўшиқларни қориштириб куйлашябди... Лў-

лилар тўғрисида Пушкин, Толстой, Горькийлар ёзишган... Улар лўлиларга нима сабадан қизиқсиниб қарашганикин?! Мен нега беш тилда қўшиқ билганим етмагандек, лўли қўшиқларини ҳаммадан ортиқ ёқтираман?!

Лўли қўшиғидек поездим эркин
Ўтган, қайтарилмас кунлардек учқур...

Буниси — Александр Блок... Топдим. Топдим... Шу аснода у ғаройиб бир гапни кашф этиб, алланечук роҳатланиб кетди... Буюк адибларни эрк ва учқурлик қизиқтирган! Эҳтимолки, мен уларга эргашгандирман... Албатта шундай! Ниҳоят аниқладим... Раҳмат, Александр Блок!

У яна руҳланган, тетикланганди... Дарвоқе, дунёда ҳар кимнинг ўз поезди бор. Менинг ҳам... Ўзим истаган кўп ишларни қилолмадим. Аммо нима бўпти?! Одам юзга кириб ўлганида ҳам қайсидир ишлари чала, қайсидир орзулари рўёбга чиқмаган бўлади. Мен ўттиз уч йиллик қисқа умрнинг ҳар бир соатига мазмун бағиш-лашга уриндим. Ватаним, халқим олдида хижил эмасман. Ана шуниси муҳим! Мен инсонни эрка, маърифатга чорладим. Эрк, маърифат душмани фашизмни лаънатладим; унга қарши жангда қуладим... Мен — Бруно. Дунёда ҳали ёвузлик, жаҳолат посбони — фашизм таг-томири билан янчиб ташланмаган экан, Бруно яшайди. Мен яшайман. Ана шуниси муҳим!

У ҳаяжонланар, тўлғанарди...

Йўқол, сеҳрлама,
Ўлим даҳшати...

Лаънатилар... Ўт гуриллаябди... Ўт уни қарийб ямлаб бўлди... Уни, нозик, деб ўйлашган. Чидолмайди, деб ўйлашган. Лаънатилар...

Майли, ёндиригиз,
Ёндиригиз, ёнай...

Йўқ, мен ўлишим мумкин эмас... Мен ҳали албатта уйимга қайтаман! Опа-ука, жигарбандларимни бир ерга тўплайман! Қора кўз талабаларим билан суҳбатлашаман! Мен Ватаним, халқимга бундан сўнг ҳам хизмат қилаверишим аниқ!..

У ўзини ниҳоятда толиққандек сезди. Бир оз дам олиш керак. Бир оз...

У кўзларини юмди...

«Шахсий гувоҳнома № 585969.

Ушбу ҳужжатни кўрсатувчи гвардиячи оддий аскар Жўраев Султон немис босқинчиларига қарши кураш frontiда қўмондонликнинг жанговар топшириқларини намунали бажарганлиги учун Қизил Байроқ ордени иккинчи Отлиқ аскарлар корпусининг 1943 йил 24 декабрь № 28 буйруғига биноан, «II даражали Ватан Уруши ордени» билан мукофотланди. Орден № 85785.

Қисм командири

гвардиячи полковник Х. М. Алиев».

Султонга бу гувоҳномани кўриш nasib этмади...

* * *

«Гвардиячи оддий аскар Жўраев Султон 1943 йил 14 ноябрда инсониятнинг ашаддий душмани — немис босқинчиларига қарши кескин жангларда қаҳрамонларча ҳалок бўлди... Унинг жасади жанг майдонидан олиб чиқилди ва барча ҳарбий расм-русм билан дафн этилди... У севимли Ватан олдигаги бурчини сўзсиз бажарди... Унинг номи муқаддас уруш тарихига кирди ва келгуси авлодлар, албатта, уни фахр билан эсга олишади... Биз Султоннинг қабри устида қонхўр ваҳшийлардан бутун қилган ёвузликлари, Ватанимиз, халқимиз бошига келтирилган кулфатлар учун, ҳаммамиз яхши кўрган қуролдош дўстимиз Жўраевнинг ўли-

ми учун шафқатсиз қасос олишга қасамёд қилдик...»

Х. М. Алиев.

* * *

Қор ёғар, қумга майин тўшаларди. Заъфарон, олтинранг япроқлар ҳам шохлардан узилишгани-узилишган, қорга қўшилишиб, қумга қоришгани-қоришган эди...

Ўрмон ёқасидаги пайҳонликда қатор қабрлар қазилиб, буларда ноябрь кунларидаги шиддатли жангларда ҳалок бўлган йигитлар кўмилди. Шаҳидлар орасида ҳар хил миллат кишилари бор эди; Султоннинг жасади рус йигити Семён Попов, украин йигити Николай Куликлар билан ёнма-ён қабрга қўйилди...

Шу куни матонатли Иброҳимнинг кўзларидан ёш тирқиради. Латиф икковлари оз муддатда юракларидан теран жой олган азиз инсоннинг қабри устида ҳаммадан кейин қолишиб, узоқ чўнқайишди.

Ниҳоят Иброҳим қабрга тпкилганича, тирик одам билан сўзлашаётгандек оҳангда, Султонга босиқ, ўйчан мурожаат қилди:

— Бизни кечиринг, Султон ака! Нима бўлганда ҳам сизни асрашимиз керак эди. Асраёлмадик... Улкамизда сизни катта муаллим, ўт юракли шоир сифатида билишарди. Биз сизнинг қандай жангчи эканингизни кўрдик; жанглардаги қаҳрамонликларингизга гувоҳ бўлдик. Уруш тугаб, юртимизга қайтгач, бу ҳақда халқимизга бир умр сўзлаб юрамиз... Дўстона гап шу! Аскарча онт!..

Латифнинг кўзларидан ҳам милт-милт ёш оқарди. У алланималарнидир пичирлар, афтидан товуш чиқармай, Иброҳимнинг гапини сўзма-сўз такрорларди...

1974—1979 йиллар.